

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

QƏDİM DİYAR
Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 7 Sayı: 12

ANCIENT LAND
International Scientific Journal

Volume: 7 Issue: 12

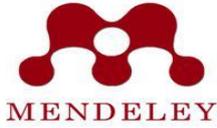
2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185

e-ISSN: 2709-4197

DOI: 10.36719

TOGETHER WE REACH THE GOAL

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© qedim.2012@aem.az

© info@aem.az

© aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

Doktorant Könül HƏSƏNOVA, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Magistrant Məhəbbət BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində Musiqi Kolleci / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elm sahələri üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Montfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünəslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Səhər ORUCOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Hümeyir ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Cavid BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Khazar University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

PhD Khavar ALAKBARLI, National University of Public Service / Hungary
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Master student Mahabbat BABAYEVA, College of Music, Nakhchivan State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan

Fields of science

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Aytakin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Montfort University / United Kingdom (UK)
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleymanov Institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Sahar ORUJOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, Erzincan Binali Yildirim University (Turkey)
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Hümeýir AHMADOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, Institute of Folklore of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Nurah CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Javid BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/7-13>

Şərəbani Məmmədova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-8425-5080>
sherebani@gmail.com

Nadir Hüseynbəyli

Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>
nadirhuseynbeyli@ndu.edu.az

Fəxrəddin Cəfərov

Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix elmləri doktoru
<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>
fexreddinceferov@gmail.com

“İrəvani” imzası ilə tanınan Azərbaycan ziyalıları

Xülasə

Məqalədə İrəvan şairlərinin fəaliyyətindən, onların yaradıcılığının qiymətləndirilməsi və bu sənətkarların ədəbiyyat tariximizdəki rolundan bəhs olunur. “Mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra” şəhəri olan İrəvan böyük alimlər və müctəhidlər yetirmiş, elm və mədəniyyət tariximizə “İrəvani” təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi mədəniyyətimizə önəmli töhfələrini vermişdir. Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə “İrəvani” soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm və mədəniyyət xadimi haqqında məlumatlar mövcuddur. Dəlil İrəvani, Daniş Mirzə Rzaxan, Əbülqasim İrəvani, Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani-Təbrizi, Bəzmi, Ləli, Müttəlli, Sabir Hacı Rza Dilmani, Fəzləli Təbrizi, Hərif, Höccət, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani adlı sənətkar və alimlərdən bəhs edilmişdir. Firudin bəy Köçərli *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi* əsərinin müəllifi adları çəkilən müəlliflər haqqında daha geniş məlumat vermiş, əsərlərindən nümunələri təhlilə cəlb etmişdir. İrəvani imzası daşıyan, lakin İrəvandan kənarında yaşayan elm və mədəniyyət xadimləri haqqında da məlumat verilmiş, onların tərcümeyi-halı və yaradıcılığı haqqında mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvani, imza, şair, təxəllüs

Sharabani Mammadova

Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0000-0002-8425-5080>
sherebani@gmail.com

Nadir Huseynbeyli

Nakhchivan State University
PhD in History
<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>
nadirhuseynbeyli@ndu.edu.az

Fakhrəddin Jafarov

Nakhchivan State University
Doctor of Historical Sciences
<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>
fexreddinceferov@gmail.com

Intelligents of Azerbaijan Known by the Signature “İravani”

Abstract

The article talks about the activity of Yerevan poets, the evaluation of their creativity, and the role of these artists in our literary history. İravan, the city of “the center of ulema, fuzela, and shura”, produced great scientists and mujtahids. There is information about dozens of scientific and cultural figures who were originally from Yerevan, who wrote and created under the surname and pseudonym “İravani” in foreign countries. Dalil İravani, Danis Mirza Rzaxan, Abulgəsim İravani, Mollabashi Həji Mirza Abdulkərim İravani-Tabrizi, Bazmi, Lali, Muttallah, Sabir Həchi Rza Dilmani, Fazli Tabrizi, Harif, Həjjat, Shakir İravani, Fəhri İravani, Gəbil İravani, Qudsi İravani, Nazim İravani—artists and scientists—are discussed. Firudin Bey Koçerli, the author of *The History of Azerbaijani Literature*, gave more extensive information about the mentioned authors and analyzed examples of their works. Information was also given about scientific and cultural figures who bore the İravani signature but lived outside of Yerevan, and controversial issues regarding their biographies and creativity were clarified.

Keywords: Azerbaijan, İravani, signature, poet, pseudonym

Giriş

Bu gün Ermənistan dövləti kimi təqdim olunan ərazilər tarixən Azərbaycan torpaqları olmuş, xüsusilə İrəvan əsrlər boyu zəngin ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mühitə malik bir şəhər kimi tanınmışdır. Bu mühitdə yaşamış və fəaliyyət göstərmiş görkəmli alimlər, şairlər və mədəniyyət xadimləri Şərq elmi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Orta əsr tarixi mənbələrində şəhərin Rəvan və İrəvan adları ilə çəkilməsi və bu məkanın azərbaycanlılara mənsubluğunun qeyd olunması həmin tarixi həqiqətlərin beynəlxalq ictimaiyyətə elmi əsaslarla çatdırılmasını zəruri edir. Çünki erməni kilsələrində din xadimləri tərəfindən uydurulan “saxta tarix” reallığı əks etdirmir (Mustafa, 2020). Xüsusilə Qərbi Azərbaycan və İrəvan bölgəsində yaşayıb-yaratmış söz və fikir adamlarının həyat və yaradıcılığının araşdırılması bu torpaqların əsrlər boyu əsas sakinlərinin kimliyini təsdiqləyən mühüm dəlillər sırasındadır.

Nadir şahın öldürülməsi ilə Əfşarlar imperiyasının dağılması xanlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Əfşarlar dövründə və ondan əvvəl də Cuxursəəd bəylərbəyliyi olmuş ərazidə Mirmehdi xan tərəfindən İrəvan xanlığının təməli qoyulmuşdur. 1828-ci ilə qədər mövcud olmuş İrəvan xanlığı və onun mərkəzi olan İrəvan şəhəri iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş şəhərlərdən olmuşdur (Əliyev & Həsənov, 2007).

Tədqiqat

İrəvanın inkişafı ümum Azərbaycanın inkişafı ilə həmahəng gedir, bütövlükdə xalqı cəhalət və fanatizm girdabından qurtarmağa çalışan ziyalılar İrəvanda da fəaliyyət göstərirdi. Tədqiqatçılar onları “zülmət aləmində işıq” olan ziyalılar adlandırırdılar (Zeynalov, 2013, s. 15).

Azərbaycanın böyük ədəbiyyatşünas alimi Firidun bəy Köçərlinin “Mərkəzi-üləma, füzəla və süəra” kimi səciyyələndirdiyi İrəvan böyük alimlər, müctəhidlər və sənətkarlar yetişdirmiş, elm və mədəniyyət tariximizdə “İrəvani” təxəllüsü ilə tanınan çoxsaylı şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə seçilmişdir. Əslən İrəvandan olan və müxtəlif ölkələrdə “İrəvani” soyadı və ya təxəllüsü ilə tanınan onlarla elm və mədəniyyət xadimi haqqında etibarlı mənbələrdə məlumatlar mövcuddur. Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyyət *Danişməndani-Azərbaycan* əsərində Dəlil İrəvani, Daniş Mirzə Rzaxan, Əbülfəqasim İrəvani, Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani-Təbrizi, eləcə də Bəzmi, Ləli, Müttəllə, Sabir Hacı Rza Dilmani, Fəzləli Təbrizi, Hərif və Höccət kimi alim və sənətkarlar haqqında məlumat vermişdir (Tərbiyyət, 1987).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin iki cildlik fundamental tədqiqatının müəllifi Firidun bəy Köçərli bu şəxsiyyətlər barədə daha əhatəli bilgilər təqdim etmiş, onların əsərlərindən nümunələri elmi təhlilə cəlb etmişdir. 1885–1895-ci illərdə İrəvan gimnaziyasında müəllim kimi çalışan Firidun bəy Köçərli İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin yaradıcılığını toplamış, İrəvan şairlərinə ayrıca bölmə

ayırmışdır. Lakin onun şəxsi arxivində saxlanılan, ümumilikdə 36 səhifəlik bir dəftər və Ləlinin (Mirzə Ağa Əli İrəvani) şeirlərinin əlyazmalarını ehtiva edən 8 səhifəlik digər dəftər 1937-ci ildə NKVD tərəfindən məhv edilmişdir. Bu materiallarda Bəzminin (Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə), Müttəllənin (Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov) və Sabirin (Hacı Seyid Rza Əmirzadə) şeirləri yer alırdı (“İrəvan xanlığının varisi”, n.d.). 2001-ci ildə Tehranda “Zufa” nəşriyyatında çap olunan *İrəvan müsəlman sakinli şəhər olmuşdur* adlı kitabda görkəmli Azərbaycan alimi, uzun illər Təbriz radio-televiziyasında fəaliyyət göstərmiş Səməd Sərdariniya (1947–2008) Əziz Dövlətabadinin 1991-ci ildə nəşr etdirdiyi *Qafqazda fars dilində yazılan şeirlər* kitabına istinad edərək “İrəvani” imzası ilə tanınan 12 şair haqqında məlumat vermişdir. Aşüftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çəsmə İrəvani, Bidil İrəvani, Höccət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani və Nazim İrəvani kimi Azərbaycan və fars dillərində yazan bu şairlərin yaradıcılığından nümunələr də kitaba daxil edilmişdir (Sərdariniya, 2014, s. 197–216).

Səməd Sərdariniyanın 247 səhifəlik bu fundamental tədqiqatı yüzilliklər boyu Azərbaycan şəhəri olmuş İrəvanın hansı tarixi-siyasi proseslər nəticəsində Erivan adlandırılmasını, Azərbaycan torpaqlarında qondarma erməni dövlətinin necə formalaşdırıldığını zəngin tarixi və elmi faktlar əsasında ortaya qoyur. Eyni zamanda *Danişməndani-Azərbaycan* əsərində Fəzləli İrəvani (Təbrizi), Hərif İrəvani, Höccət İrəvani və Daniş Mirzə Rza xan kimi ziyalılardan elmi və ədəbi fəaliyyətinə də xüsusi yer ayrılmışdır.

İrəvani adı ilə tanınan çoxsaylı görkəmli alim və din xadimləri müxtəlif dövrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Ayətullah Şeyx Əbdülkərim İrəvani, Şeyxülislam Fazil İrəvani, Hacı Şeyx Nəcəfi İrəvani, azərbaycanlı fəqih Ayətullah Hacı Şeyx Məhəmməd Təqi (təxminən 1915-ci ildə İraqın Nəcəf şəhərində dünyaya gəlmiş, əslən İrəvandan olmuşdur), həmçinin Həzrət Ayətullah Mirzə Yusif İrəvani bu silsiləyə daxil olan nüfuzlu elm adamlarıdır. Ziyəddin Məhərrəmov İrəvan xanlığının adlı-sanlı adamlarının öz adlarına “İrəvani” nisbətini əlavə etməsi fikrini diqqətə çatdırmışdır (Məhərrəmov, 2010, s. 93). Ümumiyyətlə, XIX əsrdə İrəvan şəhərində progimnazianın açılması, İrəvan Kişi Gimnaziyasının və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyət göstərməsi tarixçi tədqiqatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, ədəbi mühitin inkişafında müsbət hadisə kimi dəyərləndirilmişdir (Bayramov, 2023, s. 94).

Aşüftə İrəvani kimi tanınan şairin əsl adı Kəlbəhüseynbəy olmuşdur. O, İrəvanın nüfuzlu əyan ailələrindən birinə mənsub idi və əmisi Hacı Molla Məhəmmədin şəhərin şeyxülislamı vəzifəsini daşdığı mənbələrdə qeyd olunur. Tarixi məlumatlara görə, Aşüftə bir müddət Tehranda Zilli Sultan Əlişahın xidmətində olmuş, onun şeirləri isə həm üslub, həm də məzmun baxımından zərifliyi və cazibəsi ilə seçilmişdir. Şairin lirikasında emosional dərinlik və bədii ifadə gücü açıq şəkildə hiss olunur.

Aşub İrəvani — əsl adı Mirzə İsmayıl — Qacarlar dövründə Fətəli şahın məddahları sırasında yer almışdır. O, İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xanın təşəbbüsü ilə Müslümün oğlanlarının məzarı üzərində ucaldılmış günbəzli abidənin inşa tarixini poetik dillə təsvir etmişdir. Təəssüf ki, bir zamanlar İrəvanda müsəlman məzarları üzərində mövcud olan bu cür memarlıq abidələri, o cümlədən sözügedən günbəz, sonradan tamamilə məhv edilmişdir.

Fətəli şah Qacarin müasiri olan Dəlil İrəvani şahı mədh etdiyi qəsidəsinin sonunda İrəvan xanı Hüseynqulu xanın əsasını qoyduğu İrəvan məscidinin tikilmə tarixini də şeir dili ilə ifadə etmişdir. Bu fakt şairin yalnız mədhiyyə ustası deyil, eyni zamanda tarixi hadisələri sənət vasitəsilə yaddaşa köçürən yaradıcı şəxsiyyət olduğunu göstərir.

“Müttəllə” təxəllüsü ilə tanınan Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov 1832-ci ildə (hicri 1248) Bərağuş qəsəbəsində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarında Təbriz bölgəsindən İrəvana köçmüş, ömrünün sonunadək burada yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. O, 1894-cü ildə (hicri 1312) İrəvanda vəfat etmişdir; bəzi mənbələrdə isə vəfat tarixi 1892-ci il kimi göstərilir. Mirzə Kazım Müttəllə ərəb əlifbasının islahı ilə bağlı xüsusi risalə qələmə almış, xüsusilə “əlif”, “vav” və “ye” hərflərinin təkmilləşdirilməsini vacib hesab etmişdir. O, Mirzə Fətəli Axundzadə kimi, ərəb qrafikasının Azərbaycan dilinin fonetik imkanlarını tam əks etdirmədiyini və savadsızlığın əsas səbəblərindən birinin məhz bu çətinlik olduğunu irəli sürmüşdür.

Firidun bəy Köçərli qeyd edir ki, bu risalə “Kəşkül” qəzetinə göndərilə də, nəşr edilməmiş, əlyazma nüsxəsi isə onun şəxsi arxivində saxlanılmışdır. Köçərli risalədən nümunələr də təqdim etmişdir. İrəvan ziyalısı Mirzə Kazım Müttəllə ilə yanaşı, Mirzə Abbas Məhəmmədov da şəhərdə maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, ibtidai sinif şagirdləri üçün hekayə, nağıl və düzgüldən ibarət dərs vəsaiti hazırlamışdır. Bu kitab uşaqlarda oxu-yazıya maraq oyatmaq məqsədi daşıyırdı. Mirzə Abbas Məhəmmədovun məlumatına əsasən, Müttəllənin bütün şeirləri farsca yazılmışdır.

Lakin Firidun bəy Köçərli Mirzə Kazımın həm fars, həm də Azərbaycan dilində qələmə aldığı şeirlərdən nümunələr verməklə bu fikri qismən təkzib edir.

İrəvan ədəbi mühitində “Bəzmi” təxəllüsü ilə tanınan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə 1846-cı ildə (hicri 1262) İrəvan şəhərində doğulmuşdur. O, XIX əsr Azərbaycan maarifçisi Mirzə Məhəmmədəğai Sidqi Naxçıvaninin məktəbində təhsil almış, qısa müddət ərzində fars və türk dillərini mükəmməl səviyyədə mənimsəmişdir. Varlı tacir olmasına baxmayaraq, Bəzmi zərif təbi, xoş ünsiyyəti və yüksək mədəni davranışı ilə İrəvan əyanları və xüsusilə şairlər arasında böyük hörmət qazanmışdır. Firidun bəy Köçərlinin yazdığına görə, onun fars və türk dillərində bir kitab həcmində şeirləri olsa da, bu irs sistemli şəkildə toplanmamışdır. Bəzminin yaradıcılığında əsasən qəzəl, rübai və müxəmməs janrları üstünlük təşkil etmiş, eyni zamanda satirik və həcvi şeirləri də olmuşdur. Köçərli onun “Əndəlib” (“Bülbül”) təxəllüsü ilə yazdığı şeirlərdən də nümunələr təqdim etmişdir (Köçərli, 2005, s. 227). Məşədi İsmayıl Kazımzadə ömrünün son iyirmi ilini maarif işinə həsr etmiş, İrəvanda məktəb açaraq yeni tədris üsullarının tətbiqinə çalışmışdır. Lakin köhnə tədris ənənələrinə qarşı çıxması və yeni əlifba təşəbbüsləri dövrün bəzi çevrələrində istehza ilə qarşılanmışdır. Məhəmmədəli Tərbiyət öz təzkirəsində “Bəzmi” təxəllüslü iki şairin adını çəksə də, onların heç birinin İrəvanlı Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə olmadığı xüsusi olaraq vurğulanmalıdır.

XIX əsrdə İrəvan ədəbi mühitində fəaliyyət göstərmiş digər tanınmış simalardan biri “Sabir” təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Hacı Seyid Rza Əmirzadədir. Məhəmmədəli Tərbiyət onu mənbələrdə Sabir Hacı Rza Dilmani adı ilə yad etmişdir. Seyid Rza 1846-cı ildə Xoy şəhərində anadan olsa da, 27 yaşından etibarən ömrünün sonuna qədər İrəvanda yaşamış və burada yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmişdir. Firidun bəy Köçərli onu xoş ünsiyyətli, səlis ifadə qabiliyyətinə malik, zərif təbli bir şair kimi xarakterizə etmiş, bununla yanaşı, onun mədh, həcv və qəsidə janrında yazdıqlarını yüksək qiymətləndirmədiyini də qeyd etmişdir (Köçərli, 2005).

Şairin İrəvana gəlişi Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetini nəşr etdirdiyi dövrə təsadüf edir. Seyid Rza Əmirzadə imzası ilə “Əkinçi”də onun həm nəsr, həm də nəzm nümunələri çap olunmuşdur. XIX əsrin sonlarında Hüseyn Əfəndi Qayıbov *Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir* adlı topluya Seyid Rza Əmirzadənin şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir. Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan həmin *Məcmuədə* şairin müxəmməs, müstəzad, tərkibbənd və tərəcibənd janrlarında yazdığı əsərləri də yer almışdır. Seyid Rza Əmirzadə 1896-cı ildə (hicri 1312) İrəvanda təxminən 60 yaşında vəfat etmişdir. Firidun bəy Köçərli isə onun ölüm tarixini hicri 1322-ci il kimi göstərmişdir. “Zari” təxəllüsü ilə yazan Mirzə Abbas Seyid Rza Sabirin doğum və vəfat tarixlərini məzar daşı üzərinə həkk etmək məqsədilə iki beytdən ibarət qitə yazmış, bu qitədə şairin ölüm tarixi Tərbiyətin qeyd etdiyi kimi “şairi-şirinməqal” ifadəsi ilə göstərilmişdir (Məhəmmədəli, 1987).

İrəvan ədəbi mühitinin digər görkəmli nümayəndələrindən biri də “Ləli” təxəllüsü ilə tanınan Mirzə Ağa Əli İrəvani (Mirzə Əlixan) olmuşdur. O, Hacı Ağa Mirzə İrəvaninin oğlu idi. Firidun bəy Köçərli *Azərbaycan ədəbiyyatı* əsərində onu Mirzə Əlixan Şəmsül-Hükəma (“Ləli”) adı ilə təqdim etmiş və yaradıcılığından nümunələr vermişdir. Mirzə Ağa Əli 1845-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş, ilkin təhsilini mollaxanada almışdır. Gənc yaşlarından atası ilə birlikdə Təbrizə gedərək ədviyyat ticarəti ilə məşğul olmuş, daha sonra isə qədim tibb mənbələrinə əsaslanan nüsxəbəndlik fəaliyyəti göstərmişdir. Sonralar İstanbulda tibb fakültəsini bitirmiş, Təbrizə qayıtdıqdan sonra həkim kimi böyük şöhrət qazanmış və nəhayət Tehrandə Nəsrəddin şahın saray həkimi və fransız dilini bilməsi səbəbilə tərcüməçisi olmuşdur. O, şahın müşayiəti ilə Şərqi və Qərbi ölkələrini də gəzmişdir.

Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvani şeirlərini həm fars, həm də Azərbaycan dillərində yazmış, Firidun bəy Köçərlinin məlumatına görə, yaradıcılığının böyük hissəsi türkcə olmuşdur. Onun hikmətli ifadələri

xalq arasında zərbi-məsəl kimi işlədilmişdir. Sadə, aydın və axıcı dillə yazılmış qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə və həcvlərdən ibarət “Divan”ı 1882, 1898 və 1907-ci illərdə geniş tirajla nəşr olunmuş, daha sonra 1944-cü ildə Təbrizdə iki cildə təkmilləşdirilmiş variantda çap edilmişdir. Ləli Mirzə Ağa Əli İrəvani 1907-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyət aşağıdakı qəzəli də onun müəllifi hesab etmişdir. Əslən İrəvandan olan Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani-Təbrizi 1877-ci ildə (hicri 1294) vəfat etmişdir. Mənbələrdə onun əruz elmi və fars dilinin qrammatikası ilə bağlı risalə yazdığı, bu əsəri 1845-ci ildə Təbrizdə çap etdirdiyi, həmçinin qafiyə nəzəriyyəsinə dair başqa bir əsərinin əlyazma halında mövcud olduğu göstərilir.

Daniş Mirzə Rza xan Daniş Hacı Hüseyin İrəvaninin oğlu olmuş, 1853-cü ildə (hicri 1270) Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. O, Tiflis, Peterburq və İstanbulda İran dövlətinin konsulu və səfiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Mənbələrdə onun dünya miqyasında sülhün bərpası, insan ömrünün uzadılması və fars əlifbasının izahı mövzularında nəzm və nəsr əsərləri yazdığı qeyd olunur. “Müntəxəbati-Daniş” adlı əsəri 1888-ci ildə (hicri 1306) nəşr edilmişdir.

Dövrünün tanınmış alimi, fəqih və müctəhid Ayətullah əl-Üzma Mirzə Fəzləli Müctəhid İrəvani 1861-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. O, yalnız dini elmlərdə deyil, poetik yaradıcılıqda da tanınmış, müasirləri tərəfindən “Səfa” ləqəbi ilə yad edilmişdir. *Danişməndani-Azərbaycan* təzkirəsində onun “Hədaiqul-arifin” (“Ariflərin bağları”) adlı əsərinin mövcudluğu qeyd olunur. Alimin üçcildlik “Riyazül-Əzhar”, “Səfərnəməyi Avropa” və ərəb-fars dillərində çap olunmuş “Divani-Əşar” əsərləri elmi və ədəbi irsinin mühüm nümunələridir. Mirzə Fəzləli Müctəhid İrəvani 1909-cu ildə vəfat etmiş və Təbrizdə dəfn olunmuşdur.

Məhəmmədəli Tərbiyət Hərif İrəvani haqqında verdiyi məlumatlarda onun əslən İrəvandan olduğunu qeyd edir, eyni zamanda şairin Abbas Mirzə Naibüssəltənənin şərəfinə qəsidə yazdığını bildirir. Tərbiyət Hərifin yaradıcılığından iki misranı nümunə kimi təqdim edərək onun klassik poeziya üslubuna bələdliyini və mövsüm motivlərini poetik dillə ifadə etdiyini göstərir.

Höccət İrəvani barəsində də Tərbiyətin təzkirəsində maraqlı qeydlərə rast gəlinir. Mənbəyə görə, o da İrəvan mənşəlidir və Fətəli xan Səbanının qəsidəsinə cavab olaraq İrəvan sərkərdəsinin dilindən qəsidə qələmə almışdır. Bu fakt Höccət İrəvaninin həm dövrün ədəbi polemikasında fəal iştirak etdiyini, həm də saray mühitinə yaxın olduğunu göstərir.

İrəvani təxəllüsü ilə tanınan şairlər sırasında əsl adı Əli xan olan Nazim İrəvani, əsərlərini “Şakir” təxəllüsü ilə yazan kor şair Şeyx Musa İrəvani, yüksək poetik istedadla malik, xalq arasında nüfuz qazanmış Çəsmə İrəvani də xüsusi yer tutur. Eyni zamanda Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin “Şəhab” təxəllüsü ilə yazan oğlu, gənclik illərində mükəmməl təhsil almış, qəzəl janrında ustalığı ilə seçilən Həsən, eləcə də “Qabil” təxəllüsü ilə yazan üçüncü oğlu Hüseyinli də yaradıcılıqlarında “İrəvani” imzasını daşımışlar. Bu fakt İrəvanın yalnız coğrafi deyil, eyni zamanda ədəbi-identik məkan kimi mövcudluğunu təsdiqləyir (*Qərbi Azərbaycana qayıdış: Festival-konqresin materialları*, n.d.).

“İrəvani” adı ilə tanınan Məhəmməd ibn Hüseyin Rəvani Sədi Şirazinin məşhur *Gülüstan* əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1657–1658-ci illərdə tamamlanan və 107 vərəqdən ibarət olan *Tərcümeyi-Gülüstan* adlı bu əlyazma hazırda Təbriz Milli Kitabxanasında qorunur. Nəsx xətti ilə köçürülmüş əlyazma 1923-cü ildə görkəmli Azərbaycan kitabşünası Hacı Məhəmməd Naxçıvani tərəfindən kitabxanaya hədiyyə edilmişdir.

Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani 1752–1808-ci illər arasında İrəvanda doğulmuş və burada yaşamışdır. O, İrəvan xanlığında münşi (katib) vəzifəsində çalışmış, “Qüdsi” təxəllüsü ilə poetik yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun elm aləminə məlum olan yeganə “Divan”ı 2814 şifrəsi ilə Hacı Məhəmməd Naxçıvani adına Təbriz Milli Kitabxanasında mühafizə olunur. Qüdsinin “Divan”ı haqqında ilkin məlumatları tədqiqatçı Eynulla Mədətli toplamış, şərqsünas Şəmsi Pənahlı isə bu əlyazma əsasında monoqrafiya hazırlamışdır. Fars, türk və ərəb dillərində yazan Qüdsinin yaradıcılığı içərisində farsca qələmə alınmış “Tövsiyi-İrəvan” (“İrəvanın vəsfi”) məsnəvisi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu əsərdə Çuxursəd, Qırxbulaq, Xan bazarı, Dərəbağı, Xan məscidi, Göyçə yaylağı kimi İrəvan bölgəsinin mahal, məhəllə və tarixi məkanlarının adları çəkilir ki, bu da əsəri həm ədəbi, həm də tarixi-coğrafi mənbə kimi dəyərli edir (Şəmsi, 2019, s. 100).

XIX əsrdə yaşamış və “İrəvani” adı ilə tanınan ziyalılardan biri də görkəmli Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvanidir. Onun yaradıcılıq irsinə portretlər, trafaret rəsmlər, divar rəsmləri, zinət əşyaları və şüşə üzərində işlənmiş təsvirlər daxildir. Mirzə Qədim İrəvaninin əsərləri bu gün Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya muzeylərinin kolleksiyalarında saxlanılır. Natalya Miklaşevskayanın *Azərbaycan incəsənəti* (1954) adlı fundamental tədqiqatında rəssamın 23 əsəri haqqında ətraflı məlumat verilir (Miklaşevskaya, 1954).

Həmin əsərlərin iyirmisi Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində, ikisi Sankt-Peterburqdakı Ermitaj muzeyində, biri isə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində mühafizə olunur. Tanınmış alim Ziyəddin Məhərrəmov rəssamın nəvəsi İsmət Axundovun fikrinə əsaslanaraq, Parisdə məşhur Rodenin ev muzeyində Mirzə Qədim İrəvaninin bir əsərinin saxlandığını qeyd edir (Məhərrəmov, 2018, s. 81).

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan və XIX əsrin 50-ci illərində İrəvanda Sərdar sarayı üçün çəkilmiş iriölçülü portretlərdə Mirzə Qədim İrəvaninin imzası aydın şəkildə müşahidə olunur.

“İrəvani” soyadını daşıyan məşhurlardan Əmir Əli Sərdar İrəvani 1974-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. İrəvan xanlığının son sərdarı Hüseynqulu xan Qacar və Məhəmməd həsən xan Sərdar tərəfindən istifadə edilən bu adın daşıyıcısı hazırda Almaniyada yaşayır. Sonuncu İrəvan xanının qardaşı titulu indi onun varisi hesab edilən Qərbi Azərbaycan icmasının üzvü, tədqiqatçı Əmir Əli Sərdari İrəvani daşıyır. Əcdadları Fətəli şah Qacara itaət etmədiyi üçün Tehrana sürgün edilmiş, Qacarlar arasında nikah bağlanmış, Tehrandə dünyaya göz açmış, böyük nüfuzlu malik babasının titulu seçmişdir. Hal-hazırda İrəvanda doğulmadan, yaşamadan bu soyadı qürurla daşıyan soydaşlarımız bu irsin layiqli davamçıları kimi fəaliyyət göstərirlər (*İrəvan xanlığının varisi*, n.d.).

Nəticə

İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutur. Onların fəaliyyəti, bir tərəfdən, əruz vəznində Azərbaycan türkcəsində yazılmış orijinal və yüksək bədii dəyərə malik şeirlərlə, digər tərəfdən isə demokratik maarifçilik ideyalarının yayılması və elmi əsərlərin nəşri ilə səciyyələnir. Bu mühitdə yetişmiş şair və alimlər təkcə poetik yaradıcılıqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda cəmiyyətin intellektual inkişafına xidmət edən ideyaların daşıyıcıları olmuşlar.

“İrəvani” imzası ilə tanınan bir sıra elm və mədəniyyət xadimləri vardır ki, onların İrəvanla bağlılığı yalnız doğum yerləri ilə məhdudlaşsa da, məhz bu adla tanınmış, bu soyad və təxəllüs altında yaşayıb-yaratmış, Şərq elmi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında müstəsna rol oynamışlar. Bu imza zamanla təkcə coğrafi mənsubiyyəti deyil, həm də müəyyən bir elmi-ədəbi məktəbi və mədəni ənənəni ifadə edən simvola çevrilmişdir. Orta əsr tarixi mənbələrində Rəvan və İrəvan adları ilə qeyd olunan şəhər mərkəzində formalaşmış İrəvan xanlığı, Nadir şah Əfşarın vəfatı və Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasında yaranmış və 1747–1828-ci illərdə mövcud olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və digər şəhərlərlə yanaşı Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixində “İrəvani” soyadı ilə tanınmış çoxsaylı alim, yazıçı və sənətkar bu zəngin irsə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

Lakin əslən İrəvandan olan və müxtəlif ölkələrdə “İrəvani” imzası ilə fəaliyyət göstərmiş onlarla elm və mədəniyyət xadiminin əsərləri və əlyazmaları XIX əsrdə rus işğalı, İrəvan qalası uğrunda döyüşlər, XX əsrdə şəhərin Ermənistanı verilməsi, 1905–1906-cı illər qırğınları, 1918–1920-ci illər soyqırımı və azərbaycanlı əhalinin dəfələrlə doğma yurdlarından didərgin salınması nəticəsində ya itirilmiş, ya da tamamilə məhv edilmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan və qonşu ölkələrin arxiv və kitabxanalarında İrəvan ədəbi mühitinə aid qiymətli materiallar bu gün də qorunub saxlanılır.

Bu irsin sistemli şəkildə araşdırılması, elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi və beynəlxalq elmi ictimaiyyətə təqdim olunması təkcə ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizin zənginləşdirilməsi baxımından deyil, həm də tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması və ədalətin bərpası — Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasının elmi əsaslarla təsdiqi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, İ. (2023). *Qədim Azərbaycan şəhəri - İrəvan*. 210.
2. Əliyev, F., & Həsənov, U. (2007). *İrəvan xanlığı*. Şərqi-Qərb, 144.
3. İrəvan xanlığının varisi. (n.d.). Retrieved from <http://www.anl.az/down/meqale/cumhuriyyet/2021/aprel/741830.htm>
4. Köçərli, F. B. (2005). *Azərbaycan ədəbiyyatı* (II cild). Avrasiya Press, 464.
5. Məhəmmədli, T. (1987). *Danişməndani Azərbaycan*. Azər nəşr, 464.
6. Məhərrəmov, Z. (2010). *İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800–1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit)*. Nurlan, 320.
7. Məhərrəmov, Z. (2018). *İrəvan ədəbi mühiti* (Monoqrafiya). ADPU-nəşriyyatı, 296.
8. Mustafa, N. (2020). *İrəvan şəhəri*. Red N Line MMC. 292.
9. Natalya, M. (1954). *Azərbaycan incəsəniti*.
10. Qərbi Azərbaycana qayıdış: Festival-konqresin materialları. (n.d.). Retrieved from <https://qerbiazərbaycan.com/q%C9%99rbi-az%C9%99rbaycanda-elm-v%C9%99-t%C9%99hsil/>
11. Səməd, S. (2014). İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. (İ. Quliyev, Tərcüməçi). *Kitab Zərdabi*, 197–216.
12. Şəmsi, P. (2019). *Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin türkçə əsərləri* (II nəşr). Zərdabi, 100.
13. Zeynalov, Ə. (2013). *İrəvan Ziyalıları*. Bakı. Retrieved from <http://hdl.handle.net/123456789/1508>

Daxil oldu: 01.09.2025

Qəbul edildi: 01.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/14-25>

Afat Mammadova

Azerbaijan University of Architecture and Construction

PhD in Economics

<https://orcid.org/0000-0002-7169-3081>

afat.mammadova@azmiu.edu.az

Habib Ibrahimli

Politecnico di Milano

Master's student

<https://orcid.org/0009-0007-2133-181X>

habib.ibrahimli@mail.polimi.it

Diagnostic Studies and Structural Analysis during the Restoration of St. Sophia Cathedral

Abstract

The historical architectural masterpiece Hagia Sophia stands in Istanbul, Turkey, as one of the most impressive structures ever built. The cathedral suffered multiple earthquakes and fires throughout fifteen centuries, which caused partial building collapses that required extensive reconstruction work. The current state of the building structure needs detailed knowledge about its actual condition for proper modern conservation work. The research combines various diagnostic methods, which include geometrical survey and crack mapping, and non-destructive testing with ground-penetrating radar, ultrasonic testing, and thermography, and structural monitoring, and laboratory material analysis to determine Hagia Sophia's present condition for developing a complete conservation plan. The dome shows ongoing vertical and ring-shaped cracks, while the supporting columns show signs of uneven weight distribution, and the building materials match those used during the Byzantine era. The building shows stability, but it faces risks from earthquakes and ongoing decay. The proposed conservation plan includes protective measures and scheduled maintenance checks and ongoing surveillance to protect this cultural treasure for future generations.

Keywords: *Hagia Sophia, restoration, structural analysis, conservation, dome, diagnostic investigations, environment, seismic activity, non-destructive testing method*

Afət Məmmədova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-7169-3081>

afat.mammadova@azmiu.edu.az

Həbib İbrahimli

Milan Politexnik Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-2133-181X>

habib.ibrahimli@mail.polimi.it

Müqəddəs Sofiya kafedraının bərpası zamanı diaqnostik tədqiqatlar və struktur təhlili

Xülasə

Tarixi memarlıq şah əsəri olan Ayasofya Türkiyənin İstanbul şəhərində indiyə qədər tikilmiş ən təsirli tikililərdən biri kimi dayanır. Katedral on beş əsr ərzində dəfələrlə zəlzələ və yanğınlara məruz qalıb və bu da genişmiqyaslı yenidənqurma işləri tələb edən qismən binaların çökməsinə səbəb olub. Bina strukturunun hazırkı vəziyyəti müasir konservasiya işləri üçün onun faktiki vəziyyəti haqqında ətraflı məlumata ehtiyac duyur.

Tədqiqat Ayasofyanın hazırkı vəziyyətini müəyyən etmək üçün həndəsi tədqiqat və çat xəritələşdirmə, dağıdıcı olmayan sınaq, yerə nüfuz edən radar və ultrasəs sınaqları, termografiya, struktur monitorinqi və laboratoriya material təhlili daxil olmaqla müxtəlif diaqnostik metodları birləşdirir. Günbəzdə davam edən şaquli və halqavari çatlar var, dayaq sütunlarında isə qeyri-bərabər çəki paylanması əlamətləri müşahidə olunur və tikinti materialları Bizans dövründə istifadə edilən materiallarla eynidir. Bina sabitlik göstərir, lakin zəlzələlər və davam edən çürümə riskləri ilə üzləşir. Təklif olunan konservasiya planına bu mədəni xəzinəni gələcək nəsillər üçün qorumaq məqsədilə qoruyucu tədbirlər, planlaşdırılmış texniki xidmət yoxlamaları və davamlı müşahidə daxildir.

Açar sözlər: Ayasofya, bərpa, struktur təhlili, konservasiya, günbüz, diaqnostik tədqiqatlar, ətraf mühit, seysmik aktivlik, dağıdıcı olmayan sınaq metodu

Introduction

The historical architectural masterpiece Hagia Sophia exists in Istanbul Turkey as one of the most significant buildings from past times. The Byzantine Empire constructed this magnificent building as a cathedral during 537 CE, yet it survived 1,500 years of earthquakes and fires and structural breakdowns. The building's distinctive dome has experienced multiple collapses and reconstruction attempts since its initial construction.

The current conservation work at Hagia Sophia needs complete diagnostic studies to determine the building's current state and establish suitable restoration methods. The successful preservation of historic buildings through rehabilitation depends on thorough damage assessment of their construction according to conservation principles (Borri, Corradi, 2019). This study investigates the diagnostic methods which analyze Hagia Sophia's structural state through its dome collapse history and its current structural problems indicated by crack patterns.

Research

The evaluation of historic masonry structures including Hagia Sophia needs experts to conduct historical studies and material testing and perform sophisticated diagnostic procedures. The understanding of building structural behavior enables conservation experts to create suitable protection plans which maintain historical value and ensure structural stability.

Figure 1. Hagia Sophia exterior view from the Sultanahmet Park

2. Historical background and dome collapses

The construction of Hagia Sophia took place during Emperor Justinian I's reign from 532 to 537 CE. The building featured a central dome which measured 31 meters in diameter while reaching heights of 56 meters above the ground during its construction in the 6th century.

The dome of the building suffered its first major structural failure when it partially collapsed during an earthquake in 558 CE because of construction flaws and seismic activity. The eastern section of the dome collapsed during the earthquake which caused damage to the altar and surrounding buildings according to historical records. The initial collapse exposed critical design flaws which existed in the original construction of the building.

2.1 Medieval period reconstructions

The dome underwent reconstruction between 558-562 CE through a new design which elevated its structure by 6 meters to enhance stability. The dome experienced multiple structural failures during the Middle Ages because of its design weaknesses.

- The western section of the dome suffered damage from an earthquake that caused a partial collapse in 989 CE.
- The eastern section of the dome collapsed in 1346 CE which led to a major reconstruction effort.
- The Byzantine period saw numerous earthquakes that continuously harmed both the dome structure and its supporting framework.

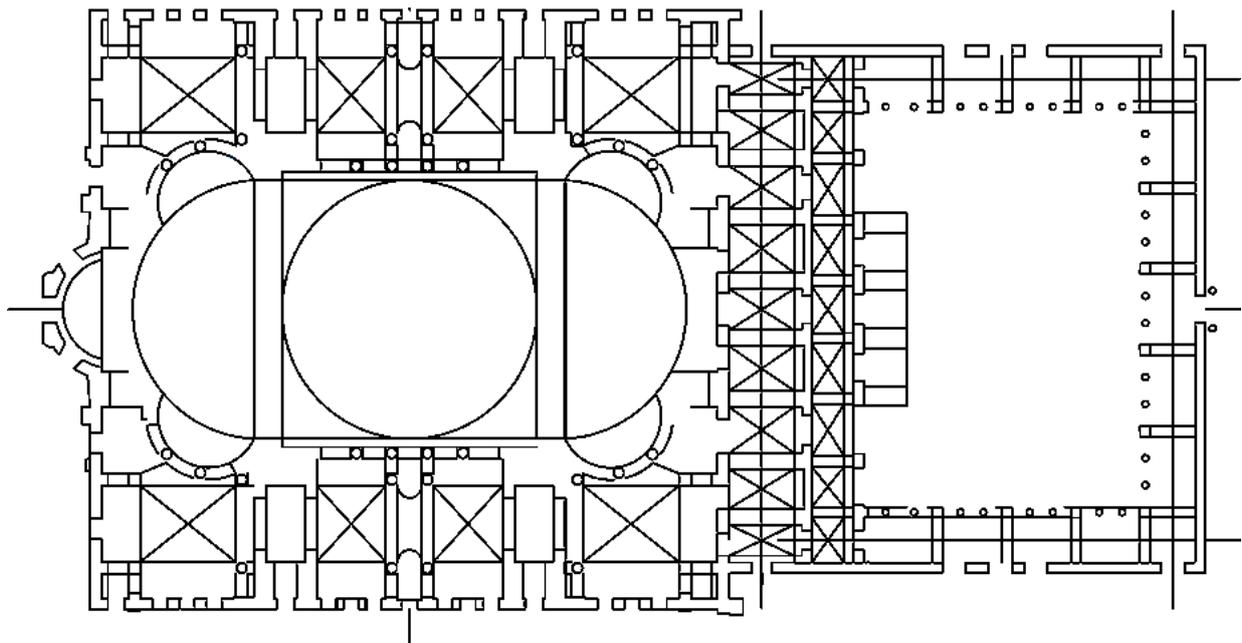

Figure 2. Ground plan diagram of Hagia Sophia from the 6th-century construction.

2.2 Ottoman period modifications

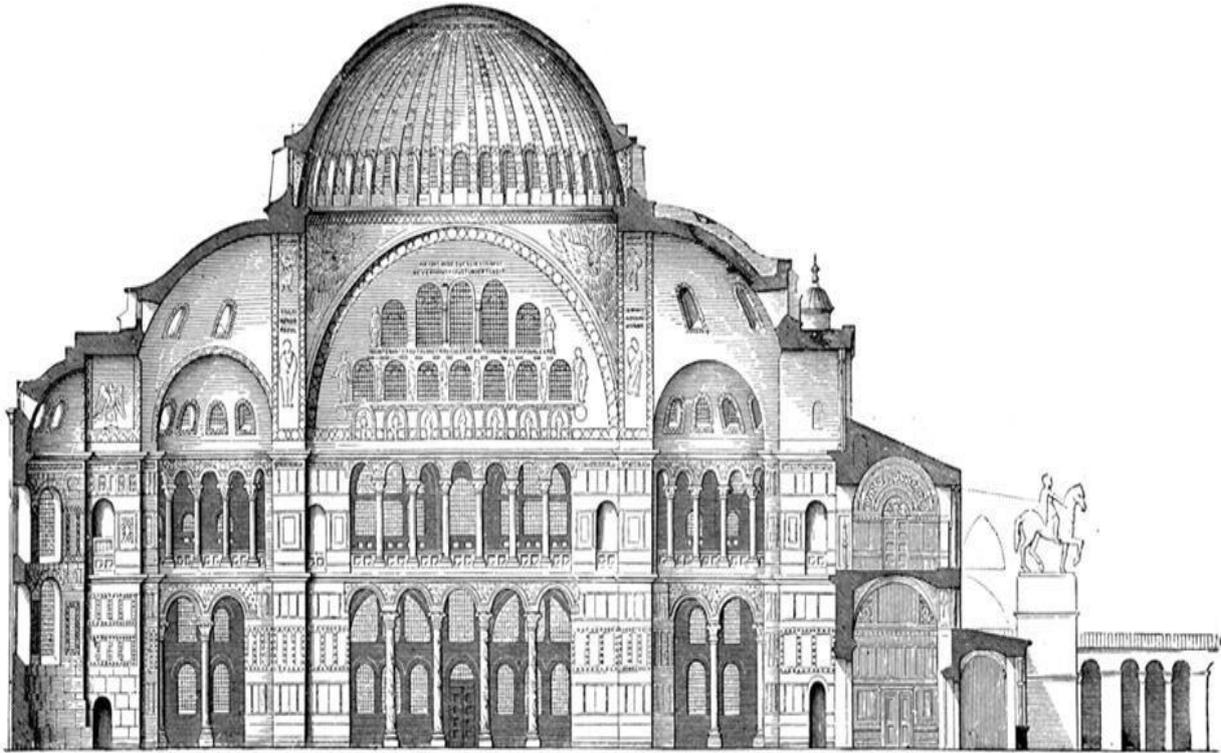
The Ottoman Empire transformed Hagia Sophia into a mosque after their 1453 conquest of Constantinople through multiple extensive architectural and structural modifications to support its new religious purpose. The Ottoman Empire understood both the historical value and engineering requirements of the building, so they started a prolonged process to repair its deteriorating structure which had accumulated damage from multiple seismic events throughout the centuries.

Major interventions included:

- The construction of external buttresses grew incrementally to fight dome expansion while protecting wall stability from further damage.
- The installation of iron tension chains at the dome base enhanced its resistance to spreading while improving the mechanical performance of the central dome system.
- The supporting piers and arches and semi-domes received additional reinforcement to fix

damage that earthquakes had caused throughout history.

■
Figure 3. Historic longitudinal cross-section of Hagia Sophia (reconstruction view)

The construction of heavy masonry minarets served both religious purposes and provided additional structural support through their vertical stiffness and weight distribution. The building suffered ongoing earthquake damage throughout the Ottoman period despite receiving multiple major restoration projects. The monument required ongoing repair work and structural modifications to maintain its structural stability. The extensive restoration work performed on the building enabled its survival through the ages while determining its current structural design.

3. Diagnostic investigations

The assessment of Hagia Sophia through modern diagnostic methods follows established procedures for historic building evaluation (Guidelines on Cultural Heritage - Technical Tools for Heritage Conservation and Management, 2012). The conservation guidelines specify that field investigations need to follow a structured approach which includes (Binda, Lualdi, Saisi, & Zanzi, 2011):

1. Geometrical and crack pattern survey
2. Survey of masonry texture and wall sections
3. Assessment of local stress conditions
4. Material sampling for laboratory analysis
5. Detection of hidden features using non-destructive testing

3.1 Non-Destructive Testing Techniques

Multiple non-destructive testing (NDT) methods have been used in recent diagnostic campaigns to study Hagia Sophia's present structural behavior without causing any harm to its historical structure. The techniques enable researchers to study masonry wall internal structures while detecting concealed flaws and measuring the structure's reaction to prolonged loads and seismic forces. The combination

of multiple NDT methods enables researchers to understand deterioration processes fully which leads to the creation of suitable conservation plans (Structural Assessment Methods for Historic Masonry, 2011).

The research on Hagia Sophia employs five main NDT methods which include remote sensing and radar-based subsurface imaging and ultrasonic transmission analysis and thermography and endoscopic inspection. The combination of data from these methods enables researchers to build an accurate picture of the monument's structural state while identifying potential stability issues at their earliest stages. The methods prove essential for historic buildings because they allow researchers to conduct minimal invasive testing that protects both the building's original state and its materials.

3.1.1. Ground Penetrating Radar (GPR)

The investigation of historic masonry structures benefits significantly from GPR technology. The authors in their recent study demonstrate that radar technology serves as an effective survey method which enables researchers to analyze multiple issues affecting ancient buildings (Binda, Lualdi, Saisi, & Zanzi, 2011). The GPR investigations at Hagia Sophia have achieved three main objectives through their use of the technology.

- The technology helps users detect both internal voids and structural discontinuities in buildings.
- The technology enables users to create detailed maps of the internal composition of both large piers and walls.
- The system helps users track where water enters the building structure.
- The system enables users to find all past restoration work and support additions.

3.1.2. Ultrasonic testing

The internal state of masonry materials becomes assessable through ultrasonic testing because it measures how sound waves travel through the material. The testing method detects three main types of damage:

- Areas of deteriorated mortar joints.
- Internal cracking not visible on surfaces.
- Variations in material density and quality.
- Delamination between different masonry layers.

3.1.3 Thermographic analysis

The thermal imaging technique from infrared thermography shows temperature variations which expose structural issues:

- Moisture infiltration patterns
- Detachment of surface materials
- Variations in wall thickness and composition
- Heat loss through structural defects

3.2. Structural Monitoring Systems

The long-term behavior of Hagia Sophia depends on continuous structural monitoring because the building shows high sensitivity to earthquakes and ground settlement and environmental changes (Heritage Conservation Guidelines, 2012). The building site contains multiple monitoring instruments which track deformation patterns and material responses and oscillations during different time periods. The monitoring systems enable staff to identify potential instability issues while creating evidence-based conservation plans.

3.2.1 Crack Monitoring Gauges

The monitoring system for cracks in masonry structures allows users to track how cracks expand or shrink and move within building elements. The devices track structural movements either continuously or at scheduled intervals to detect active building deformation and monitor environmental effects and previous repair outcomes.

3.2.2 Tilt meters

The tilt meters track small angular shifts that occur in major structural elements including piers and columns and arches. The monitoring of tilt at Hagia Sophia remains crucial because the building

has experienced settlement and seismic events throughout its history to detect rotational movements and structural differences that threaten overall stability.

3.2.3 Accelerometers

The building's seismic responses and ambient vibrations get recorded by accelerometers. Engineers use frequency shift analysis and damping ratio evaluation and modal behavior assessment to check structure health and identify concealed weaknesses in the dome and semi-domes and piers. The collected data enables engineers to create precise numerical models and evaluate how well the structure withstands earthquakes.

3.2.4 Environmental sensors

The environmental monitoring systems monitor how temperature and humidity and moisture levels change inside the structure. The structural materials experience degradation and cracks spread while salt forms crystals and biological organisms grow because of these environmental factors. The ongoing environmental data collection helps conservation teams create strategies that match the actual requirements of building materials.

4. Crack pattern analysis and structural issues

The diagnostic program delivered a complete assessment of Hagia Sophia's present structural state which showed multiple crack patterns that stem from aging materials and settlement differences and multiple earthquake-induced stressors. The dome contains two main crack patterns which run in different directions. The meridional cracks in the dome structure start at the top and extend down to the base (Figure 4) because they develop from tensile forces and thermal expansion and local stiffness reduction. The dome's lower rings develop circumferential cracks (Figure 5) because they experience high compressive forces and unbalanced hoop tension and progressive drum deformation.

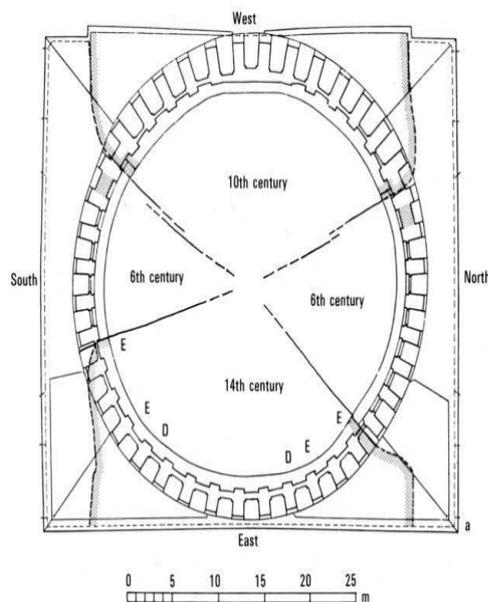

Figure 4. Crack pattern taken from Mainstone

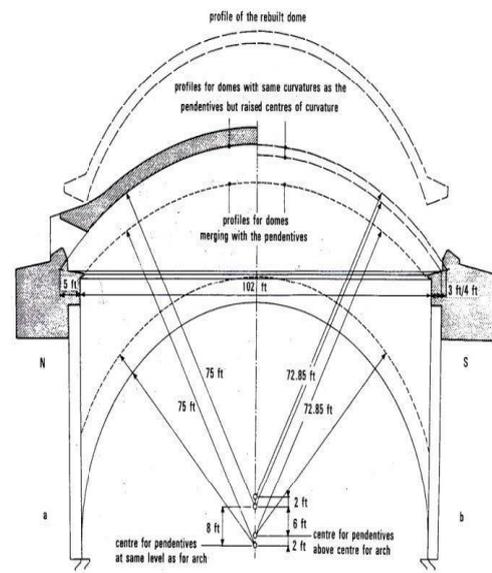

Figure 5. Reconstruction taken from Mainstone

The piers of the structure display major cracks which indicate both compressive force overload and ongoing settlement and shearing forces that developed from past earthquakes.

The structural system redistributes forces which causes extensive cracking to appear in the dome and semi-dome and pendentive transition areas (Mainstone, 1988). The masonry courses show horizontal cracks and separations which suggest sliding mechanisms that might occur during earthquakes or because of creep-related phenomena that develop over time.

The historic Byzantine masonry underwent material analysis which showed excellent brickwork construction with hydraulic lime mortars that demonstrated self-healing properties. The structure has experienced deterioration through time because of salt crystallization and freeze-thaw cycles and

moisture entry and airborne contamination which has caused mortar joint deterioration and crack expansion.

The building's massive weight and irregular weight distribution together with environmental elements affect its structural behavior.

The monitoring data from current measurement activities shows Hagia Sophia maintains worldwide stability but shows gradual measurable distortions and seismic responses to small earthquakes.

The ongoing small movements in the structure demonstrate why extended monitoring and specific conservation work needs to focus on protecting weak points while maintaining the original historic construction materials.

4.1 Meridional cracks

The dome shell shows cracks which start at the crown and extend down to the base while following the paths of longitude. The following factors can be identified through these cracks:

- The dome shell experiences hoop tension stresses which occur because of its shape.
- The base of the dome lacks sufficient structural support.
- The dome structure experiences stress because of temperature changes between expansion and contraction.

- The supporting structures have experienced settlement.

4.2 Circumferential cracks

The base of the dome shows horizontal cracks which show evidence of:

- The dome's base experiences too much compression force.
- The ring reinforcement system fails to provide sufficient support.
- The supporting piers experience different levels of settlement which causes problems.
- The system experiences problems because of uneven load distribution.

5. Material characterization

The research studies demonstrate how loads move through Hagia Sophia while showing the reasons behind past structural breakdowns and future potential failures. The dome bears more than 10 000 tonnes of weight which passes through pendentives and arches to reach four main piers. The uneven weight distribution caused by additional structures built later creates excessive stress at the points where piers meet arches.

The seismic evaluation demonstrates how the tall narrow building structure remains exposed to lateral forces because its masonry joints lack sufficient flexibility (Binda, Cardani, Tiraboschi, 2003).

The structure experienced previous collapses because of weak supporting structures and settling foundations and restricted design capabilities. The current cracks in the structure match exactly with areas that failed in the past because gravity and seismic forces continue to affect the structure.

5.1 Masonry analysis

The material property assessments together with load evaluations produce safety factors that stay within acceptable limits despite these obstacles. The dome structure along with its supporting elements show sufficient strength to handle typical building loads. The building needs long-term preservation through two main steps which involve stopping deterioration and improving earthquake resistance. The laboratory testing of masonry samples demonstrated that the construction materials and methods followed these patterns:

5.1.1 Brick composition

- The construction used Roman-style thin bricks which measured between 3-4 cm in thickness.
- The high-fired clay materials demonstrate excellent durability properties.
- The construction materials showed different levels of quality because they came from different time periods.
- The construction site contained materials from previous buildings which were reused for the project.

Figure 6. Mortar composition found in Hagia Sophia

5.1.2 Mortar analysis

The analysis demonstrates that hydraulic lime mortars contain two essential components which include crushed brick aggregate and brick thermal expansion compatibility. The mortar exhibits self-healing properties and demonstrates excellent long-term durability because of its crushed brick aggregate.

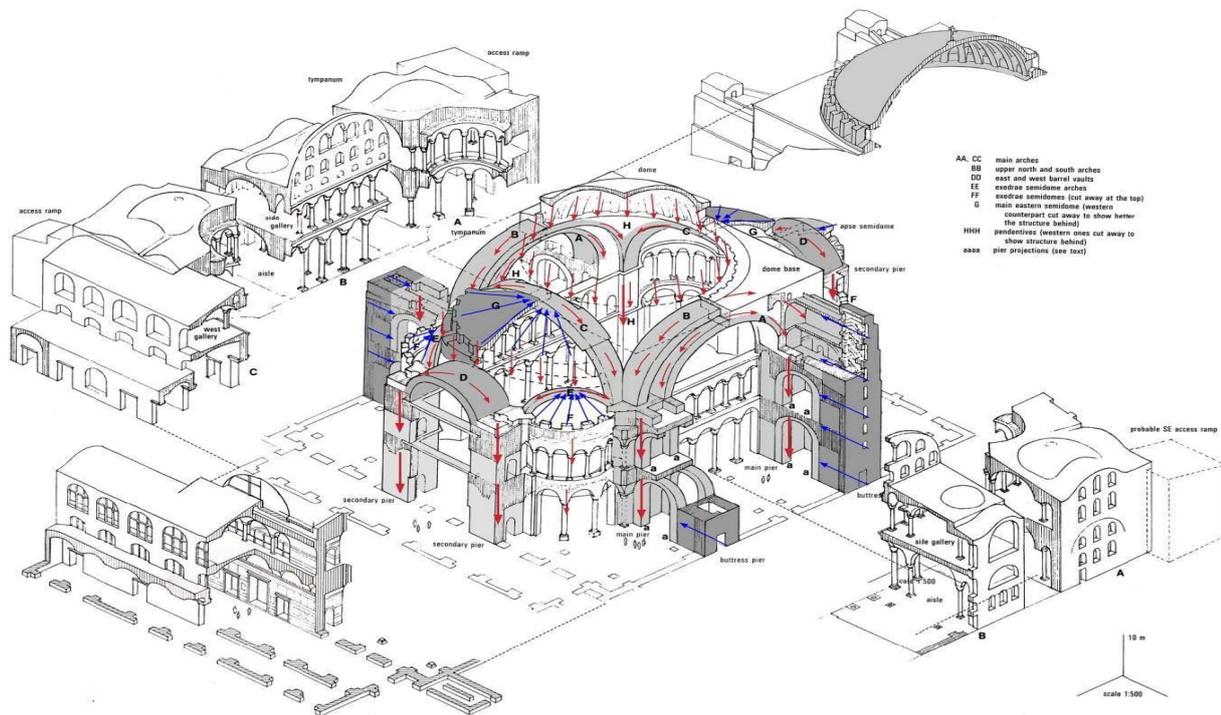
5.2 Structural material properties

Research conducted in laboratories and field sites has delivered better knowledge about the mechanical properties of Hagia Sophia's ancient masonry structures. The material properties serve as essential data for creating structural models and performing seismic evaluations and conservation strategy development.

The brick–mortar material shows compressive strength between 8–15 MPa because of the excellent Byzantine fired bricks and their combination with lime-based mortars. The material shows adequate resistance to vertical loads but experiences critical stress when facing lateral forces and seismic events because it tends to fail through brittle mechanisms. The measured tensile strength of historic masonry materials falls between 0.8–1.2 MPa which demonstrates their susceptibility to tensile stress failure.

The masonry structure experiences tension- related damage through dome and arch and pendentive areas which results in the development of meridional and circumferential cracks. The low tensile strength of masonry materials demands the implementation of tie-systems and compressive rings and reinforcement methods which have been used in both historical and contemporary restoration work.

Figure 7. Hagia Sophia: figure taken from Mainstone with defined structural scheme (1988)

The elastic modulus of the masonry fabric shows stiffness, but material heterogeneity and mortar deterioration and historical repair methods create significant anisotropic effects which result in a wide range of values from 2,000 to 4,000 MPa. The different material properties throughout the monument create changes in its global stiffness which determines its response to earthquake movements.

The material properties show that Hagia Sophia's masonry structure maintains its strength but needs special modeling approaches and protective structural measures because of its ancient construction characteristics.

5.3 Deterioration assessment

Material investigations show that Hagia Sophia faces long-term stability issues because of multiple environmental and chemical and mechanical deterioration processes. The identification of vulnerable areas requires knowledge about these deterioration mechanisms to develop suitable conservation strategies.

5.3.1 Salt crystallization

The porous masonry structure allows water to enter while it carries dissolved salts from the foundation soil and atmospheric pollutants and historical water leaks. The evaporation of moisture leads to salt crystallization inside pores which produces expansive forces that damage mortar bonds and break down brick material into powder. The repeated process of surface deterioration through time results in plaster layer separation and increased material brittleness.

5.3.2 Freeze-thaw damage

The structure's exterior elements including its upper dome sections and exterior support structures and roofing connections experience temperature changes which produce freezing and thawing events. The freezing process of water in microcracks causes expansion that makes fissures grow larger until the material breaks down. The mechanism produces maximum damage in areas where water cannot drain properly and when original waterproofing systems have broken down.

5.3.3 Chemical decay

Urban activities release sulphur dioxide and nitrogen oxides which combine with lime-based mortars to produce acidification that results in gypsum crust formation. The crusts create moisture traps which lead to hidden structural deterioration. Acid rain speeds up the process of calcium

compound extraction from mortar which weakens its bond strength and changes its surface permeability.

5.3.4 Mechanical damage

The most damaging factor that causes structural problems in Hagia Sophia stems from seismic events. Historic masonry structures fail to withstand dynamic forces from earthquakes because these forces exceed their tensile and shear strength limits which results in fresh cracks and reactivation of existing ones. The structure experiences progressive deformation and localized crushing because of historical modifications and uneven load distribution and long-term settlement and mechanical imbalances.

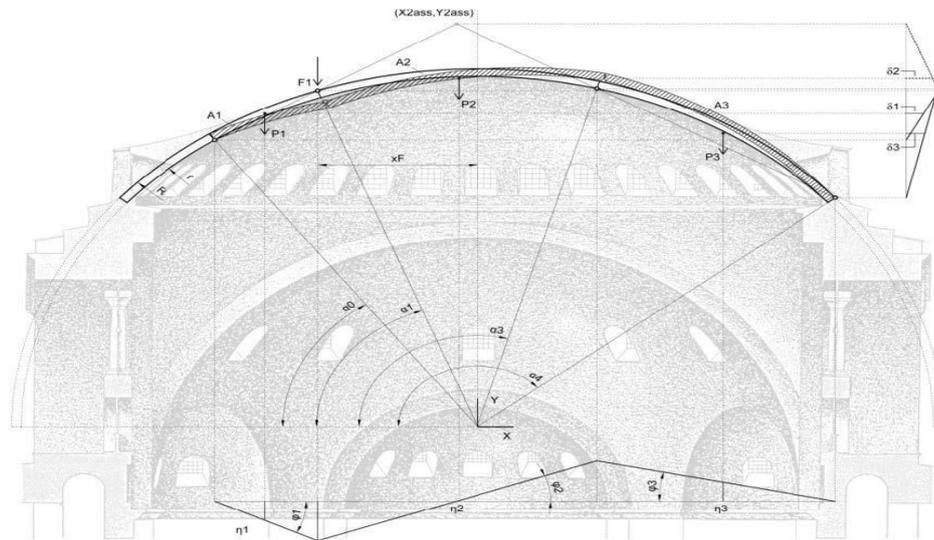

Figure 8. Hagia Sophia: mechanism of collapse of the original dome.

The structure shows global stability but requires continuous monitoring and preventive conservation and periodic reinforcement because of ongoing environmental and mechanical stress.

6. Interpretations and findings

The research shows that Hagia Sophia maintains worldwide structural stability, but it still faces specific weaknesses which affect its dome structure and its supporting arches and major piers. The building's structural weaknesses stem from multiple factors which include time-based deterioration and past construction changes and ongoing structural stress. The discovery of these patterns enables developers to create preservation plans which protect the monument's original character while providing enduring protection for the structure.

6.1 Structural Behavior Understanding

The diagnostic studies have delivered vital knowledge about Hagia Sophia's structural behavior which enables better comprehension of how forces and stresses and deformation patterns spread across the monument:

6.1.1 Load distribution

The dome's enormous weight exceeding 10,000 tons generates intricate force paths that affect the supporting framework of the structure. Investigations show:

- The four main piers receive uneven weight distribution.
- The pier-arch interfaces experience maximum stress levels.
- The pendentives transfer loads which produce tension areas throughout the structure.
- The dome loads interact with earthquake-induced lateral forces that affect the structure.

6.1.2 Seismic vulnerability

The analysis demonstrates that the structure faces risks during earthquake events because of its design characteristics:

- The building structure faces increased risk of lateral forces because of its tall design compared to its foundation size.

- The structural connections between building elements depend mainly on gravity and mortar for their strength.
- The masonry construction lacks sufficient flexibility when structures experience stress.
- The structure becomes vulnerable to complete collapse when essential structural components fail.

6.2 Historical Collapse Analysis

The original dome system of Hagia Sophia experienced multiple collapses throughout history because of its structural weaknesses which modern diagnostic tests confirmed. The dome structure became highly vulnerable to seismic forces and outward thrust because the building did not receive enough lateral support during its initial construction phase. The building experienced instability because its massive piers settled at different rates while early mortar and brickwork materials contained defects. Researchers who study previous building failures will gain essential knowledge about structural behavior because they can identify how tensile stresses and insufficient confinement and geometric limitations affected the building. The acquired knowledge will help experts develop effective conservation plans for the future.

6.2.1. 558 CE Collapse

The first building failure occurred because of four main factors:

The building foundation did not settle properly and the dome lacked proper lateral support and the original mortar contained defects and the designers might have made errors in their load calculations.

6.2.2 Later Medieval Collapses

The building experienced multiple subsequent failures because of:

The building suffered from progressive earthquake damage that accumulated over time while the structure experienced progressive settlement and mortar joint deterioration and maintenance issues during unstable political periods.

6.3 Current condition assessment

The diagnostic program has determined the present state of building stability through its complete assessment:

- The structure maintains stability but needs continuous surveillance for its protection [ICOMOS – ISCARSAH (2017)].
- The analysis pinpointed particular sections which need immediate focus for repair work.
- The current rate of deterioration remains under control when proper conservation measures are implemented.
- The structure maintains sufficient safety factors for typical operational loads.

7. Conservation approach

The ICOMOS Charter on architectural heritage analysis and conservation and structural restoration serves as the foundation for Hagia Sophia restoration work which focuses on preserving historic materials through minimal intervention (ICOMOS, 2003). Charter - Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage]. The restoration plan includes three essential goals (Feilden, 2003):

- The system monitors structural stability instead of performing major changes to the building.
- The restoration team should perform documented reversible repairs by selecting materials which have equivalent mechanical and chemical properties to the original building materials.
- The site requires controlled management of environmental elements which cause materials to deteriorate.
- The site needs development of emergency protocols which address seismic occurrences.

The reinforcement work will concentrate on strengthening essential connections and better securing them while keeping all additions non-intrusive to preserve original authenticity (ICOMOS Charter, 2003).

The monument will receive protection through a scheduled maintenance system which will run alongside regular evaluation sessions using new diagnostic methods.

Conclusion

The designers of Hagia Sophia along with successive cultures have managed to protect this building throughout fifteen centuries of disasters. Modern conservation work requires scientists to conduct thorough diagnostic tests while maintaining proper respect for historical heritage values. The research unites multiple fields of study to examine Hagia Sophia through geometric survey and non-destructive testing and structural monitoring and material analysis. The research shows that the building maintains overall stability but faces ongoing threats from earthquakes and natural deterioration. The research team uses crack pattern analysis and load distribution studies to determine vulnerable areas which leads to a proposed conservation plan based on protective measures and minimal alterations. The continued observation of Hagia Sophia together with strict adherence to international conservation standards will enable this historic site to remain unaltered for upcoming generations (Conservation Principles for Historic Buildings, 2003). During the restoration of Hagia Sophia, Turkey demonstrated to the world an exemplary system and model for the preservation of cultural heritage of different faiths and civilizations.

References

1. Binda, L., Cardani, G., & Tiraboschi, C. (2003). *The difficult choice of materials for the reconstruction of the Cathedral of Noto*. In Conservation of historic buildings.
2. Binda, L., Lualdi, M., Saisi, A., & Zanzi, L. (2011). Radar investigation as a complementary tool for the diagnosis of historic masonry buildings. *International Journal of Materials and Structural Integrity*, 5(1), 1–25.
3. Borri, A., & Corradi, M. (2019). Architectural heritage: A discussion on conservation and safety. *Heritage*, 2, 631–647. <https://doi.org/10.3390/heritage2020043>
4. Conservation principles for historic buildings. (2003). *International guidelines for heritage conservation and restoration practices*.
5. Feilden, B. M. (2003). *Conservation of historic buildings* (3rd ed.). Architectural Press.
6. Guidelines on cultural heritage: Technical tools for heritage conservation and management. (2012). Joint Project EU/CoE Support to the Promotion of Cultural Diversity in Kosovo.
7. Heritage conservation guidelines: Technical tools for heritage conservation and management. (2012). Council of Europe.
8. ICOMOS. (2003). *Principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage*. Ratified by the ICOMOS 14th General Assembly, Victoria Falls, Zimbabwe.
9. ICOMOS. (2003). *Principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage*.
10. ICOMOS–ISCARSAH. (2017). *Recommendations for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage*. ICOMOS.
11. Mainstone, R. J. (1988). *Hagia Sophia: Architecture, structure and liturgy of Justinian's great church*. Thames & Hudson.
12. Structural assessment methods for historic masonry. (2011). *Non-destructive testing techniques and applications in heritage conservation*.

Received: 02.09.2025

Accepted: 02.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/26-30>

Mahir Qəribov

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

mahir_garibov@yahoo.com

Türkiyə mətbuatında Əhməd bəy Ağaoğlunun ömrünün son günləri və dünyasını dəyişməsinə dair yazılar

Xülasə

Türk dünyasının böyük fikir adamlarından olan Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan və Türkiyə mətbuat tarixində, bütövlükdə türk dünyasında öz mövqeyi ilə dərin iz buraxan ədiblərdən olmuşdur. O, milliyətçi-liberal mövqeyini qoruyub saxlamış və 1939-cu ildə ölümünə qədər sözünü çəkinmədən deyən müstəqil jurnalist kimi azad sözün, demokratik tənqiddə tərəfdarı olmuşdur. Ağaoğlunun həyatı, yaradıcılığı, yazıçı və jurnalistika görüşləri onun ədəbi həyatını da şaxələndirmişdir.

Ömrünün böyük hissəsini müxtəlif qəzet və dərgilərdə yazılar yazmaqla keçirən Ağaoğlunun ömrünün son günləri ilə bağlı dövrün mətbuat materiallarının təhlili göstərir ki, Ağaoğlunun vəfatı xəbəri Türkiyənin aparıcı qəzetlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu tədqiqatda “Son Telgraf”, “Tan”, “Ulus”, “Cumhuriyet”, “İkdam”, “Son Posta” və “Yeni Sabah” qəzetlərində dərc olunan yazılar araşdırılır. Məqalənin məqsədi Türkiyə ictimaiyyətində Əhməd bəy Ağaoğlunun ömrünün son günləri, həmçinin həyatında az bilinən məqamları üzə çıxarmaqdır.

Açar sözlər: *Türkiyə mətbuatı, Əhməd Ağaoğlu, ictimai fikir, “Son Telgraf”, “Tan”, “Ulus”, “Cumhuriyet”, “İkdam”, “Son Posta”, “Yeni Sabah”*

Mahir Garibov

Baku State University

PhD in History

<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

mahir_garibov@yahoo.com

Articles in the Turkish Press about the Last Days of Ahmet Bey Aghaoglu's Life and His Death

Abstract

Ahmet Bey Ağaoğlu, one of the great intellectuals of the Turkish world, was among the writers who left a profound mark through his stance in the history of the Azerbaijani and Turkish press, as well as in the broader Turkish world. He maintained his nationalist-liberal position and, until his death in 1939, remained an independent journalist who spoke frankly, advocating freedom of expression and democratic thought. Ağaoğlu's life, literary activity, and journalistic views also diversified his intellectual career.

Having spent most of his life writing for various newspapers and magazines, the analysis of press materials from the period shows that news of Ağaoğlu's death was widely covered in Türkiye's leading newspapers. This study examines articles published in the newspapers “Son Telgraf”, “Tan”, “Ulus”, “Cumhuriyet”, “İkdam”, “Son Posta”, and “Yeni Sabah”. The aim of the article is to reveal the Turkish public's response to the final days of Ahmet Bey Ağaoğlu's life, as well as lesser-known aspects of his biography.

Keywords: *Turkish press, Ahmet Ağaoğlu, public opinion, “Son Telgraf”, “Tan”, “Ulus”, “Cumhuriyet”, “İkdam”, “Son Posta”, “Yeni Sabah”*

Giriş

XX əsrin əvvəllərində türk dünyasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında dərin izlər buraxan, öz fikirləri və qələmi ilə dərin hörmət qazanan şəxsiyyətlərdən biri Əhməd bəy Ağaoğludur. Şuşada doğulan, əslən qarabağlı ziyalı, publisist, filosof və ictimai xadim kimi tanınan Ağaoğlu həm Qafqazda, həm də Türkiyədə millətçilik ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun fəaliyyəti təkcə siyasi müstəvidə deyil, həm də maarifçilik, hüquq bərabərliyi, qadın azadlığı və modern dövlətçilik prinsiplərinin inkişafında əhəmiyyətli izlər buraxmışdır. Ağaoğlunun ictimai-siyasi və ideoloji baxışları, xüsusilə türkçülük anlayışına verdiyi məna və bu istiqamətdə həyata keçirdiyi fəaliyyətlər həm milli oyanış prosesinə, həm də türk xalqları arasında milli birlik ideyasının yayılmasına ciddi təsir göstərmişdir. O, türk xalqları arasında ortaq dilin, tarix şüurunun və mədəni dəyərlərin gücləndirilməsini başlıca amil kimi görürdü (Ağaoğlu, 2013, s. 17). Əhməd bəy Ağaoğlunun ömrünün son illəri İstanbulda keçmiş, o, burada həm elmi-akademik, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1939-cu ildə isə onun vəfatı ilə bağlı xəbərlər Türkiyə dövrü mətbuatında geniş əks-səda doğurmuşdur. O dövrün qəzetləri — “Son Telgraf”, “Tan”, “Ulus”, “Cumhuriyet”, “İkdam”, “Son Posta” və “Yeni Sabah” — Ağaoğlunun şəxsiyyətinə, ideyalarına və xidmətlərinə xüsusi diqqət göstərmişdir. Bu fakt onun yalnız bir intellektual kimi deyil, həm də milli ideologiyanın öndərlərindən biri kimi qəbul edildiyini göstərir (Qarayev, 2009, s. 25).

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun fikirləri və mədəni irsi bu gün də türk dünyasının ictimai və siyasi fikrində aktualdır. Onun ideyaları müasir dövrdə milli kimlik, mədəniyyətlərarası dialoq və türk dünyasının inteqrasiyası məsələlərinin tədqiqində mühüm nəzəri baza təşkil edir.

Tədqiqat

Bu tədqiqatın məqsədi Əhməd bəy Ağaoğlunun həyatının son dövrləri və ömrünün son günlərini Türkiyə mətbuatında necə işıqlandırıldığını müəyyənləşdirmək və o dövrün ictimai münasibətləri, onun şəxsiyyəti və fəaliyyətinə münasibəti təhlil etməkdir. Araşdırmada əsas mənbələr kimi 1930-cu illərin Türkiyə qəzet materiallarından istifadə olunur. 1933-cü ildə Türkiyədə gündəlik nəşrə başlayan “Akın” qəzetinin ilk sayında “Qəzetəmizin yolu, istəyimiz və üslubumuz” adlı məqaləsində qəzeti cumhuriyyətçi, xalqçı və inqilabçı kimi təqdim edir və izləyəcəyi yolun ana xətlərini müəyyən edir. “Akın” qəzeti Anadolu bölgəsində geniş oxucu kütləsinə malik olur. Demokratik prinsipləri rəhbər tutan bu qəzetin əsas qayəsini Əhməd bəy Ağaoğlu belə yazırdı: “Demokratiyanı, azadlığı, vəzifə məsuliyyətini xatırlatmaq istəyən ‘Akın’ yaxşıya — yaxşı, pisə — pis deməkdən çəkinmir, vətənsəvarliklə irəliləyir” (Ağaoğlu, 1933, s. 4).

Əhməd bəy Ağaoğlu sözünü açıq və birbaşa ünvanına deyirdi, müraciət etdiyi tərəfin qərəzli, məsələnin həllinə müxtəlif bəhanələrlə əngəl olmaq istəyinə qarşı sərt təpki verirdi. O, bütün varlığı ilə türk dünyasına, onun tarixinə, gələcək taleyinə bağlı bir mücahid olub. Özünə ikinci vətən saydığı Türkiyədə daha böyük əzmlə, qətiyyətlə, gecəli-gündüzlü, qibtəedicilə bir səylə çalışıb (Kaya, 2015, s. 7). Məhz bu əzm və iradənin nəticəsi idi ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun 19 may 1939-cu ildə vəfatı Türkiyə ictimaiyyətində dərin kədər və minnətdarlıq hissi ilə qarşılanmışdır.

Tədqiqat çərçivəsində araşdırılan qəzetlər — “Son Telgraf”, “Tan”, “Ulus”, “Cumhuriyet”, “İkdam”, “Son Posta” və “Yeni Sabah” — həm xəbər, həm də publisistik janrda materiallar dərc etmişdir. Bu yazılarda Ağaoğlunun şəxsiyyəti, elmi fəaliyyəti və milli ideologiyaya töhfələri müxtəlif prizmadan qiymətləndirilmişdir.

“Son Telgraf” qəzetində Ağaoğlu obrazı

Ağaoğlunun 1939-cu il mayın 19-da vəfatı dövrün qəzetlərindən olan “Son Telgraf” qəzeti Bürhan Cevatın qələmindən “Acı bir itki” başlığı ilə təqdim edilir. Cevat yazır: “Əhməd Ağaoğlu dünən səhər saatlarında vəfat etdi. Bu, türk ziyalıları və türk mətbuatı üçün ağır itkidir”. Bundan əlavə, Cevat Ağaoğlunun on gündür xəstə olduğunu, ancaq öləndə qədər enerjisini və zəkasını işlətdiyini əlavə edib. Qəzet səhifələrində Ağaoğlunun yeni yazısını axtararkən onun ölüm xəbərinə rast gəlmək Cevat və mətbuat ictimaiyyəti üçün nə qədər acı olduğunu dilə gətirib. Söz yox ki, Ağaoğlu dəyərli hüquq professoru, jurnalist, vətənpərvər, eyni zamanda namuslu və fəzilətli bir vətəndaşdır. Cevat Ağaoğlunun vəfatı xəbəri qarşısında onun şəxsiyyətinə verilən ümumi təqdir

hisslərini ifadə etməyi özünə borc bildiyini və yazısını böyük ehtiramla tamamladığını bildirir (Son Telgraf, 1939, s. 8). “Son Telgraf” qəzetinin 20 may 1939-cu il tarixli sayında isə “Millət ideoloqunu itirdik” sərlövhəli yazıda Ağaoğlunun Türkiyə Cümhuriyyətinin ideoloji işinin formalaşmasında oynadığı rolu xüsusi vurğulanırdı. Qəzet yazırdı ki, “Əhməd bəy millətin tərəqqi yolunda düşünən beyinlərindən biri idi” (Son Telgraf, 1939, s. 3). Bu məqalədə onun Atatürk dövrü modernləşmə siyasətinə verdiyi böyük dəstək xüsusi qeyd olunur.

“Tan” qəzetinin yazısı

Liberal və mədəniyyət yönümlü “Tan” qəzeti Ağaoğlunu əsasən maarifçi ziyalı kimi təqdim etmişdir. 20 may 1939-cu il tarixli “Tan” qəzetində Naci Sadullahın Ağaoğlu haqqında iki məqaləsi var. Qəzetin altıncı səhifəsində Sədullahın birinci yazısı “Ağaoğlunun evində gördüklərim” adlanır. O, Ağaoğlunun Nişantaşdakı evində gördüklərini çatdırmaqla yanaşı, bu hadisəyə öz hissələrini də əlavə edib: “Nişantaşdakı evin qapısından içəri girəndə Ağaoğlu Əhməd üçün ağlamaq mənim doyumsuz ehtiyacım idi. Amma Ağaoğlunu o ruh halında yazmaq isə mənim üçün vəzifə yox, sarsıdıcı bir cəza idi. Mən, oğlu Əbdürrəhmanın əlini sıxarkən bu cəzaya necə dözəcəyimi düşünürdüm” (Tan, 1939, s. 6). O, bu məsuliyyətli işi yerinə yetirməyin dözülməz kədərini də oxucularla bölüşür. Sədullah dərin kədərini heç bir şəkildə izah edə bilməyəcəyini əlavə edir. Əhməd Ağaoğlu beş uşağının əhatəsində çarpayıda dünyasını dəyişib. Övladlarının hər birinin kədərini müxtəlif cür ifadə etdiklərini deyən Sədullah məqalədə bunları geniş izah edib: “Ata!.. Sən pislik edənlərin düşməni idin! Bizi niyə tərək etdin, Ata?” Tezer hönkür-hönkür ağlayır, başqa künədə Süreyya oturub. Süreyya ağlamır. Amma göz çeşmələrində səhra quruluşu var. Ölkənin ilk qadın vəkili Süreyya, deyəsən, bu gün həyatının ən böyük davasını itirib! Elektrik mühəndisi Əbdürrəhman və Daxili Ticarət Baş Müdir müavini Səməd mənimlədir! Görünən odur ki, onlar borclarını yerinə yetirmək üçün iradələrinin son zərrəsini də israf edirlər”. Eləcə də yazıdan da anlaşıldığı kimi, Ağaoğlun kiçik qızı Gültəkini bacı-qardaşlarına əmanət etməyə xüsusi önəm verib. Hətta ölümünün son anında: “O çox balacadır. Bunu sizə həvalə edirəm... Nəzəriniz üzərində olsun!” (Tan, 1939, s. 6). Sadullahın yazısının son hissəsində Ağaoğlunun övladlarına nəsihət etdiyi, lakin bütün oxuculara örnək götürüləsi sözlər var: “*Başınızı əyməyin. İnsanın boynunu yaş ağac kimidir. Bir dəfə əyildisə, bir daha düzəlməyəcək! Yalnız maddi ləzzətlərə tabe olaraq yaşamaq və ölmək acınacaqlı bir həyatdır. Amma haqsızlığa boyun əymədən yaşamaq və ölmək maddi ləzzət verməsə də, şəərəflidir*”. Sadullah yazısının ən təsirli yeri kimi Ağaoğlunun son sözlərini qeyd edib: ... o, dönüb güldü: “*Sabaha hazırlaş: Səhv etmərsən, yetmiş illik pərdə bağlanacaq növbəti gün! Amma arxamca ağlamayın, heyif deməyin. Xoşbəxtlikdən ölüürəm. Beş körpəm yanımdadır. Onların hamısı həyata qarşı silahlanıb. Heç bir narahatlığım yoxdur. Mənim vicdanım heç bir pisliliyə görə ağrımaz.*” (Bu zaman gözləri yenidən yaşla doldu) *Mən isə, (o, tibb bacısının əlini sıxdı) yetmiş il yaşadım ki, rahat ölə bilim. İstəyinə çatan adamın arxasınca ağlarlarmı?...* (Tan, 1939, s. 6)

Tan qəzetinin 21 may 1939-cu il tarixli nömrəsində isə “*Bir fikir adamının susan səsi*” başlıqlı yazıda müəllif Ağaoğlunun Avropa təhsilli, milli dəyərlərə bağlı ziyalı obrazını ön plana çıxarır. Qəzetin naşiri yazırdı: “*O, Şərqi oyanışına Qərbin ağı, lakin Türk ruhu ilə xidmət edirdi*” (Tan, 1939, s. 2). Qəzet əməkdaşları Ağaoğlunun vəfatından dərin kədərləndiklərini “Günün Məsələləri” başlığı ilə çatdırırlar. Qəzetin baş redaktorunun yazdığı yazı da kədərin miqyasını üzə çıxarıb. Yazıda dünən mətbəəyə gələn kimi kədərli xəbəri eşidəndə atasını itirmək kimi kədərləndiyini, “Ağaoğlunun iyirmi beş ildir ona ata və müəllim” olduğunu bildirib. Davamında bildirilir ki, Ağaoğlu “Türk Ocağı”nda dövrün gənclərinə milli duyğular aşılayan, onlara bir ziyalı kimi həyatın ləzzətini daddıranlardandır. Onun müxtəlif məqalələri və konfransları ilə mahiyyətə bir nəsil atası olduğu da qeyd olunub (Çiftçioğlu, 2018, s. 177). Onun ölümü təkcə beş övladı deyil, türk heysiyyətli bütöv bir nəsli yetim qoyduğu yazıda yer alıb. Ağaoğlunun ölümündən bir həftə əvvəl qədar yazmağa davam etməsi və bu baxımdan dünyasını xoşbəxt dəyişməsi qəzetin oxucuya verdiyi qiymətli məlumatlar arasında idi. Belə ki; “*Ağaoğlu işini görüb, doğma yurdu, diyarına borcunu ödəyib, övladlarının hər birini ayrı bir fərd kimi böyüdü və ölkəyə hədiyyə edib, rahat yatağına şadlıqla uzanıb... Lakin ölkə onun ölümü ilə qiymətli oğlunu itirdi. Bu itkiyə görə onun öz övladları kimi vətəni də göz yaş tökdü.*” (Tan, 1939, s. 5)

“Cumhuriyyət” və “Ulus” qəzetlərində Ağaoğluya münasibət

“Cümhuriyyət” qəzeti Ağaoğlunun ölüm xəbərini 20 may nəşrində “Bir Cümhuriyyət fikirçisi dünyasını dəyişdi” başlığı ilə növbəti gün isə birinci səhifəsində “Acılı bir itki” başlığı ilə dərc edib. Qəzet nəşirləri, mütəfəkkir və yazarlar Əhməd Ağaoğlunun vəfatını böyük hüznə eşitdiklərini bildiriblər. Üstəlik, qəzet Ağaoğlunun ölümü üçün ayrılmış köşə yazısında dünən günortaya doğru son dəqiqələrinin yaxınlaşdığını anlaşıldığını, yatağının başına toplaşan övladlarına isə “ölümün təbii bir hadisə olduğunu və hər zaman nikbin qalmaq” nəsihətindən sonra böyük bir sakitlik içində dünyasını dəyişdiyi qeyd edilib (Cümhuriyyət, 1939, s. 3). Ölüm xəbərinin davamında (qəzetin 3-cü səhifəsində) Ağaoğlunun doğumundan ölümünə qədər olan həyatından hissələr təqdim olunur və bildirilir ki, onun maarifçilik fəaliyyəti “Türk gəncliyi üçün istiqamətverici məktəb” idi. Rəsmi siyasi xəttə yaxın olan “Cumhuriyyət” və “Ulus” qəzetlərində Ağaoğlunun vəfatı dövlətin modernləşmə, çağdaşlıq konsepsiyası ilə əlaqələndirilir. “Ulus”un 20 may 1939-cu il buraxılışında isə “Bir Cümhuriyyət fikir adamı dünyasını dəyişdi” sərlövhəli nekroloq çap olunmuş, orada qeyd edilirdi ki, “Əhməd Ağaoğlu, Cümhuriyyət fikrinin elmi təməlini qoyanlardan idi” (Ulus, 1939, s. 1).

“İkdam” və “Son Posta” qəzetlərində Ağaoğlunun vəfatına dair yazılar

“İkdam” qəzeti də Cümhuriyyət qəzetində olduğu kimi Ağaoğlunun ölüm xəbəri verildikdən sonra onun həyatı “Ağaoğlunun Şəxsiyyəti” başlığı ilə təsvir edilir. “İkdam” qəzetinin Ağaoğlunun ölümü ilə bağlı yazı və xəbərlərə dövrün digər qəzetlərinə nisbətən daha çox yer ayırdığı görünür. Çox güman ki, bu, Ağaoğlunun bu qəzetin baş redaktoru olması ilə bağlıdır. Qəzetin 20 may 1939-cu il tarixli birinci səhifəsində “Elm bir ziyadır” başlığı ilə böyük türk aliminin vəfatı xəbəri verilmişdir. Xəbərdə türkçülük hərəkatının öncüsü, İstanbul və Ankara Hüquq fakültələrinin dəyərli alimi, bir çox qəzet nəşirlərinin müəllimi, maarifçi demokrat yazarlardan olan böyük mütəfəkkir, professor Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyasını dəyişdiyi açıqlanıb. “İkdam” qəzetində dərc olunan “Bir dövr bağlandı” adlı yazı Ağaoğlunun həyatını milli ideya uğrunda mübarizə kimi təqdim etmiş, onun Qafqazdan Anadoluya uzanan həyat yolunu “bir millətin oyanış səfəri” kimi xarakterizə etmişdir (İkdam, 1939, s. 3). “Son Posta” qəzetində isə yazı daha çox emosional təsir daşıyır, burada Ağaoğlu “Türkün ağı və vicdanı” kimi təsvir olunur (Son Posta, 1939, s. 5).

“Yeni Sabah” qəzetində ictimai yaddaş aspekti

“Yeni Sabah” qəzetinin 23 may 1939-cu il sayında dərc olunan “Unudulmaz bir fikir adamı” adlı məqalədə müəllif Ağaoğlunun şəxsiyyətinin gələcək nəsillər üçün örnək olacağını bildirir: “O, türk gəncliyinə düşünməyi, soruşmağı və inamla çalışmaq əxlaqını öyrətdi” (Yeni Sabah, 1939, s. 3). Bu məqalələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, Türkiyə mətbuatında Əhməd bəy Ağaoğlunun obrazı ideoloq, maarifçi və milli fikir adamı kimi təqdim olunmuşdur. Mətbuat diskursunda diqqətəlayiq bir məqam da ondan ibarətdir ki, bütün mənbələrdə Ağaoğlu həm Azərbaycan mənşəli ziyalı, həm də Türkiyə Cümhuriyyətinin intellektual dayaqlarından biri kimi qəbul edilir (Əliyev, 2020, s. 28).

Beləliklə, 1939-cu il Türkiyə mətbuatının diskursu Ağaoğlunun vəfatını milli ideologiyanın simvolik itkisi kimi qiymətləndirərək, onun fikirlərini müasir türk kimliyinin formalaşması ilə əlaqələndirir.

Nəticə

Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsrin əvvəllərində türk dünyasının milli oyanış və modernləşmə prosesində mühüm rol oynamış ziyalılardandır. Onun ideyaları təkcə Azərbaycan və Türkiyə tarixində deyil, ümumtürk mədəniyyətinin ideoloji təməllərinin formalaşmasında da böyük əhəmiyyətə malikdir. O, millətin tərəqqisini maarifçilik, hüquqi bərabərlik və milli özünüdərk kimi dəyərlər üzərində qurmağı zəruri hesab etmişdir. Türkiyədə “Məclisi-Məbusan” üzvü olmaqla yanaşı, Əhməd bəy Ağaoğlunun əsas məqsədi dərin böhran və tənəzzül içində olan türk dünyasının intibahına yardım etmək və türklərin dünyanın aparıcı millətləri ilə bir sırada durmasına nail olmaqdan ibarət idi. Xalqa və millətə xidmətin məkan və zaman tanımadığını hər məqamda dilə gətirən Əhməd bəy Ağaoğlunun “Türklük bölünmə qəbul etməyən bir tamdır. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada edilirsə, müqəddəsdir, mübarəkdir!” fikri milli mənlilik şüurunun, demokratik tənəkkürün inkişafı və formalaşmasında xüsusi rolu ilə xalqımızın yaddaşında əbədi yaşayacaq.

1939-cu ildə onun vəfatı Türkiyə ictimai fikrində dərin iz buraxmış, aparıcı qəzetlərdə geniş işıqlandırılmışdır. “Son Telgraf”, “Tan”, “Ulus”, “Cumhuriyet”, “İkdam”, “Son Posta” və “Yeni Sabah” kimi qəzetlərdə dərc olunan yazılarda Ağaoğlunun həyatına və ideyalarına müxtəlif baxışlardan yanaşılsa da, ümumi məzmun baxımından bir-birini tamamlamışlar. Hər yazıda onun şəxsiyyəti millətin ideoloqu, maarifçi insan və türk dünyasının milli düşüncə öndəri kimi təqdim edilmişdir. Mətbuat materiallarının analizi göstərir ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun obrazı Türkiyə ictimai şüurunda yalnız bir fərd kimi deyil, həm də milli özünüdərkən simvolik təəcəssümü formasında yaşayır. Onun haqqında yazılan nekroloqlar, publisistik yazılar türk mətbuatı və jurnalistika tarixində mühüm bir mərhələni təşkil edir.

Beləliklə, Əhməd bəy Ağaoğlunun ömrünün son günləri və dünyasını dəyişməsi haqqında xəbərlər Türkiyə mətbuatındakı yazılarda bir tərəfdən onun şəxsiyyətinə olan dərin hörməti əks etdirir, digər tərəfdən isə türk dünyasının intellektual tarixində onun davamlı təsirinə sübut edir. Əhməd bəy Ağaoğlunun jurnalist olaraq yazdığı məqalələrdə, redaktoru olduğu qəzetlərdə, nəşr etdirdiyi kitablarda, fəaliyyət göstərdiyi dövlət və ictimai qurumlarda onun həyat amalı azad sözün, demokratik təcəkkürün inkişafına nail olmaq üçün təhsil aldığı Avropa mühitinin mütərəqqi ideyalarını cəmiyyətdə yaymağa çalışmaq olmuş və o, özündən sonra böyük bir mənəvi irs yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu, Ə. (1923). *Türk millətçiliyi və mədəni dirçəliş*.
2. Ağaoğlu, Ə. (2013). *Seçilmiş əsərləri*.
3. Ağaoğlu, A. (1933, May 29). Akın: *Gazetemizin yolu, dilegi ve tarzı*.
4. Çiftçioğlu, F. (2018). Ahmed Ağaoğlu'nun vefatının Türk basınına yansımaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(17), 162–180.
5. Cumhuriyet. (1939, May 20). Bir Cümhuriyet fikirçisi dünyasını dəyişdi.
6. Cumhuriyet. (1939, May 21). Acılı bir itki.
7. Əfəndiyev, R. (2010). *Azərbaycan ziyalıları və milli ideya*.
8. Əliyev, E. (2020). *Türk düşüncə tarixində Əhməd bəy Ağaoğlunun rolu*.
9. İkdam. (1939, May 20). Ağaoğlunun şəxsiyyəti.
10. İkdam. (1939, May 22). Bir dövr bağlandı.
11. Kaya, M. (2015). *Cumhuriyet dönemi Türk basınında aydın imajı*.
12. Qarayev, N. (2009). *Əhməd bəy Ağaoğlu və türkçülük ideyası*.
13. Qasımzadə, R. (1985). *Azərbaycan milli hərəkəti və mətbuat (1905–1918)*.
14. Son Posta. (1939, May 22). Türkün ağı və vicdanı.
15. Son Telgraf. (1939, May 20). Millət ideoloquunu itirdik.
16. Son Telgraf. (1939, May 20). Acı bir itki.
17. Tan. (1939, May 20). Ağaoğlunun evində gördüklərim.
18. Tan. (1939, May 20). Günün məsələləri.
19. Tan. (1939, May 21). Bir fikir adamının susan səsi.
20. Ulus. (1939, May 20). Bir Cümhuriyyət fikirçisi dünyasını dəyişdi.
21. Yeni Sabah. (1939, May 23). Unudulmaz bir fikir adamı.
22. Yılmaz, S. (2017). *Türk modernizminin ideoloqları: Əhməd Ağaoğlu və çağdaşlıq anlayışı*.

Daxil oldu: 03.09.2025

Qəbul edildi: 03.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/31-36>

Gulnara Ismayilova

Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Chemistry
<https://orcid.org/0009-0001-6364-2313>
gulnara.ismayilova@yandex.ru

Hajiagha Sadikhov

Azerbaijan State Pedagogical University
Master's student
<https://orcid.org/0009-0006-9610-0103>
haciagasadiqov2@gmail.com

The Use of Digital Learning Platforms as a New Opportunity for Chemistry Education

Abstract

The article discusses the digital technologies used in the teaching of chemistry and the opportunities they create in the learning process. It highlights the indispensable role of digital tools in helping students more clearly understand chemical concepts and laws. The exceptional advantages and functions of artificial intelligence in the educational process are emphasized.

The current importance of distance education and the positive, effective changes it has brought into our lives are noted. The benefits of using online platforms—online lessons, virtual laboratories, mobile applications, and simulation models—in chemistry education are outlined.

The use of digital technologies, particularly in the teaching of chemistry, contributes to increasing students' cognitive activity, strengthening their motivation toward the subject, ensuring faster and more engaging comprehension of topics, and creating an interactive learning environment.

Research confirms that the use of digital technologies is one of the most essential factors in improving the quality of education. Thus, the field of digital technology is not only an expansive area of future development but also one of the primary priorities in integrating technological innovations into the education system.

Keywords: *digital technology, development, online platform, distance education, artificial intelligence, mobile application*

Gülənərə İsmayilova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-6364-2313>
gulnara.ismayilova@yandex.ru

Hacıağa Sadıxov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0006-9610-0103>
haciagasadiqov2@gmail.com

Rəqəmsal tədris platformalarından istifadə kimya təhsilinin yeni imkanları vasitəsi kimi

Xülasə

Məqalədə kimya fənninin tədrisi prosesində istifadə olunan rəqəmsal texnologiyalardan və onların bu fənnin tədrisində yaratdığı imkanlardan bəhs olunur. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə kimyəvi anlayışların və qanunların şagirdlər tərəfindən daha anlaşılın formada mənimsənilməsinə əvəzsiz rolundan danışılır. Süni intellektin təhsil prosesindəki müstəsna üstünlükləri və rolu vurğulanmışdır. Distant təhsilin hazırkı əhəmiyyəti və həyatımızda yaratdığı müsbət, effektiv dəyişikliklərlə irəliləməsi qeyd olunmuşdur. Onlayn platformalar — onlayn dərslər, onlayn laboratoriyalar, mobil tətbiqlər, simulyasiya modellərinin kimya fənninin tədrisində istifadə olunmasının üstünlükləri göstərilmişdir. Tədris prosesində, xüsusən də kimya fənninin tədrisində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə şagirdlərin idrak fəallığının artmasına, onlarda mövzuya dair motivasiyanın yüksəlməsinə, mövzunun daha maraqlı və tez mənimsənilməsinə, eləcə də interaktiv mühitin yaranmasına xidmət edir. Aparılan araşdırmalar təsdiq edir ki, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə təhsil prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün ən vacib amillərdən biridir. Deməli, rəqəmsal texnologiya sahəsi gələcəyin olduqca açıq sahəsi olmaqla yanaşı, həm də rəqəmsal texnologiyaların təhsil sahəsinə inteqrasiyası əsas prioritet istiqamətlərindən biridir.

Açar sözlər: rəqəmsal texnologiya, inkişaf, onlayn platforma, distant təhsil, süni intellekt, mobil tətbiq

Introduction

In today's globalized world, the changes occurring in the education system - particularly the rapid development of the field of chemistry - are closely linked to the quality of lessons delivered in general secondary schools. One of the primary issues currently facing education is the need to improve the quality of the learning process. Solving this problem directly depends on fostering students' cognitive activity. To enhance cognitive engagement, it is essential to spark students' interest in the learning process and activate as well as develop their agnostic functions. Various modern teaching methods and developmental instructional technologies are used to improve the quality of chemistry instruction. Selecting appropriate methods for specific situations is one of the main responsibilities of educators and methodologists in ensuring proper development. These instructional methods do not aim for the mechanical memorization of fact-based knowledge: rather, they ensure that students retain information by independently exploring, understanding, and applying it as researchers. Such methods help develop both educational and motivational characteristics in students (Guliyev, 2020, pp. 66–72).

Research

In particular, the role of digital technologies in education is now undeniable. One of the advantages of using digital tools in teaching is their ability to enhance learning quality. Game-based learning can increase cognitive engagement and simulate students' interest in lessons. A study conducted by Lenhart and colleagues in 2008 confirmed that 97% of children aged 12-17 play games using technological devices such as computers and phones. Game-based learning, which enhances students' cognitive activity through gameplay and provides them with stimuli based on their problem - solving abilities, is referred to as the game-based learning model. In game-based learning, a balance must be maintained between the instructional material and entertainment: the tasks presented in the games should be appropriate to students' levels, and while playing these games, students should both remain engaged and learn the instructional content. In the teaching of chemistry, examples of technological tools used within the framework of game-based learning include platforms such as Professor Why, Hololab Champions, Edpuzzle, Wordwall and Kahoot.

Professor Why is a game in which students conduct experiments in an interactive format using an online laborty application.

Hololab Champions is a platform where students perform chemical experiments through artificial intelligence.

Edpuzzle is an online platform that allows teachers to access a wide variety of quality videos and create their own videos for use in the instructional process. Wordwall is an online platform that enables the development of numerous games in different formats related to chemistry.

Kahoot is a platform where multiple-choice questions, surveys, and comparative questions prepared by teachers or other users can be answered by participants through a game PIN using technological devices such as phones or tablets. Correct answers appear on the screen after a certain period of time. This platform fosters a sense of competition among students. It also allows the inclusion of image-based and video-based questions (Çolak Yazıcı, 2023).

When discussing digital technologies, it is essential to specifically address artificial intelligence, which has already become an integral part of our lives. Artificial intelligence is a collection of computer systems and algorithms that replicate the human brain, assist in learning, make decisions on behalf of humans, and possess problem-solving capabilities. Artificial intelligence can perform numerous functions: it understands human language, listens to questions posed by users, and analyzes many websites to offer individuals the answers they need. When a person wants to begin a task but does not know where to start, artificial intelligence proposes various ideas, helping to create a structured plan and form a clear understanding of the work to be done. When any image or video is uploaded, it analyzes the content and extracts relevant information. Just as in all other fields, artificial intelligence has particular significance in education. By using artificial intelligence, teachers can accurately analyze students' knowledge levels, identify their strengths and weaknesses, and assess their abilities. At the same time, teachers enhance their own scientific skills and competencies through AI, while students use it to process learning materials at a high level and to present them in a highly engaging manner. Naturally, each students' learning level and cognitive activity differ from another. Artificial intelligence takes into account each students' individual learning abilities and prepares instructional materials tailored to their cognitive level. This ensures effective development (Mammadova, 2025, pp. 180–183).

We have noted that artificial intelligence is used in education. But what are its advantages and disadvantages? This is a particularly important question. Artificial intelligence can be used for administrative tasks, supporting the establishment of effective teacher-student relationships, preparing individualized plans based on students' knowledge, skills, and competencies, and improving educational opportunities for inclusive education and students with disabilities. Its advantages go even further. AI helps teachers and researches obtain new information to enhance curriculum development and increase its effectiveness. It also provides both teachers and students with unlimited resources, interactive platforms, and more. However, despite these advantages, artificial intelligence also has drawbacks. AI tools should be used to support development, yet in some cases, excessive use of such technologies can lead to laziness. Students or learners who rely too heavily on these tools may gradually lose their natural thinking skills. They tend to turn to these technologies for every problem they encounter, which is an undesirable situation. Additionally, issues such as ensuring privacy and security in the use of these technologies remain concerns for users. Their implementation also requires a certain amount of financial resources. Considering all these advantages and disadvantages, a proper balance must be maintained to ensure the correct use of artificial intelligence (Mammadova, 2025, pp.184–186).

If students and learners use artificial intelligence excessively, it may lead to a weakening of their communication skills and a disconnection from the real world. In the education system, students and university learners interact daily with many people - friends, teachers, professors, and others. This not only develops their social skills but also enhances their communicative abilities. As a result, they learn to express themselves correctly in any field or environment within society. All these abilities are formed through the communication they experience in educational institutions. For students who place artificial intelligence at the center of their lives, the development of such skills becomes extremely difficult (Taghieva, 2025, pp. 189–192).

The use of artificial intelligence also plays an important role in the field of chemistry. AI platforms help students understand chemical laws and perform laboratory experiments. Through molecular models, chemical reaction simulations, and virtual laboratory simulations, students gain deeper insight into complex chemistry topics that are otherwise difficult to comprehend. Let us examine some chemical artificial intelligence platforms:

Chemistry Quiz - This platform provides numerous chemistry-related questions, allowing students to complete many tests appropriate to their level. After completing the tests, students can view the correct answers and explanations.

Chemistry MCQ - This platform contains a large collection of multiple-choice questions covering various chemistry topics. It allows students to answer exam-style test items to review the subjects they have learned.

ChemCollective - This platform helps students learn chemistry topics interactively. It is especially useful in enabling students to conduct laboratory experiments online. It also demonstrates experiments that cannot be carried out in a physical laboratory, along with their results, helping students form a clear understanding of these experiments (Teknolojik Öğretmenler, 2024).

In addition to globally used educational platforms, there are also systems that are predominantly utilized within specific regions. One such example is *iversity.org*. Originally developed in Germany, this platform maintains strong connections with several European countries. It contains a wide range of scientific resources and instructional materials covering various levels of education. Moreover, it offers numerous online courses designed for users seeking to advance their professional skills. The Openlearning educational platform was created in Australia. Compared to other platforms, its training services are somewhat limited. However, Openlearning emphasizes not only knowledge acquisition but also the development of a crucial factor learner-centered personal growth. The platform also includes group spaces where topics can be discussed and debated (Shafiyeva, 2025, p. 5).

Digital technologies also play an undeniable role in the STEAM education model currently implemented in our education system. As is known, the letter "T" in STEAM represents "Technology" which is one of the core components of the model. The STEAM approach is widely applied in the teaching of natural sciences, including chemistry. It is used to bridge theoretical knowledge with practical application- one of the fundamental principles of chemistry education. When scientific concepts are reinforced through hands-on STEAM activities, it significantly contributes to the development of students' technological and engineering competencies. Furthermore, this model supports the integration of different subjects, which is now a common feature of modern lessons, thereby fostering the growth of students' knowledge, skills, and competencies (Ahlmanova, 2021, p. 47).

Digital technologies are now being used intensively at all stages of the teaching process. Since 2020, the scope of their use has increased sharply. The pandemic period clearly demonstrated the importance of digital technologies to everyone - teachers, students, and all educational workers. Today, children are exposed to technology from the moment they are born. For this reason, the ability to use digital technologies has become a necessity for the new generation. Consequently, schools and the entire education system must be structured to meet the needs of this new generation. The Covid-19 pandemic provided the most illustrative example of this. After the pandemic, radical changes were observed in the education system. The pandemic forced us to incorporate digital practices into all areas of daily life, including education.

When the pandemic began, the traditional education system was replaced with online learning during the quarantine period. Learners no longer attended classrooms: instead, they continued their education through computers, mobile phones, and tablets, thanks to digital technologies. This sudden and radical shift within the education system brought many challenges with it. Many teachers - especially elderly teachers who had little or no experience with digital technologies - faced serious difficulties at the beginning of the process. Having never encountered such a situation before and relying solely on traditional teaching throughout their careers, they had made no effort to improve themselves in modern pedagogical technologies. At the same time, this radical transformation placed

significant responsibility on students and their family members. For the online learning process to function effectively, the joint effort of teachers, students, and parents was essential.

Naturally, not every parent knew how to use digital technologies proficiently. Therefore, during the initial phase of online education, both teachers and parents encountered numerous difficulties, as they had never been involved in such a situation before. After some time, however, through continuous effort, both teachers and parents acquired enough digital skills to manage the process effectively. This experience served as a lesson for everyone and demonstrated the indispensable role of digital technologies in education. Moreover, during the pandemic, the lack of prior experience with digital management platforms in educational institution caused significant challenges for staff, parents, and students.

One of the major contributions of the pandemic to the education system was that even after the return to traditional teaching, teachers had gained awareness of the importance of digital technologies and began integrating them into their lessons on a regular basis. Teachers, students, and parents all improved their digital competencies, and this development continues day by day (Najafzade, 2021, pp. 330–331).

In our country, the concept of distance education became popular during the pandemic: however, it has been used in many countries around the world for a long time. This form of education was first implemented in 1911 at Quidlent University. Later, distance education began to be adopted in countries such as Canada and the United States. From the 1920s onwards, distance education also started to develop in Russia. The initial development of distance education was closely linked to the invention of radio and television. At that time, instructional materials were delivered to students via postal mail. The first instance of education through radio took place in 1922 at the University of Pennsylvania, where students listened to lesson materials using radio broadcasts. After the invention of the internet, a new phase in distance education began. Higher education institutions started using websites to provide catalogs and learning materials online. By the end of the last century, as ICT had become an essential part of our lives, it brought a new approach to distance education. According to the modern perspective, ICT skills are now integrated into distance learning, marking one of the highest stages of its development (Abbasova, 2022, pp. 4–5).

Having emphasized the importance of digital technologies in education, it is also necessary to make extensive use of mobile applications, which are an important type of digital technology, in the teaching of chemistry. Some mobile applications used in chemistry education include:

AR Atom Visualizer for ARCore - Allows the visualization of atomic models in a realistic format, helping students form a clear understanding of atomic structures.

Molecule 3D - Displays molecular structures in 3D, allowing complex models to be observed in an understandable way.

Periodic Table 2025 - A comprehensive application that provides information about the elements in Mendeleev's periodic table, including interesting and essential details such as properties, melting points, and boiling points. It is a must-use tool for chemistry students.

Beaker - Mix Chemicals - Enables the performance of various chemical experiments online.

Unreal Chemist - Chemistry Lab - Allows students to conduct experiments that are not feasible in a physical laboratory. It contains all elements, their properties, and related information.

Periodic Table - Game - A game-based application that teaches students the periodic table through different levels of gameplay.

There are many such mobile applications for chemistry. When students use these applications alongside instructional materials, they enhance not only the quality of education but also students' learning activity and creative thinking skills (Ayyıldız & Karabulut, 2022, pp. 1112–1136).

Research

The integration of digital technologies into the education system has now become a necessity. But are teachers able to fulfill this responsibility?

In some schools in our country, the conditions for implementing digital technologies do not exist. However, in other schools where such conditions are available, teachers still do not use these

technologies in their lessons. For teachers to be able to use these tools effectively, they must first receive training specifically designed for this purpose. Teachers who have not undergone such training often fail to understand the importance of digital technologies and their role in education. Nowadays, teachers must continuously work on self-improvement, enhance their skills, and meet the demands of the modern era (Kaya & Tarkin-Çelikkıran, 2020, pp. 879–916).

When teaching chemistry, hundreds of digital technologies can be employed, including artificial intelligence applications, online platforms, websites, distance learning technologies, mobile applications, and more. Depending on the topic being taught, determining which digital technology to use and which tool is most appropriate for a particular lesson is one of the primary responsibilities of modern teachers.

References

1. Abbasova, U. G. (2022). *The place and development algorithm of distance education in the world education system*. In Proceedings of the XXII Republican Scientific Conference of Master Students (Part II, pp. 4–5). Sumgayit State University.
2. Ahlimanova, N. N. (2021). STEAM as a new learning technology in the teaching of chemistry. *Ancient Land International Online Scientific Journal*, 3(3), 47–49. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/03/47-49>
3. Ayyıldız, Y., & Karabulut, Ö. (2022). Mobile applications for chemistry education. *Buca Journal of Education*, 54, 1112–1136.
4. Çolak Yazıcı, S. (2023). *Integration of technology into chemistry education*. Özgür Publications. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub81.c471>
5. Kaya, S., & Tarkin-Çelikkıran, A. (2020). An examination of teachers' opinions on the use of instructional technologies in chemistry teaching. *Trakya Journal of Education*, 10(3), 897–916. <https://doi.org/10.24315/tred.657608>
6. Mammadova, M. N. (2025). *The contributions of artificial intelligence to teaching and learning*. In Global Challenges in Natural and Social Sciences: Proceedings of the International Scientific Conference (Part I, pp. 180–183). Ganja State University.
7. Mammadova, S. N. (2025). *Artificial intelligence in education: Benefits and drawbacks*. In Global Challenges in Natural and Social Sciences: Proceedings of the International Scientific Conference (Part I, pp. 184–186). Ganja State University.
8. Najafzade, N. A. (2021). *The digital transformation initiated by the COVID-19 pandemic and its innovations in education*. In Proceedings of the XXI Republican Scientific Conference of Master Students (May 17–18, pp. 330–331). Sumgayit State University.
9. Quliyev, A. J. (2020). Scientific and methodological foundations for the development of chemical concepts in the secondary school chemistry course. *Chemistry at School*, 2–3(70–71), 66–72.
10. Shafiyeva, K. E. (2025). The importance of using online education platforms in the global learning environment. *Magistrant*, 6(26), 5–7.
11. Taghieva, R. A. (2025). *The impact of artificial intelligence on the quality of education and its positive and negative aspects in the teaching process*. In Global Challenges in Natural and Social Sciences: Proceedings of the International Scientific Conference (Part I, pp. 189–192). Ganja State University.
12. Teknolojik Öğretmenler. (2024, May 29). *Artificial intelligence tools that can be used in chemistry education*. <https://www.teknolojikogretmenler.com/kimya-egitiminde-kullanilabilecek-yapay-zeka-araclari/>

Received: 03.09.2025

Accepted: 03.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/37-41>

Mehman Həsənli
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0008-6369-7059>
mehmanhli10@gmail.com

Azərbaycanın sənaye parklarında istehsal sahibkarlığının genişləndirilməsi üçün dövlət–özəl tərəfdaşlıq mexanizmləri

Xülasə

Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı və sənayeləşmənin dərinləşməsi üçün son illərdə sənaye parkları və sənaye məhəllələri mühüm alətə çevrilmişdir. Bu zonalarda sahibkarlar üçün yaradılmış güzəştlər nəticəsində 2013-cü ildən bəri yüzlərlə yeni istehsal müəssisəsi fəaliyyətə başlamış, milyardlarla manat investisiya cəlb edilmiş və minlərlə daimi iş yeri yaradılmışdır. Lakin müşahidə edilir ki, sənaye parklarının potensialının tam reallaşdırılması və istehsal sahibkarlığının daha da genişləndirilməsi üçün əlavə maliyyə və idarəçilik resurslarına ehtiyac vardır. Məqalədə dövlət–özəl tərəfdaşlığının (DÖT) bu sahədəki rolu və tətbiqi imkanları araşdırılır. Dünyada DÖT mexanizmləri infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində və sənaye zonalarının idarəçiliyində səmərəli vasitə kimi tanınır. Azərbaycanda isə 2022-ci ildə ilk dəfə qəbul edilmiş DÖT qanunu bu cür əməkdaşlıqlar üçün hüquqi zəmin yaratmışdır. Tədqiqatda mövcud sənaye parklarının inkişaf göstəriciləri təhlil edilir, dövlətin tətbiq etdiyi güzəşt və dəstək mexanizmləri nəzərdən keçirilir. Müxtəlif müəlliflərin yanaşmaları müqayisə olunaraq göstərilir ki, dövlətin investisiya gücünə özəl sektorun əlavə dəstək verməsi sənaye sahəsində innovasiya və diversifikasiya prosesini sürətləndirə bilər. Xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılan yeni sənaye parklarında infrastruktur quruculuğu və istehsal obyektlərinin yaradılmasına böyük həcmdə vəsait tələb olunur. Bu kontekstdə DÖT çərçivəsində özəl investisiyaların cəlb edilməsi və birgə maliyyələşdirmə mexanizmləri dayanıqlı inkişafı təmin edəcək əsas amillər kimi dəyərləndirilir. Məqalədə əldə edilmiş nəticələr göstərir ki, dövlət–özəl tərəfdaşlığı sənaye parklarında istehsal sahibkarlığını genişləndirməklə qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsuldakı payını artırmağa, yeni iş yerlərinin yaradılmasını sürətləndirməyə və innovativ fəaliyyətləri stimullaşdırmağa ciddi töhfə verə bilər.

Açar sözlər: sənaye parkı, istehsal sahibkarlığı, DÖT, investisiya təşviqi

Mehman Hasanli
Azerbaijan University of Architecture and Construction
PhD student
<https://orcid.org/0009-0008-6369-7059>
mehmanhli10@gmail.com

Expanding Manufacturing Entrepreneurship in Azerbaijan's Industrial Parks Through Public–Private Partnership Mechanisms

Abstract

Azerbaijan has actively established industrial parks and districts in recent years to boost non-oil industrial development. These zones offer incentives that have attracted numerous manufacturing enterprises, resulting in billions of manats in investments and thousands of new jobs. However, unlocking the full potential of industrial parks and further expanding manufacturing entrepreneurship require additional financing and efficient management. This article examines the role and mechanisms of public–private partnership (PPP) in this context. Globally, PPP models are recognized as effective tools for financing infrastructure and managing industrial zones.

In Azerbaijan, the first comprehensive PPP law was adopted in 2022, creating a legal basis for such cooperation. The study analyzes the current performance of Azerbaijan's industrial parks, reviews state incentives and support measures, and discusses how private sector involvement can accelerate industrial diversification. A comparative literature review highlights that leveraging private capital alongside state investment can significantly enhance innovation and diversification in industry. This is particularly relevant for newly established industrial parks in the liberated territories, where large-scale funding is needed for infrastructure and facilities. The findings suggest that PPP-based co-financing and management models are key to ensuring the sustainable development of these zones. The results demonstrate that adopting PPP mechanisms in industrial parks can substantially contribute to expanding non-oil industrial output, accelerating job creation, and stimulating innovative activities in Azerbaijan's economy.

Keywords: industrial park, manufacturing entrepreneurship, PPP, investment incentives

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatında sahibkarlıq sektorunun rolunun artması və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi son dövrlərdə əsas hədəflərdən birinə çevrilib. İqtisadi siyasətdə aparılan islahatlar sayəsində qeyri-dövlət (özəl) sektor iqtisadi artımın lokomotivinə çevrilməkdədir (Əmiraslanov, 2025). Xüsusilə qeyri-neft sənayesinin inkişafı istiqamətində atılan addımlar sırasında sənaye parkları və sənaye məhəllələrinin yaradılması mühüm yer tutur. Ölkəmizdə ilk sənaye parkı 2011-ci ildə Sumqayıtda təsis edilmiş, ardınca paytaxt və regionlarda bir sıra ixtisaslaşmış sənaye zonaları formalaşdırılmışdır. Mövcud vəziyyəti xarakterizə edən statistik göstəricilər sənaye zonalarının qısa müddətdə ölkə iqtisadiyyatında önəmli paya sahib olduğunu nümayiş etdirir. 2013-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərən sənaye parkları və məhəllələrinə indiyədək 6,8 milyard manatdan çox özəl investisiya yatırılmış, 10 mindən artıq daimi iş yeri yaradılmışdır (Xalq Qəzeti, 2024). 2015–2024-cü illərdə bu zonalarda ümumilikdə 14,5 milyard manat dəyərində sənaye məhsulu istehsal olunmuş və onun 4,7 milyard manatı ixrac edilmişdir (Xalq Qəzeti, 2024). Nəticədə, 2023-cü ilin sonuna sənaye zonalarının qeyri-neft sənaye istehsalındakı payı 18,6%-ə, qeyri-neft ixracındakı payı isə 23,6%-ə yüksəlmişdir (Stevens, 2024). Bu rəqəmlər göstərir ki, sənaye parkları Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiyanın və innovativ sənaye müəssisələrinin təşəkkül tapmasının katalizatoruna çevrilməkdədir. Lakin əldə edilən nailiyyətlərlə yanaşı, bəzi suallar ortaya çıxır: sənaye parklarının potensialını daha da genişləndirmək üçün əlavə nə etmək olar? İstehsal sahibkarlığının daha sürətli inkişafı üçün dövlətin birbaşa dəstəyi yetərlidirmi? Bu məqamda dövlət-özəl tərəfdaşlığının (DÖT) tətbiqi zərurəti diqqəti cəlb edir.

Cədvəl 1. Azərbaycanda sənaye parklarının əsas göstəriciləri (2024-cü ilə qədər)

Sənaye parkı	Yaradılma ili	Ərazisi (ha)	Rezidentlərin sayı	Fəaliyyətdə olan müəssisələr
Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı	2011	613	38	29
Balaxanı Sənaye Parkı	2011	10	27	21
Qaradağ Sənaye Parkı	2015	72	1	1
Mingəçevir Sənaye Parkı	2015	26	2	1
Pirallahı Sənaye Parkı	2016	30	7	2
Ağdam Sənaye Parkı	2021	190	31 (4 qeyri-rezident)	12
Araz Vadisi İqtisadi Zonası	2021	200	19 (3 qeyri-rezident)	3
Hacıqabul Sənaye Parkı	2024	60	13 (5 qeyri-rezident)	13

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi (2024)

Cədvəldən göründüyü kimi, hazırda Azərbaycanda müxtəlif ixtisaslaşmaya malik 8 sənaye parkı fəaliyyət göstərir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı regionda ən böyük sənaye zonası olub, 600 hektardan çox ərazini əhatə edir və rezidentlərinin sayı baxımından liderdir. Balaxanı Sənaye Parkı əsasən tullantıların emalı və təkrar istehsal sahəsində ixtisaslaşıb. Pirallahı Sənaye Parkı ölkədə əzcaçılıq sənayesinin inkişafı məqsədilə yaradılıb və artıq orada bir neçə dərman vasitələri istehsalı müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Yeni yaradılmış Ağdam və “Araz Vadisi” sənaye parkları isə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında sənaye potensialını canlandırmaq üçün nəzərdə tutulub. Bu parkların əksəriyyətində sahibkarların marağı yüksəkdir – məsələn, Ağdam Sənaye Parkında artıq 12 müəssisə işə düşüb, ərazinin 60%-dən çoxu uzunmüddətli icarəyə verilib (Xalq Qəzeti, 2024). Bu faktlar göstərir ki, sənaye parkları üçün yaradılmış əlverişli investisiya mühiti sahibkarların marağını cəlb edir və özəl sektor bu platformalarda fəal iştirak edir. Sənaye zonalarının ilkin yaradılması və infrastrukturunu, əsasən, dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir. Məsələn, indiyədək yaradılmış sənaye parklarının infrastruktur təminatı dövlət investisiya proqramları çərçivəsində həyata keçirilib (Najafzadə, 2024). Araşdırmanın məqsədi sənaye parklarında istehsal sahibkarlığının daha da genişləndirilməsi üçün mümkün DÖT mexanizmlərini təhlil edib qiymətləndirməkdir.

Tədqiqat

Ölkəmizdə sənaye parklarına tətbiq olunan güzəştlər və təminatlar sahibkarlar üçün cəlbedici mühit formalaşdırıb. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, sənaye parkının rezidentləri qeydiyyatdan alındıqları tarixdən etibarən 10 il müddətində əmlak, torpaq, mənfəət (gəlir) vergilərindən tam azad dirlər. Həmçinin istehsal məqsədilə idxal etdikləri avadanlıq və texnika ƏDV-dən azad olunur, 2023-cü ildən etibarən həmin avadanlıqların idxal rüsumlarına da 10 illik güzəşt tətbiq edilir (PwC, 2025). Bu vergi və gömrük imtiyazlarının nəticəsi olaraq sənaye parkları rezidentləri on milyonlarla manat vəsaitə qənaət edə bilmişdir. Məsələn, təkcə 2025-ci ilin ilk on ayında rezidentlər təqdim olunan idxal güzəştləri sayəsində 24 milyon manatdan artıq vəsaitə qənaət ediblər (İqtisadiyyat Nazirliyi, 2025).

Cədvəl 2. Sənaye zonalarının əsas inkişaf göstəriciləri (2013–2024)

Göstərici	2013	2024
Sənaye parkları və məhəllələrinin sayı	1	12
Rezident statusu verilmiş bizneslər	5	157
Yatırılmış ümumi investisiyalar	< 50 mln. AZN	6,8 mlrd. AZN
Daimi iş yerləri	< 500	10 500+
Məhsul istehsalı (toplam)	cüzi	14,5 mlrd. AZN
İxrac olunan məhsul (toplam)	cüzi	4,7 mlrd. AZN

Mənbə: İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi; SSCRA; Xalq Qəzeti (2024)

Cədvəl 2-dəki rəqəmlər göstərir ki, son on ildə sənaye zonalarının əhatə dairəsi kəskin şəkildə genişləniib. 2013-cü ildə cəmi bir sənaye parkı (Sumqayıt) fəaliyyət göstərirdisə, 2024-cü ilə gəldikdə artıq 7 sənaye parkı və 5 sənaye məhəlləsi formalaşmışdır. Rezident müəssisələrin sayı on dəfələrlə artaraq 150-ni ötürüb. Ən önəmlisi, bu zonalara cəlb olunan investisiyaların həcmi 6-7 milyard manatı keçib, hansı ki, 2013-cü ildə ilk layihələr üzrə bu rəqəm cəmi on milyonlarla manatla ölçülürdü. Hazırda sənaye parklarında yaradılmış iş yerlərinin sayı da on min həddini keçib. Bu göstəricilərin artması ölkədə qeyri-neft sənayesinin canlanmasına əyani sübutdur. Məsələn, 2022-ci ildə qeyri-neft sənaye istehsalı 7,1% artmışdır ki, bunda sənaye parklarında açılan yeni müəssisələrin payı az deyil (SSCRA, 2023). Artıq bir sıra sənaye məhsulları üzrə ölkə özünü təmin edir və hətta ixrac potensialı yaradır. Misal üçün, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidentləri olan müəssisələr şüşə, polimer, gübrə, plastik qablar, yüksək gərginlikli avadanlıqlar kimi məhsullar istehsal edərək daxili bazarın tələbatını ödəməklə yanaşı, onlarca ölkəyə ixrac həyata keçirirlər (Stevens, 2024). Bu uğurlu nümunələr sənaye parklarının milli iqtisadiyyatın modernləşməsindəki rolunu təsdiqləyir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı anlayışı və hüquqi baza

İqtisadi inkişafın dayanıqlılığını təmin etmək üçün dövlətin maliyyə imkanları ilə özəl sektorun təşəbbüskarlığını birləşdirən dövlət-özəl tərəfdaşlığı modeli son illərdə getdikcə aktuallaşır. DÖT dedikdə, dövlət orqanı ilə özəl tərəf arasında uzunmüddətli müqavilə əsasında infrastrukturun yaradılması, xidmətlərin göstərilməsi və ya müəyyən bir layihənin birgə həyata keçirilməsi başa düşülür. Belə layihələrdə risklər və vəzifələr tərəflər arasında bölüşdürülür, hər bir tərəf öz üstünlüyünə uyğun funksiyaları icra edir: dövlət tənzimləyici və dəstəkverici rolda çıxış etdiyi halda, özəl tərəf maliyyə və idarəetmə bacarıqlarını ortaya qoyur. Dünya təcrübəsində DÖT çərçivəsində müxtəlif model və sxemlər tətbiq olunur – o cümlədən, *tikinti-istismar-təhvil* (build-operate-transfer), *idarəetmə müqavilələri*, *konsessiyalar* və s. Məsələn, Türkiyədə 1980-ci illərdən bəri enerji, nəqliyyat, hətta sənaye obyektlərinin yaradılmasında çoxsaylı DÖT layihələri həyata keçirilib (Erichok, 2023).

Azərbaycanda uzun müddət DÖT sahəsində boşluq mövcud idi – ayrı-ayrı layihələr (məsələn, enerjinin bərpa olunan mənbələri üzrə pilot layihələr) həyata keçirilsə də, bu əməkdaşlığın ümumi çərçivəsini müəyyən edən xüsusi qanun yox idi. 2016-cı ildə “Xüsusi maliyyələşdirmə” barədə qanun qəbul edilsə də, o, məhdud sahələri əhatə edirdi (PPP World Bank, 2017). Nəhayət, 27 dekabr 2022-ci ildə “Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi (Caspian Legal Center, 2023). Bu qanun ölkədə DÖT layihələrinin həyata keçirilməsinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir. Qanuna görə, DÖT – dövlət tərəfdaşı (məsul dövlət orqanı) ilə özəl tərəfdaş arasında müvafiq müqavilə əsasında həyata keçirilən birgə fəaliyyət formasıdır. DÖT prinsipləri kimi tərəflərin bərabərliyi, risklərin ədalətli bölüşdürülməsi, şəffaflıq, səmərəlilik və azad rəqabətin qorunması təsbit edilib. DÖT layihələrinin seçilməsi müsabiqə (tender) yolu ilə və ya birbaşa danışıqlar vasitəsilə mümkündür; həmçinin özəl təşəbbüs əsasında da layihə təklif oluna bilər (Caspian Legal Center, 2023). Yeni qanun DÖT layihələri çərçivəsində dövlətin özəl tərəfdaşa verə biləcəyi təminat və güzəştləri də açıqlayır. Cədvəl 3-də qanunvericiliyə əsasən nəzərdə tutulan bəzi dövlət dəstək mexanizmləri təqdim olunmuşdur. Bu mexanizmlər DÖT layihələrinin cəlb edilməsini artırmağa və özəl investorların risklərini azaltmağa yönəlib.

Cədvəl 3. Dövlətin DÖT layihələrinə dəstək mexanizmləri

Dövlətin dəstək növü	Təsviri
Material-texniki təminat	Zəruri avadanlıq və materialların dövlət tərəfindən təşkil olunması
Gəlirə zəmanət	Minimum gəlirin təminatı və fərqin dövlət tərəfindən ödənilməsi
Məhsulun və ya xidmətin alışı	Müəyyən həcmdə məhsulun dövlət tərəfindən qabaqcadan alınması
Birgə maliyyələşdirmə	Birbaşa dövlət investisiyası, subsidiya və ya güzəştli kredit
İstismar hüquqları	Müvəqqəti eksklüziv hüquqların özəl tərəfə verilməsi
Xərclərin kompensasiyası	Özəl tərəfin çəkdiyi xərclərin və ya itkilərin dövlət tərəfindən ödənilməsi

Mənbə: “Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında” Qanun (2022); Caspian Legal Center (2023)

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, dövlət DÖT layihələrinin reallaşması üçün bir sıra güzəştlər və təminatlar təklif edir. Yeni DÖT qanunu qəbul edildikdən sonra Azərbaycanda bir sıra sektorlar bu mexanizmlər üçün prioritet elan olunub. Strateji sənədlərdə energetika, nəqliyyat infrastrukturunu, kommunal xidmətlər, şəhər təsərrüfatı kimi sahələr DÖT üçün əlverişli sahələr kimi göstərilir. Sənaye sektorunda isə xüsusi iqtisadi zonaların və sənaye parklarının yaradılması, eləcə də dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesində DÖT elementlərindən istifadə mümkündür. Artıq bir neçə il əvvəl hazırlanan *Azərbaycan 2025* Strateji Yol Xəritəsində də qeyd olunurdu ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün özəl sektorun investisiya fəallığının artırılması, o cümlədən dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi vacibdir (Azərbaycan Respublikası Strateji Yol Xəritəsi, 2016). Bu strateji hədəf son illərdə real addımlarla tamamlanır – qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, institusional bazanın yaradılması kimi tədbirlər həyata keçirilib.

Nəticə

Aparılmış araşdırma göstərir ki, sənaye parkları Azərbaycanda istehsal sahibkarlığının inkişafı üçün effektiv platforma olsa da, onların tam potensialını reallaşdırmaq üçün dövlətin birbaşa dəstəyinə əlavə olaraq özəl sektorun kapitalına və menecment təcrübəsinə ehtiyac duyulur. Mövcud vəziyyət təhlili onu deməyə əsas verir ki, sənaye zonalarında yaradılan müəssisələrin sayındakı və istehsal həcmindəki artım çox sevindirici olsa da, növbəti mərhələdə daha çətin hədəflər qarşıda durur – qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatda payını keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırmaq, qlobal bazarlarda rəqabət apara biləcək məhsullar istehsal etmək və s. Yekun olaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın sənaye parklarında istehsal sahibkarlığının genişləndirilməsi üçün dövlət–özəl tərəfdaşlıq mexanizmləri mühüm katalizator rolunu oynaya bilər.

Nəticə etibarilə, qeyri-neft sektorunda daha yüksək əlavə dəyər yaradılacaq, yeni iş yerləri açılacaq və Azərbaycan iqtisadiyyatı xarici şoklara qarşı daha davamlı hala gələcək. Əlbəttə ki, DÖT-in inkişafı prosesi zaman tələb edir və ilk layihələrdən alınacaq dərslər növbəti təşəbbüslərin uğurunu müəyyən edəcək. Lakin artıq atılan addımlar – qanunvericilik bazasının qurulması, pilot layihələrin həyata keçirilməsi – ümid verir ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycanda sənaye parkları sahəsində dövlət–özəl tərəfdaşlığı tamamilə adi və uğurlu bir praktika halını alacaq. Bu isə iqtisadi inkişafımızın yeni və daha dayanıqlı mərhələsinə keçidi təmin edəcək.

Ədəbiyyat

1. Abdul, N. (2024, June 30). Azerbaijan's industrial parks thrive with major investments and job creation efforts. *AzerNews*.
2. Caspian Legal Center. (2023, January 2). Public–private partnership in Azerbaijan: A new law approved. *Caspian Legal Center (Hüquqi yeniliklər üzrə icmal)*.
3. Əmiraslanov, A. (2025, April 29). Dövlət–özəl sektor tərəfdaşlığı dövlətin investisiya gücünə əlavə güc qatır, qeyri-neft sektorunun inkişafına töhfə verir. *Yeni Azərbaycan qəzeti*.
4. Erichok, R. E. (2023). Public-private partnership models in infrastructure: Turkey's experience and its global context. *Global Sustainable Development Journal*, 1(2), 10–18.
5. Javadov, S. (2025, October 14). Azerbaijan sets sights on minting first private industrial districts. *Trend News*.
6. Musayev, M. (2024, January 12). Dövlət–özəl tərəfdaşlığı: Dayanıqlı iqtisadiyyatın əsası (konfrans çıxışı). *ASK (Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyası) xəbərləri*.
7. Najafzadə, Y. (2024). Role of special economic zones policy in increasing Azerbaijan's non-oil economic potential. *Journal of Applied Business and Technology*, 3(4), 396–404.
8. PwC. (2025, June 30). Azerbaijan – Tax credits and incentives (industrial and technology parks). *PwC Tax Summaries: Corporate*.
9. State Statistical Committee of Azerbaijan (SSCRA). (2023, January 17). *Industrial output in 2022* (Press release).
10. Stevens, C. (2024, February 26). Industrial zones of Azerbaijan – Catalyst for regional innovations. *EU Reporter*.
11. Xalq Qəzeti. (2024, October 24). Sənaye parkları milli iqtisadiyyatımızı modernləşdirir (*№ 234 [6539]*).
12. Yeni Azərbaycan. (2025, April 29). İqtisadi inkişafa və sosial rifaha töhfə: Dövlət–özəl tərəfdaşlığının Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda tətbiqi barədə.

Daxil oldu: 09.09.2025

Qəbul edildi: 09.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/42-47>

Şəhla Həsənzadə
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0000-8953-1438>
shahla.aqill@gmail.com

Şəxsiyyətin öyrənilməsində psixodinamik istiqlamətin tətbiqi aspektləri

Xülasə

Psixodinamik istiqamət şəxsiyyətin öyrənilməsində insanın dərin, şüuraltı psixoloji proseslərini, erkən həyat təcrübələrinin təsirini və daxili konfliktlərin formalaşdırdığı davranış modellərini tədqiq etməyə imkan verir. Bu yanaşma şəxsiyyətin strukturunu id, eqo və superego kimi komponentlər üzərindən izah edir və müdafiə mexanizmlərinin emosional tənziqləmə və davranışın formalaşmasında rolunu vurğulayır.

Psixodinamik istiqamət müşahidə, sərbəst assosiasiya, proyektiv testlər və yuxuların təhlili kimi üsullardan istifadə etməklə, fərdin şüuraltı motivlərini və psixoloji dinamikasını dərinlən öyrənməyə şərait yaradır. Müasir psixodinamik yanaşmalar isə bağlanma nəzəriyyəsi, obyekt münasibətləri kimi konsepsiyaları inteqrasiya edərək şəxsiyyətin inkişaf faktorlarını daha geniş kontekstdə izah edir.

Bu çərçivə şəxsiyyətin formalaşması və problemlərin mənşəyinin tədqiqi üçün nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyətli bir tədqiqat istiqaməti hesab olunur.

Açar sözlər: psixoanaliz, şəxsiyyət, bağlanma nəzəriyyəsi, yuxu analizi, eqo

Shahla Hasanzade
Baku State University
PhD student
<https://orcid.org/0009-0000-8953-1438>
shahla.aqill@gmail.com

Aspects of the Application of the Psychodynamic Direction in the Study of Personality

Abstract

The psychodynamic approach to personality studies allows the study of the deep, subconscious psychological processes of a person, the influence of early life experiences, and behavioral patterns shaped by internal conflicts. This approach explains the structure of personality through components such as the id, ego, and superego and emphasizes the role of defense mechanisms in emotional regulation and behavior formation.

The psychodynamic approach, using methods such as observation, free association, projective tests, and dream analysis, creates conditions for the in-depth study of the subconscious motives and psychological dynamics of the individual. Modern psychodynamic approaches, on the other hand, integrate concepts such as attachment theory and object relations and explain the factors of personality development in a broader context.

This framework is considered an important research direction from a theoretical and practical point of view for the study of personality formation and the origin of problems.

Keywords: psychoanalysis, attachment theory, dream interpretation, ego

Giriş

Şəxsiyyətin öyrənilməsi psixologiyanın ən mühüm istiqamətlərindən biridir və bu tədqiqat sahəsi fərdin davranışını, emosional tənzimləməsini, motivasiyasını, düşüncə nümunələrini və sosial münasibətlərdə özünü göstərmə formasını öyrənməyə yönəlib. İnsan şəxsiyyəti mürəkkəb və çoxqatlı bir sistem olaraq həm daxili, həm də xarici amillərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır. Psixodinamik yanaşma şəxsiyyətin öyrənilməsində xüsusi yer tutur, çünki bu istiqamət insan davranışının həm şüurlu, həm də şüuraltı səviyyələrdə formalaşdığını qəbul edir və insanın daxili psixoloji proseslərini dərinləndirən analiz etməyə imkan verir.

Aydındır ki, terapiyanın bir çox formaları, o cümlədən koqnitiv və humanist terapiyalar psixoanalizdən inkişaf etmişdir (Barber, 2013). Ziqmund Freyd psixoanalizin atası kimi tanınan avstriyalı nevroloq idi (Tarzian, 2023). Z.Freydin klassik psixoanaliz nəzəriyyəsi başlanğıc götürən psixodinamik istiqamət sonrakı inkişaf mərhələlərində obyekt münasibətləri nəzəriyyəsi, ego psixologiyası, bağlanma nəzəriyyəsi və müasir dinamik modellərlə zənginləşmişdir. Bu yanaşma şəxsiyyətin inkişafını erkən uşaqlıq təcrübələri, daxili konfliktlər, ehtiyaclar və müdafiə mexanizmlərinin fəaliyyəti prizmasından izah edir. Psixodinamik nəzəriyyələr fərdin yalnız keçmiş təcrübələrinin təsirini deyil, eyni zamanda mövcud münasibətlər sistemi və aktual həyat hadisələrinin şəxsiyyət üzərindəki təsirini də önə çıxarır. Psixodinamik və ya psixoanalitik psixoterapiya psixoanalizdən daha qısa ola bilən psixoanalitik konsepsiyalara və metodlara əsaslanan bir sıra terapiyaları özündə ehtiva edir (Shedler, 2010).

Tədqiqat

Psixodinamik psixoterapiya klinik praktikada ən çox tətbiq olunan psixoterapiya üsullarından biridir (Leichsenring & Leibing, 2007). Bu yanaşma şəxsiyyəti sabit və dəyişməz xüsusiyyət kimi deyil, həyat boyu çevrilən, dinamik və kompleks struktur kimi qəbul edir. Psixodinamik istiqamət həm nəzəri çərçivə, həm də praktik diaqnostik və terapevtik metodlarla fərdin psixoloji inkişafını daha dərinləndirən başa düşməyə imkan verir. Onun tətbiqi yalnız fundamental psixoloji nəzəriyyələrin inkişafına töhfə vermir, eyni zamanda klinik və tətbiqi sahələrdə fərdlərin emosional vəziyyətini qiymətləndirmək, davranış problemlərini anlamaq və terapevtik müdaxilələr planlamaq üçün əhəmiyyətli vasitələr təqdim edir. Bu səbəbdən psixodinamik yanaşmanın şəxsiyyət tədqiqatlarında və psixoloji praktikada rolu həm elmi, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Diskussiya

Şəxsiyyətin öyrənilməsi psixologiya elminin əsas və mürəkkəb sahələrindən biridir. İnsan davranışının, emosional reaksiyalarının, motivasiyasının və düşüncə tərzinin anlaşılması yalnız fərdin hazırkı davranışlarını izah etmir, həm də onun keçmiş təcrübələri və daxili psixoloji prosesləri ilə əlaqəsini göstərir. Bu səbəbdən psixoloji tədqiqatlar şəxsiyyətin strukturunu, inkişaf mexanizmlərini və fərdin psixoloji tarazlığını anlamağa yönəlmişdir.

Dinamik psixoterapiya müəyyən mənada psixoanalizin dəyişdirilmiş bir versiyasıdır (Ertuğrul, 2017). Z.Freyddən sonra psixoanalitik nəzəriyyə digər psixoanalitiklərin töhfələri ilə yenilənməyə və inkişaf etdirilməyə davam etmişdir (Taşkın, 2009). Psixodinamik istiqamət xüsusilə Z.Freydin psixoanalitik nəzəriyyəsi əsasında formalaşmışdır və insan psixikasının şüuraltı qatlarını, daxili konfliktləri və müdafiə mexanizmlərini anlamaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Z.Freydin id, ego və superego anlayışları, eyni zamanda psixoseksual inkişaf mərhələləri şəxsiyyətin formalaşmasının əsas mexanizmlərini açıqlayır. Bu yanaşma yalnız yetkin yaşdakı fərdin davranışlarını izah etməklə kifayətlənmir, həm də uşaqlıq təcrübələrinin yetkin şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərinə təsirini vurğulayır.

Psixodinamik yanaşmanın digər mühüm tərəfi müdafiə mexanizmlərinin təhlilidir. Müdafiə mexanizmləri fərdin daxili konfliktlər və stress vəziyyətlərində özünü qoruma üsullarını ifadə edir və fərdin emosional tarazlığını qorumağa xidmət edir. Bu anlayış Z.Freyd tərəfindən təklif edilsə də, qızı A.Freyd tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. A.Freyd müdafiə tərzlərini üç hissəyə ayırır: yetkin, nevroitik və yetkin olmayan müdafiələr. Daha sonralar G.Vaillant bu bölgünü inkişaf etdirərək psixotik müdafiələri əlavə etmiş və dörd hissəyə bölmüşdür. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, bu mexanizmlərin növləri və intensivliyi şəxsiyyətin adaptasiya qabiliyyəti, emosional tənzimləmə və psixoloji

sağlamlıq səviyyəsi ilə sıx bağlıdır (Vaillant, 1992; Cramer, 2006). Hal-hazırda müdafiə mexanizmlərinin terapiya müddətində üzə çıxarılması psixodinamik yanaşmada əsas tətbiqi aspektlərdən biri hesab olunur.

Müdafiə mexanizmlərinin öyrənilməsi psixodinamik yanaşmanın mərkəzində yer alır. Bu yanaşma psixodinamik nəzəriyyənin klinik və tədqiqat sahəsində tətbiqinin əhəmiyyətini artırır və müdafiə mexanizmlərinin tezliyini və tipini fərdlərin emosional və sosial adaptasiyası ilə birbaşa əlaqələndirməyə imkan verir. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlıq travmaları və stress faktorları fərddə nevroitik və patoloji müdafiə mexanizmlərinin istifadəsini artırır (Vaillant, 1992; Cramer, 2006). Məsələn, emosional qeyri-sabitlik yüksək olan yeniyetmələrdə repressor və regressiv müdafiə mexanizmləri daha çox müşahidə olunur. Bu yanaşma psixodinamik nəzəriyyənin klinik və tədqiqat sahəsində tətbiqinin əhəmiyyətini artırır və müdafiə mexanizmlərinin tezliyini və tipini fərdlərin emosional və sosial adaptasiyası ilə birbaşa əlaqələndirməyə imkan verir.

Əlavə olaraq, uşaqlarda travma simptomlarını araşdırarkən travmanın müdafiə mexanizmlərinin istifadəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdiyini qeyd etmişdir (Briere & Runtz, 1989). Uşaqlarda uzunmüddətli stress vəziyyətləri daha çox qaçış, inkaredici və təhrifedici müdafiə mexanizmlərinə səbəb olur ki, bu da onların emosional tənzimləmə qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Psixodinamik yanaşmanın tətbiqi terapevtlərə fərdin daxili konfliktlərini, emosional ehtiyaclarını və şəxsiyyət strukturunu anlamağa şərait yaradır. Bu yanaşma depressiya, anksiyete, şəxsiyyət pozuntuları və travma sonrası stres kimi psixoloji problemlərin müalicəsində geniş istifadə olunur. Psixodinamik terapiyada pasiyentin eqosu yenidən tərbiyə edilir, uşaqlıq dövrü təkrar müzakirə edilir, yaşanılmamış, basdırılmış duyğular yenidən təcrübə edilir. Bu müddət ərzində terapevt ilə pasiyent arasında qurulan bağ, transfer və əks-transfer çox önəmlidir.

Psixodinamik psixoterapiya aşağıdakı nüanslara fokuslanır:

1. Duyğuların təsirinə və ifadə edilmə formasına;
2. Narahat edən duyğu və düşüncələrdən qaçınma varsa, bunun səbəbi araşdırılır;
3. Təkrarlanan şemalar müəyyən edilir;
4. Keçmiş təcrübələr analiz edilir;
5. Pasiyentin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə diqqət yetirilir;
6. Yuxular analiz edilir.

Psixodinamik yanaşmada terapevt pasiyentin ifadələrinin, duyğularının, davranışlarının və yuxularının vacibliyini vurğulamalıdır. Pasiyentdə mövcud müqavimətin aşılması terapiya prosesinin irəlilədiyinin göstəricisidir. Pasiyentin indiki dövrdə yaşadığı problemlərə səbəb olan keçmişdəki şüurlu və şüursuz ünsürlər arasındakı tematik və emosional əlaqələri şüur səviyyəsinə çıxarmaq, xəstənin sağlam və ya disfunksional impulsları üzərində daha çox mənlilik (eqo) nəzarətini təmin etmək bu istiqamətin əsas faktorudur.

Psixodinamik psixoterapiyanın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Uşaqlıq yaşantılarının yenidən qurulması, şərh edilməsi və təhlil edilməsi ilə şəxsiyyətdə dəyişiklik yaratmaq;
2. İnsan özünü daha yaxşı tanıyır və daha real hiss edir;
3. Duyğu və davranışlarda dəyişiklik yaranır;
4. Davranışlarının başqaları üzərində yaratdığı təsiri daha yaxşı anladığı üçün digər insanlarla münasibətləri yaxşılaşır, uyğunluğu artır.

Bəs psixodinamik yanaşmada terapevtin rolu nədən ibarətdir? Klassik psixoanalitik adətən “boş ekran” mövqeyində olur. Özünü açma davranışı göstərmir. Transfer–əks-transfer münasibəti içində pasiyentin özünü terapevt üzərindən proyeksiya etməsinə şərait yaradır. Ümumi olaraq terapevtin rolu pasiyentə keçmiş təcrübələri ilə mövcud problemlər arasında nöqtələri birləşdirməkdə köməkçi olmaq və bu problemləri ələ almaq üçün onun daxili qaynaqlarından yararlanmaqdır. Terapevt pasiyentin uşaqlıq təcrübələri, yəni keçmişi haqqında danışmasına köməkçi olur. Terapist danışanı hiss etdiyi duyğular haqqında danışmağa təşviq edir və ayrıca danışanın düşüncələrindəki təkrarlanan formaları anlamasına və tanımlamasına köməkçi olur.

Psixodinamik istiqamətin tətbiqi aspektlərində əsas anlayışlar:

1. Azad assosiasiyalar – Analizi nə qədər utancverici olursa olsun və ya nə qədər əhəmiyyətsiz görünsə də, ağla gələn hər şeyin söylənilməsi istənilir. Beləliklə, eqonun müdafiə mexanizmlərinin təsirinin azalması təmin edilir. Pasiyent uzun müddət səssiz qalaraq ağına heç nə gəlmədiyini də vurğulaya bilər. Pasiyent şüur səviyyəsinə çatan düşüncələrini ifadə etməyə başlayanda terapiya prosesi başlayır.

2. Transfer – Fərdin uşaqlıqda əhəmiyyətli şəxslərlə yaşadığı hissləri və münasibətləri indi qarşılıqlı əlaqədə olduğu insanlarla yenidən yaşaması və bu şəxslərə uşaqlıq qavrayışlarına və emosiyalarına əsasən reaksiya verməsi prosesidir. Transfer terapevt–pasiyent münasibətlərinin təbii nəticəsi olaraq baş verir. Transferin inkişafı ilə keçmiş vəziyyətlərdən insanlarla əlaqəli emosiyaların terapevtə ötürülməsi terapiya prosesinin incə və vacib bir hissəsidir. Pasiyentlərin terapevtlə qurduğu emosional əlaqə və transfer fenomeni yenidənqurma prosesi baxımından olduqca vacibdir. Müasir psixoanalitiklərin əsas fokusu pasiyentin erkən yaşlarında, hazırkı həyatlarında və terapevtlə qarşılıqlı əlaqələrində (transfer) şəxsi münasibətlərinə yönəlmişdir (Kupfersmid və b., 2019).

3. Əks-transfer – Psixoanalitik öz uşaqlıq hisslərini və münasibətlərini pasiyentinə ötürdükdə buna əks-transfer deyilir. Analitik bu ötürmələri tanımalı və onların terapevtik prosesə mənfi təsir göstərməsinin qarşısını almalıdır.

4. Müqavimətin izahı – Terapiyanın irəliləməsinə mane olan davranışlar: şüuraltı materialın yaranmasına mane olmaq, ağırlı emosiyalarla mübarizə aparmaqdan çəkinmək, randevuları ləğv etmək, müalicəni erkən bitirmək, deyəcək bir şey olmamaq. Müdafiə mexanizmləri: inkar, intellektuallaşdırma, proyeksiya, rasionallaşdırma. Emosiyalarla əlaqə qura bilməmək, başqalarını günahlandırmaq (davranışlarını haqlı çıxarmaq üçün). Bu, şüuraltının oyanmasına, qeyri-adi davranışların, düşüncələrin və hisslərin tərki edilməsinə və ya dəyişdirilməsinə, müsbət pasiyent–terapevt münasibətlərinin qurulmasına, anlayış qazanılmasına və bir sözlə, dəyişikliyə və sağalmaya mane olan və ya bir fərdin daxilindən qaynaqlanan hər hansı bir şüurlu və ya şüuraltı müqavimət və müdafiə mexanizmidir. Bu, fikir axınındakı tıxanma ilə xarakterizə olunur. Bu, analitikin müəyyən məsələləri düşünməyə və ya müzakirə etməyə müqavimət göstərdiyi xüsusilə əhəmiyyətli şüuraltı münaqişələri ortaya qoyur. Müqavimətin əsas meyli varlığın tərkib hissələrinin birlikdə qalmaq və tarazlığı qorumaq əzmindədir. Analitik seansların faydalı olmadığını düşünərək onları davam etdirməmək qərarına gələ bilər və ya uzun sükut içində qala, görüşləri unuda və ya müzakirə mövzusunun çox dəyərli olmadığını iddia edə bilər. Müqavimət tanındıqca aradan qalxır və pasiyentin fərqi əldə etmək səyləri (sərbəst ünsiyyət, terapevtlə müsbət əməkdaşlıq, katarsis və s.) məhsuldar istiqamətdə inkişaf edir.

5. Yuxuların analizi – Yuxular şüuraltına aparan əsas yoldur. Yuxular şüuraltı düşüncə və hissləri ifadə etmək üçün istifadə edilən vacib simvollarıdır və terapevtik prosesdə təhlil edilir. Yuxular şüuraltına açılan bir pəncərə hesab olunur (Opland və b., 2024). Yuxular qadağan olunmuş arzuları və şüuraltı duyğuları ifadə edir. Yuxuların gizli və aşkar məzmununu ayırd etmək lazımdır. Z. Freyd simvollarının çoxunun cinsiyyətlə bağlı olduğunu qeyd etmişdir.

6. Fərqi əldə etmək – Başqa sözlə, hər hansı bir davranışın altında yatan şüuraltı səbəblərin (impulslar, müdafiələr, keçmiş münasibətlər, hadisələr, münaqişələr, qarışıqlıqlar və s.) fərqi əldə etməkdir.

Psixodinamik yanaşmada terapiya müddətində əsas məqsədlər:

- Şüuraltı münaqişəni şüurun sahəsinə gətirmək;
- Müqavimətin öhdəsindən gəlmək;
- Pasiyentlərin terapiya zamanı münaqişəyə daha yaxşı bir həll yolu tapmaq üçün daha əlverişli şəraitdə keçmiş ağırlı təcrübələri yenidən yaşaması;
- Katarsis – bloklanmış emosiyaların azad edilməsi;
- Fərqi əldə etmək – xəstənin emosional reaksiyalar və müdafiə mexanizmləri barədə məlumatlılığı.

Psixodinamik yanaşmada pasiyent terapevtə həyatlarında vacib olan digər insanlara etdiyi kimi reaksiya verir. Terapiya zamanı onlar basdırılmış xatirələri və emosiyaları yenidən yaşayırlar. Terapevt pasiyenti yaşadığı hisslər haqqında danışmağa təşviq edir və onlara düşüncələrində, hisslə-

rində və davranışlarında təkrarlanan nümunələri müəyyən etməyə və təsirlərini araşdırmağa kömək edir. Bu dövrdə terapevt onu bir şəxs və ya ideya ilə əlaqələndirərək emosional reaksiyalar yaşayır.

Psixodinamik terapiya üç əsas seans mərhələsindən keçir: başlanğıc, orta və sonlandırma seans mərhələsi.

İlkin mərhələ dəyərləndirmə mərhələsidir. Bu mərhələdə bu modelə uyğun olub-olmaması, şikayətləri, problemin sıxlığı, problemin başlama vaxtı kimi məsələlər müəyyən edilir. Orta seans mərhələsində məsələlər işıqlandırılır və nəzərdən keçirilir.

Pasiyentin probleminə səbəb olan daxili münaqişələrin, qanunauyğunluqların səbəbi ortaya çıxır, transfer təhlil edilir. Sonlandırma mərhələsində isə pasiyentin seansa gətirdiyi problemlərdə azalma müşahidə olunur, seanslar yavaş-yavaş sonlandırılır.

Gələcək tədqiqatlarda psixodinamik yanaşmanın empirik əsaslarının gücləndirilməsi, müdafiə mexanizmlərinin müxtəlif yaş qruplarında və fərqli sosial mühitlərdə təhlili vacibdir. Məsələn, uşaqlar və yeniyetmələr üzərində aparılacaq araşdırmalar onların emosional tənzimləmə qabiliyyətini və adaptasiya strategiyalarını daha dərinləndirən anlamağa imkan verəcək. Eyni zamanda, travma ilə bağlı araşdırmalar psixodinamik yanaşmanın praktiki tətbiq sahəsini genişləndirəcək və fərdi terapiya metodlarının effektivliyini artıracaq.

Nəticə etibarilə, psixodinamik istiqamət şəxsiyyətin öyrənilməsində unikal və dəyərli perspektiv təqdim edir. O, həm fərdin daxili dünyasını, həm də onun ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini anlamağa imkan verir. Müdafiə mexanizmlərinin öyrənilməsi və uşaqlıq təcrübələrinin analiz edilməsi tədqiqat sahələrində praktik fayda təmin edir, şəxsiyyətin daha geniş və dərin bir şəkildə anlaşılmasını mümkün edir.

Psixodinamik istiqamətin şəxsiyyətin öyrənilməsində rolu çoxşaxəlidir və həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Bu yanaşma insan psixikasının yalnız şüurlu hissəsini deyil, həm də şüursuz qatlarını, daxili konfliktləri və müdafiə mexanizmlərini sistemli şəkildə başa düşməyə imkan verir.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, psixodinamik yanaşmanın əsas üstünlüklərindən biri fərdin davranış və emosional reaksiyalarının köklərini, xüsusilə uşaqlıq təcrübələrinin yetkin şəxsiyyət üzərində təsirini müəyyən edə bilməsidir.

Nəticə

Psixodinamik istiqamətin şəxsiyyətin öyrənilməsində tətbiqi insan davranışını formalaşdıran dərin psixoloji mexanizmləri anlamağa geniş imkan yaradır. Bu yanaşma şəxsiyyətin yalnız müşahidə olunan davranışlardan ibarət olmadığını, onun kökündə erkən təcrübələrin, şüuraltı impulsların, daxili konfliktlərin və müdafiə mexanizmlərinin dayandığını göstərir.

Müasir psixodinamik nəzəriyyələr klassik psixoanalitik prinsipləri yeni elmi tapıntılarla birləşdirərək şəxsiyyətin inkişafını daha çevik, kontekstual və əlaqəyə əsaslanan model kimi izah edir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, psixodinamik çərçivə şəxsiyyətin emosional, koqnitiv komponentlərini kompleks şəkildə öyrənmək üçün əvəzsizdir. Bu yanaşma həm diaqnostik, həm də terapevtik baxımdan şəxsiyyətin formalaşması, adaptasiya prosesləri və psixoloji çətinliklərin mənşəyini başa düşməkdə mühüm rol oynayır.

Beləliklə, psixodinamik istiqamət şəxsiyyət tədqiqatlarında həm elmi nəzəri əsas, həm də praktik tətbiq baxımından aktual və dəyərli bir metod olaraq qalmaqdadır.

Psixodinamik yanaşma şəxsiyyətin öyrənilməsində dərinliyə yönümlü bir perspektiv təqdim edərək, fərdin davranış və emosional reaksiyalarının arxasında dayanan şüuraltı proseslərin üzə çıxmasına imkan verir. Bu yanaşmanın tətbiqi müdafiə mexanizmlərinin, erkən münasibət təcrübələrinin və daxili konfliktlərin sistemli təhlili vasitəsilə fərdin psixoloji strukturunu daha dəqiq qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Ümumilikdə, psixodinamik istiqamət şəxsi inkişafın, emosional tənzimləmənin və davranış nümunələrinin başa düşülməsində etibarlı nəzəri və praktik çərçivə təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Barber, J. P., Muran, J. C., McCarthy, K. S., & Keefe, J. R. (2013). *Research on dynamic therapies*. In M. J. Lambert (Ed.), *Bergin and Garfield's Handbook of Psychotherapy and Behavior Change* (6th ed., pp. 443–494).
2. Briere, J., & Runtz, M. (1989). *The Trauma Symptom Checklist (TSC-33): Early data on a new scale*. *Journal of Interpersonal Violence*, 4(1), 151–163.
3. Cramer, P. (2006). *Protecting the self: Defense mechanisms in action*. Guilford Press.
4. Ertuğrul, F. (2017). *Psikodinamik terapiyi kuramsal açıdan və uygulamada hangi alanlarda nasıl kullanıldıklarının incelenmesi*.
5. Kupfersmid, J. (2019). *Freud's clinical theories then and now*. *Spring*;47(1):81–97.
6. Leichsenring, F., & Leibing, E. (2007). *Psychodynamic psychotherapy: A systematic review of techniques, indications, and empirical evidence*. *American Journal of Psychiatry*, 164(6), 867–887. <https://doi.org/10.1176/ajp.2007.164.6.867>
7. Opland, C., & Torrico, T. J. (2024). *Psychodynamic therapy*. StatPearls Publishing.
8. Shedler, J. (2010). *The efficacy of psychodynamic psychotherapy*. *American Psychologist*, 65(2), 98–109.
9. Tarzian, M., Ndrio, M., & Fakoya, A. O. (2023). *An introduction and brief overview of psychoanalysis*. *Cureus* 15(9).
10. Tarzian, M., Ndrio, M., & Fakoya, A. O. (2023). *The efficacy of psychodynamic psychotherapy for young adults: A systematic review and meta-analysis*. *Cureus*, 15(9), e45171. <https://doi.org/10.7759/cureus.45171>
11. Taşkın, E. O. (2009). *Psikanaliz ve psikanalitik psikoterapi*. *Türkiye Klinikleri J Psychiatry-Special Topics*. 2(2).
12. Vaillant, G. E. (1992). *Ego mechanisms of defense: A guide for clinicians and researchers*. American Psychiatric Press.

Daxil oldu: 08.09.2025

Qəbul edildi: 08.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/48-54>

Nuray Rüstəmovə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-2336-5067>
nf.rustamova@adpu.edu.az

Zeynəb Bağırova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
<https://orcid.org/0009-0003-7220-5902>
zheydarovabaqirova@mail.ru

Sınıf idarəetməsinə yeni baxış: Mədəniyyət yönümlü siyasətə doğru

Xülasə

Bu tədqiqat ənənəvi sınıf idarəçiliyindən sınıf mədəniyyətinə keçidin üstünlüklərini araşdırmaq, bu keçidin müasir tələbələrinin təhsil həyatında oynadığı rolun üstünlüklərini təhlil etmək məqsədi daşıyır. Tədqiqatda nəzarətə əsaslanan idarəetmənin məhdudiyyətlərini araşdırır, daha çox tələbə mərkəzli, qarşılıqlı emosional öyrənmə mühitinə ehtiyacı vurğulayır. Tədqiqat sınıf mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərini, o cümlədən müsbət mühit, qarşılıqlı hörmət, fəal tələbə iştirakını və sosial emosional bacarıqların təşviqinə təkan verir.

Tədqiqat zamanı müəllimlərin iştirakı ilə aparılmış təlimin diaqnostik qiymətləndirilməsinin nəticələri təhlil edilmişdir. Müəllimlər sınıf mədəniyyətini formalaşdıran amillər üzrə 35 günlük təlimdə iştirak etmişlər. Araşdırma zamanı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini, təlim mövzularının təsirini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir: təsviri statistika, əvvəl-sonra müqayisəsi, dəyişkənlik təhlili.

Belə ki, təsviri statistika metodu diaqnostik qiymətləndirmənin nəticələrinə ədədi ortanın hesablanması, standart meylin tapılması vasitəsi ilə tətbiq edilmişdir. Əvvəl-sonra müqayisəsi ilə təlimin təsir gücünü ölçərkən, dəyişkənlik təhlili ilə nəticələrin dəyişib-dəyişməyi təhlil edilmişdir.

Nəticəyə əsasən qeyd edə bilərik ki, sınıf mədəniyyətinin formalaşdırılması hər bir müəllim üçün vacib yanaşma olduğu kimi, həm də hər bir sınıf üzrə iştirakçıların fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqli sınıf mədəniyyətləri formalaşdırılması vacibdir.

Açar sözlər: *mədəniyyət, idarəetmə, sınıf idarəetməsi, sınıf mədəniyyəti, müasirlik, əməkdaşlıq*

Nuray Rustamova
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0000-0002-2336-5067>
nf.rustamova@adpu.edu.az

Zeynab Bagirova
Azerbaijan State Pedagogical College under the
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0009-0003-7220-5902>
zheydarovabaqirova@mail.ru

A New Look At Classroom Management: Towards Culture-Oriented Politics

Abstract

This study examines the advantages of transitioning from traditional classroom management approaches to the development of classroom culture and analyzes the significance of this shift in the educational experiences of contemporary learners. The research critically addresses the limitations of control-oriented management models and underscores the necessity of establishing a student-centered learning environment characterized by emotional interaction and collaborative engagement. Particular attention is given to the defining features of classroom culture, including the creation of a positive learning climate, the establishment of mutual respect, the encouragement of active student participation, and the enhancement of social and emotional competencies.

The empirical component of the study is based on the analysis of diagnostic assessment results obtained from a professional development program involving teachers. Participants engaged in a 35-day training program focused on key factors influencing the formation of classroom culture. To identify both quantitative and qualitative changes and to evaluate the effectiveness of the training content, a mixed-methods approach was employed, incorporating descriptive statistics, pre-post comparative analysis, and variance analysis. Descriptive statistical methods were applied through the calculation of means and standard deviations, while pre-post comparisons were used to assess the impact of the training intervention. Variance analysis was conducted to determine the extent of statistically significant changes in the results. The findings indicate that the development of classroom culture constitutes a critical pedagogical approach for teachers. Moreover, the results emphasize the necessity of constructing differentiated classroom cultures that are responsive to the individual characteristics of learners within each classroom context.

Keywords: *culture, management, classroom management, classroom culture, modernity, cooperation*

Giriş

Sınıf otağının effektiv idarə edilməsi yaxşı sınıf mühitinin yaradılmasında əsas amildir. Müəllimlər sınıf idarəçiliyində öz bilik və bacarıqlarını daim təkmilləşdirməlidirlər. Müəllimlərin əksəriyyətinin sınıf idarəçiliyinə dair öz mülahizələri var. Onlar sınıf idarəçiliyini şəxsi tədris və inkişaf təcrübələrinə, habelə mədəni keçmişlərinə əsaslanaraq tətbiq edirlər.

“Sınıf idarəçiliyi”nin çoxlu müxtəlif tərifləri var, hər birinin özünəməxsus yanaşması, fəlsəfi mövqeyi və praktiki metodları var. Aşağıda dörd fərqli baxışı qeyd edək:

✓ Sınıf idarəsi effektiv tədrisin bir hissəsidir və effektiv sınıf mühitinin yaradılması prosesidir (Good & Brophy, 1994).

✓ Sınıf idarəçiliyi tələbə davranışına (xüsusilə intizam), aşağı öyrənmə motivasiyasına və aşağı özünə hörmətə diqqət yetirir (Campbell, 1999).

✓ Sınıf idarəçiliyi tələbələrin iştirakını və əməkdaşlığını təşviq etmək məqsədi ilə sinifdə müəllim tərəfindən idarə olunan bütün fəaliyyətləri əhatə edir (Sanford et al., 1983, Cons & Jones, 2001).

✓ Sınıf idarəçiliyi nəzarət və cəza kimi mənfi intizam tədbirləri ilə məhdudlaşmaqdan əlavə, tələbələrin ümumi inkişafını təşviq etməyi, gələcəyə hesablanmış və inkişaf etdirici sınıf strategiyalarına diqqət yetirməyi vurğulayır (Mc Caslin & Good, 1992).

Tədqiqat

Müxtəlif alimlərin fikirlərini ümumiləşdirməklə hərtərəfli tərif əldə etmək olar. Sınıf idarəetməsi yaxşı öyrənmə mühiti yaratmaq, müəllimlər və tələbələr arasında əlaqəni və ünsiyyəti gücləndirmək, effektiv öyrənmə və tədrisi təşviq etmək üçün müəllimlər tərəfindən sinifdə həyata keçirilən müxtəlif tədbirlərə aiddir.

Onun məqsədi tələbələrin idrak, şəxsi və sosial inkişafını artırmaq, xüsusilə də onların özünü motivasiya, özünü anlama, özünə nəzarət, özünü qiymətləndirmə və özünü idarə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.

- Sinif otağına daxil olanda onun effektiv idarə olunduğunu necə anlamaq olar?
- Müəllimlər sinfi effektiv idarə etmək üçün nə edə bilər və edə bilməz?
- Müəllimin “yaxşı davranış” və “intizam” anlayışı tələbələrindən nə dərəcədə fərqlidir?
- Tələbələr hansı növ düzgün olmayan davranışlara yol verirlər? Səbəbləri nələrdir?
- Tələbə-müəllim ünsiyyətində hansı çətinliklər yaşanır və aradan qaldırılması üçün nələr edilməlidir?
- Sinif qaydalarının müəyyənləşdirilməsi hərəkət tərəfindən qəbul ediləndirmi?

Sinif idarəsinin iki məqsədi var:

Birincisi, yaxşı təlim mühiti, müsbət öyrənmə mühiti və nizamı yaratmaq üçün lazımı şəraiti təmin etmək. Həmçinin belə bir arqument var ki, nizam-intizam sinif idarəçiliyinin açarı və öyrənmə mühitinin yaradılmasında mühüm amildir (Ames, 1992; Corrie, 1997).

İkincisi, sinif idarəetməsi tələbələrin üç aspektdə özünü inkişaf etdirməsinə kömək edən profilaktik və inkişaf etdirici təhsil metodudur: şəxsi, sosial və emosional. Sinif idarəçiliyinin (xüsusilə intizam və cəzaya gəldikdə) ümumiyyətlə tələbə davranışına nəzarət etmək üçün "sərt taktikalardan" istifadə etməyi nəzərdə tutduğu düşünülür, lakin bu "nəzarət edən" təbiətə baxmayaraq, onun funksiyası hələ də inkişaf xarakteri daşıyır və tələbələrin öyrənmə, sosiallaşma və emosiyalar kimi müxtəlif aspektlərdə inkişafını təşviq etmək məqsədi daşıyır. Bir sözlə, yaxşı sinif idarəçiliyi tələbələrin öyrənmə motivasiyasını, marağını və özünə hörmətini artırmaq üçün böyük potensial faydalara malikdir (Gillborn et al., 1993).

Yuxarıdakılara əsaslanaraq deyə bilərik ki, sinif idarəetməsinin iki əsas məqsədi var: birincisi, yaxşı öyrənmə mühiti yaratmaq və saxlamaq; ikincisi, tələbələrin şəxsi inkişafına kömək etmək. Bunlara əlavə olaraq, biz daha hansı üsullardan istifadə edərək daha sağlam sinif mühiti yarada bilərik?

Sinif bütün üzvlərin bir-birinə bağlı olduğu və bir-birinə təsir göstərdiyi sosial mühitdir və orada baş verən bütün davranışlar toplaq sinif mədəniyyətini formalaşdırır.

Biz niyə sinif idarəetməsindən sinif mədəniyyətinə keçməliyik? Çünki sinif mədəniyyəti təhsildə tələbənin yalnız davranışını deyil, onun şəxsiyyətini, dəyərlərini və sosial bacarıqlarını da inkişaf etdirməyə yönəlmiş bir yanaşmadır. Müasir dövrdə artıq tələbələr ənənəvi idarəetmədə olduğu kimi qaydaya və cəzaya deyil, hörmətə və mənəvi dəyərlərə daha çox etimad göstərilir.

Sinif idarəçiliyi-müəllimin dərslər zamanı nizam-intizamı təmin etməsi, öyrənmə mühitini təşkil etməsi və tələbələrin diqqətini dərslə yönəltmə strategiyalarını inkişaf etdirməsi üçün apardığı fəaliyyətdir (Landau, 2004). Sinif mədəniyyəti-sinifdə tədris prosesi zamanı müəllimlər və tələbələr arasında birgə yaradılan ideologiya, davranış və təlim metodlarının məcmusunu təcəssüm etdirir. Bu, təkcə sinifdəki tədris və təlim fəaliyyətini deyil, daha da vacibi, onun təcəssüm etdirdiyi atmosferi və tələbələrin mənəvi səviyyəsinə təsirini əhatə edir.

Bəs sinif mədəniyyəti ilə sinif idarəetməsi arasındakı fərq nədir?

Sinif mədəniyyəti və sinif idarəetməsi arasında məqsədinə, mərkəzləşməsinə və zamana görə fərqlər var.

Sinif idarəetməsi tədris prosesində disiplin strategiyaları və motivasiya üsulları ilə şagird davranışlarının və öyrənmə mühitinin effektiv şəkildə yönləndirilməsidir. İdarəetmə koqnitiv inkişafı, interaktiv öyrənmə mühitini dəstəkləməklə şagirdlərin akademik nəaliyyətlərini dəstəkləyir. Müasir idarəetmə modelləri pozitiv davranış dəstəyi və kooperativ öyrənmə yanaşmalarını tətbiq edərək, müəllim – şagird münasibətlərində konstruktiv qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır (Qafarov, 2020).

Sinif idarəçiliyi daha çox müəllim mərkəzli olub qayda qanunlar müəllim tərəfindən təyin edildiyi halda sinif mədəniyyətində bu qaydalar tələbələrlə birlikdə təyin edilir bu zaman həm müəllim həm də tələbə mədəniyyətə töhvə vermiş olur (Xəlilova, 2020). Zaman baxımından sinif idarəetməsi daha qısa müddətli dar və ya gün içində tətbiq olunan idarə metodudur, sinif mədəniyyəti isə uzun müddətli və zamanla inkişaf edən sosial və emosional mühit yaradır. Nəticə baxımından sinif idarəçiliyində

qoyulan qaydalara əməl olunaraq davranış problemlərinin qarşısı alınır, dərsin axıcılığı qorunur, sinif mədəniyyətində isə müəllim-tələbə arasında qarşılıqlı dinləmə, anlayış mədəniyyəti qurulduğu üçün hər kəs özünü dəyərli hiss edir, tələbələr arasında emosional təhlükəsizlik artır, müəllimin dəstəkləyici münasibəti sinifdə hörmət mədəniyyətinin göstəricisidir

Mədəniyyət bizim davranışlarımıza istiqamət verən və mənasını izah etdiyimiz norma və qaydalar sistemindən ibarət bir mühitdir (Burden, 2003). Mədəniyyət fərdlər tərəfindən həyat boyu baş verən assimilyasiya prosesi olan sosiallaşma yolu ilə öyrənilir.

Beləliklə, mədəniyyət fərddən çoxdur, lakin bütövlükdə bəşəriyyətdən daha azdır. Bu, sosial qrupun bir hissəsi olmaq üçün anlamalı olduğumuz bir şeydir. Mədəniyyət fərdə düşdüyü mühit vasitəsilə ötürülür, lakin sosiallaşma qrupları mədəni dəyərlərin, xüsusən də ilkin sosiallaşmanın ən mühüm ötürücüləridir, onların arasında təhsil müəssisələri də var.

Təhsil müəssisəsində mədəni tərbiyə prosesi nizamlanmış və standartlaşdırılmış şəkildə baş verir. Təhsil sosiallaşmanın bir hissəsidir və deyək ki, konkret dəyərlər və ya məsələlərdə daha çox strukturlaşdırılmış təlimə yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir. Təhsil həyatımız boyu inkişaf etdirdiyimiz əsas sosiallaşma prosesidir və cəmiyyətin qalan hissəsi ilə münasibətimizi və sosial cəhətdən arzuolunan şeylər haqqında təsəvvürümüzü müəyyən edir (Iverson, and Froyen, 2003). Məhz mədəniyyətin mənimsənilməsi, normaların mədəni inteqrasiyası fərdin özünü həmin mədəniyyət modelinə aid hiss etməsinə və ya etməməsinə səbəb olacaqdır. Əsasən insanın mənəvi atmosferini əks etdirir. İnsanların baxış bucağından başlayır, insanlara qayğı və diqqəti əks etdirir, qəlblər arasında mübadilə və ünsiyyətə əsaslanır.

Sınıf mədəniyyəti anlayışı yenidir və onun əhəmiyyətinin tam anlaşılması üçün praktiki nəticələrin təhlili vacibdir. Belə ki, 15 nəfər müəllimin iştirakı ilə “Dəyişən dünyada sinif mədəniyyəti: yeni nəsil, yeni yanaşma” təlimi təşkil edilmişdir. Təlimdə əsas məqsəd sinif daxilində harmonik, məhsuldar və dəstəkləyici mühit formalaşdırmaq üçün faydalı yanaşmalarla tanışlıq olmuşdur.

Daha konkret isə aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

1. Pozitiv sinif mühiti yaradılması yollarını kəşf etmək;
2. Əməkdaşlıq və komanda işi bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
3. Motivasiya və fərdi yanaşma strategiyalarını inkişaf etdirmək;
4. Davamlı qiymətləndirmə və sinif dinamikasını effektiv idarə etməni təkmilləşdirmək;
5. Sosiallaşma emalatxanasında iştirak edərək stressi azaltmağın yollarını kəşf etmək.

Təlim 3 hissədən ibarət olmuşdur:

- Əsaslandırılmış və tətbiqi fəaliyyətlər
- Sosiallaşma emalatxanası
- Mentorluq və praktiki tapşırıqlar

Belə ki, təlim uzunmüddətli, mərhələli və sistemli şəkildə davam etmişdir. Təlimin ilk - **Əsaslandırılmış və tətbiqi fəaliyyətlər hissəsinə auditoriya daxilində təşkil edilmiş aşağıdakı mövzular daxil edilmişdir:**

1. Sınıf mədəniyyəti, əhəmiyyəti
2. Komanda işi və effektiv ünsiyyət
3. Tələbə motivasiyasını artırmanın yolları
4. Sınıf daxilində stresslə mübarizə

Bu hissə praktiki tapşırıqlar, qrup və rollu oyunlar və s. interaktiv üsullarla təşkil edilmişdir. Bu hissənin sonunda:

1. “Effektiv sinif qaydaları” müəyyənləşdirmək;
2. Pozitiv sinif mühiti formalaşdırmaq bacarıqlarını təkmilləşdirmək;
3. Komanda işinin idarəetməsini, qaydalarını müəyyənləşdirmək;
4. Tələbə motivasiyasını artırma yollarını inkişaf etdirmək;
5. Stressli situasiyalarda davranışı və stressli idarəetməni təkmilləşdirmək kimi bacarıqlar əldə edilmişdir.

İkinci hissə - Sosiallaşma emalatxanası başlığı ilə təşkil edilmiş müəllim motivasiyasını artırmaq üsullarından ibarət olmuşdur. Belə ki, əgər müəllimin motivasiyası yüksək olarsa, o da sinifdə tələbələrinin motivasiyasını artırmaqla bərabər devizi ilə başladılmış bu hissədə müəllimlərin öz seçimləri ilə kino günü, piknik, gil ilə iş, karaoke günləri təşkil edilmişdir. Bu hissə müəllim üçün tənəffüs də hesab edilə bilər. Bu hissəni dəyərləndirərkən müəllimlərin geri dönüşləri müsbət olmuş, onların əhval ruhiyyəsi artmış, özlərinin bilmədikləri tərəflərini kəşf etmiş, digər müəllimlərlə yeni əlaqələr qurulmuş, ünsiyyətin effektivliyi artmışdır.

Təlimin ilk günü və son günü diaqnostik qiymətləndirmə təşkil edilmişdir.

İştirakçı	DQ - 1 səhv sual sayı	DQ 1 - Toplanmış bal	DQ - 2 səhv sual sayı	DQ 2 - Toplanmış bal
İştirakçı 1	3	7	2	8
İştirakçı 2	2	8	2	8
İştirakçı 3	2	8	0	10
İştirakçı 4	2	8	1	9
İştirakçı 5	2	8	1	9
İştirakçı 6	4	6	2	8
İştirakçı 7	2	8	1	9
İştirakçı 8	2	8	1	9
İştirakçı 9	4	6	3	7
İştirakçı 10	2	8	2	8
İştirakçı 11	2	8	1	9
İştirakçı 12	1	9	0	10
İştirakçı 13	2	8	0	10
İştirakçı 14	2	8	0	10
İştirakçı 15	3	7	2	8

Təlimdən əvvəl və sonra iştirakçıların nəticələri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Diaqnostik qiymətləndirmədə istifadə edilən tapşırıqlar situasiya tipli olmuş, konkret situasiyalarda iştirakçıların necə davranış sərgiləmələri, sinif mədəniyyətini necə formalaşdırmaları araşdırılmışdır. Əlavə olaraq, qeyd edək ki, iştirakçıların tədris apardıqları tələbələr 15-20 yaş qruplarına (yeniyetməlik - gənclik dövrü) aiddirlər. Əvvəlcə, təlimdən əvvəl və sonra iştirakçıların orta nəticəsini hesablayaq:

$$M1 = \frac{7+8+8+8+8+6+8+8+6+8+8+9+8+8+7}{15} = 7.7$$
$$M2 = \frac{8+8+10+9+9+8+9+9+7+8+9+10+10+10+8}{15} = 8.8$$

M1 və M2 müvafiq olaraq, təlimdən əvvəl və sonra orta nəticələri göstərir. Orta nəticədə olan 1.1 vahidlik artım təlimin iştirakçılara müsbət təsir göstərdiyini, effektivliyini sübut edən göstəricidir.

İndi isə standart meyllənməni hesablamaqla, iştirakçıların necə dəyişkənlik göstərdiklərini nəzərdən keçirək. Standart meyllənmə aşağıdakı düsturla hesablanır (Həsənəliyeva, 2019, s. 40):

$$SD = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}$$

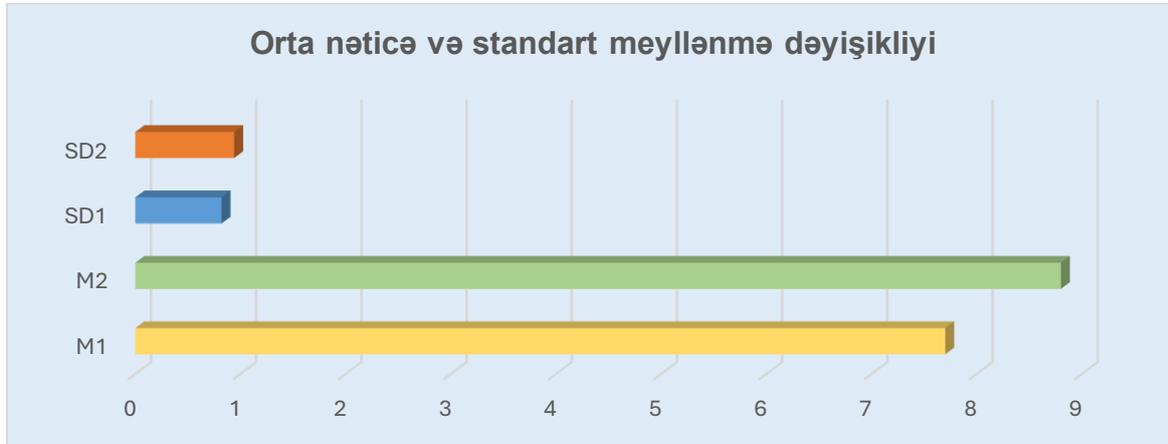
İndi isə diaqnostik qiymətləndirmələrin nəticələrinə əsasən təlimdən əvvəl və sonra üçün müvafiq olaraq, SD1 və SD2-ni hesablayaq:

$$SD1 = 0.82$$

$$SD2 = 0.94$$

Standart meyllənmənin artması təlim iştirakçıları arasında nəticələrin fərqli olmasını göstərir. Belə ki, təlimin bütün iştirakçıları təlimdən eyni səviyyədə bəhrələnməyib, hər həsə eyni dərəcədə təsir etməyib. Yəni, təlimdən bəzi iştirakçılar daha çox faydalansa da, digərlərində nəticələr nisbətən az dəyişilib.

Dəyişikliyi aşağıdakı diaqramda daha aydın görmək mümkündür:

İndi isə variasiya əmsalını hesablamaqla dəyişkənliyi müqayisə edək. Variasiya əmsalı (CV) = (Standart meyl / Ədədi orta) × 100% formulu ilə hesablanır. Bu halda, müvafiq olaraq CV1 və CV2-ni hesablayaq.

$$CV 1 = \frac{0.82}{7.7} * 100 = 10.65$$

$$CV 2 = \frac{0.94}{8.8} * 100 = 10.68$$

Təlimdən sonra iştirakçıların nəticə ortalaması artsa da, variasiya əmsalında ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur. Bu isə o deməkdir ki, nəticələr yüksəlib, lakin iştirakçılar arasında fərqlilik sabit qalmışdır.

Təlim nəticələrini ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, təlimdən sonra iştirakçıların nəticələrində artım nəzərə çarpır. Orta nəticələr artmış, müəllimlərin müxtəlif təlim mövzuları üzrə nəticələri yüksəlmişdir. Belə ki, iştirakçılar müxtəlif mövzularda qrup işləri, rollu oyunlar və s. ilə sinif qaydalarını müəyyənləşdirməyin əhəmiyyətini, müəllimlərin etik davranış qaydalarını, komanda işinin əhəmiyyəti və sabit komandanın qurulmasının vacibliyini, müəllim-tələbə, müəllim-müəllim, müəllim-rəhbərlik ünsiyyətinin düzgün formalaşdırılmasının yollarını, tələbələrin motivasiya edilməsi metodlarını, sinif daxilində stressin, konfliktin idarəedilməsini daha da təkmilləşdirmiş, özlərində əksik olan tərəfləri düzəltməyə çalışmışlar. Sosiallaşma emalatxanasında isə fərqli fəaliyyətlər müəllimlərin öz motivasiyalarını artırmış, hər biri əvvəllər etməyə risk etmədikləri müxtəlif fəaliyyətlərin onlar üçün necə motivasiya artırıcı ola biləcəyini anlamışlar. Belə ki, müxtəlif səbəblərdən kino mərkəzinə getmək alınmadığı üçün müəssisə daxilində kinoteatrda ola biləcək bütün detallar daxil olmaqla kino günü təşkil edilmiş, müəllim-tələbə mövzusunda film seçilmişdir. Karaoke günündə müxtəlif janrlarda musiqilər seçilməklə, hətta xarakteri bir qədər sərt olan müəllimlərin də aktiv iştirakı onların özlərinə belə təəccüblü gəlmiş və belə fəaliyyətlərə əslində nə qədər ehtiyac olduğunu, lakin gərgin iş mühitində bəzən bunun unudulduğunu anladılar. İnsan özü xoşbəxt, rahat, motivasiyalı olmadıqca, bunları qarşısındakılara da ötürə bilməz. Müəllimlər isə birbaşa tələbələrlə işlədikləri, onların mentoru, motivasiyaedicisi, rol modeli olduqları üçün ilk öncə özləri mənəvi və psixoloji cəhətdən sağlam olmalıdırlar ki, sağlam gənclik yetişdirdinslər. Bu isə şəxsi həyatda stabilliklə yanaşı, iş mühitində də rahatlığın (motivasiya və təhlükəsizlik baxımından) təmin olunması ilə əldə edilə bilər.

Sınıf mədəniyyəti təkcə tələbələr üçün deyil, müəllimlər üçün də birgəyaşayış qaydalarının, qarşılıqlı hörmətin, əməkdaşlığın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu təlim bir daha göstərdi ki, sosial mühitin düzgün qurulması, ünsiyyətin lazımı qaydada tənzimlənməsi pedaqoji fəaliyyətin effektivliyinə birbaşa təsir edir.

Nəticə

Təhlillərin yekunu olaraq, aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

Aparılmış təhlillər göstərir ki, sinif mədəniyyətinin formalaşması sistemli və çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Tədqiqat zamanı sinif mədəniyyətinin əsas aspektləri, xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, sinif mədəniyyətinin formalaşması üçün sinif qaydalarının əvvəlcədən tələbələrə aydın və konkret formada müəyyənləşdirilməsinin təlim prosesinə müsbət təsiri əsaslandırılmışdır. Sinif mədəniyyətinin formalaşmasında tələbə-tələbə, müəllim-tələbə, müəllim-rəhbərlik münasibətlərinin qarşılıqlı hörmətə əsaslanması sinif mədəniyyətinin formalaşması zamanı dayanıqlı mühitin yaranmasında vacib amil hesab edilir. Sinif mədəniyyətinin formalaşması üçün komanda işi, motivasiya, stressin idarə edilməsi, effektiv ünsiyyət əsas amillər hesab edilir. Təlim prosesində sabit komandalarda tətbiqi müxtəlif rollu və simulyasiya oyunları, qrup işləri, situasiya təhlillərinin işlənməsi yolu ilə tətbiq və təhlil edilmiş, bu yanaşmanın həm sinif daxilində əməkdaşlığı inkişaf etdirdiyi və öyrənmə motivasiyasını artırdığı müəyyənləşmişdir. Həmçinin, çətin proseslərdə davranış qaydalarının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi, stressin idarə edilməsi zamanı fərdi yanaşmaya əsaslanan iş üsullarının tətbiqi sinif daxilində də nizam-intizamın qorunmasına kömək edir. Təlim zamanı süni şəkildə yaradılmış konfliktlərin simulyasiya və rollu oyunlarla həlli göstərmişdir ki, bu metodlar tələbələrdə empatiya, problem həll etmə, məsuliyyət hissəsinin formalaşmasına töhfə verir.

Ümumilikdə isə deyə bilərik ki, əldə edilən nəticələr göstərir ki, planlı şəkildə qurulmuş sinif mədəniyyəti təlimin keyfiyyətini artırır, sosial münasibətləri gücləndirir, təhsilçilərin həm akademik, həm də şəxsi inkişafını dəstəkləyir.

Ədəbiyyat

1. Ames, C. (1992). *Classrooms: Goals, structures, and student motivation*. Journal of Educational Psychology.
2. Burden, P. R. (2003). *Classroom management: Creating a successful learning community*.
3. Campbell, J. (1999). *Student discipline and classroom management: Preventing and managing discipline problems in the classroom*.
4. Corrie, M. (1998). *Classroom Management Strategies. Companion Travel Guide Books*.
5. Gillborn, D., Rudduck, J., & Nixon, J. (1993). *Dimensions of Discipline: Rethinking Practice in Secondary Schools*.
6. Good, T. L., & Brophy, J. E. (1994). *Looking in Classrooms* (6th ed.)
7. Xəlilova, N. (2020). *Sinif idarəetmə*.
8. Iverson, A. M. and Froyen, L. A. (2003). *Building competence in classroom management and discipline* (4th edn).
9. Jones, V. F., & Jones, L. S. (2001). *Comprehensive classroom management: Creating communities of support and solving problems*.
10. Qafarov, E. (2020, 27 iyul) "Sinif rəhbərliyi və intizam". <https://aztehsil.com/news/13139-sinif-rehberliyi-ve-intizam.html>
11. Landau, B. M. (2004). *The art of classroom management: Building equitable learning communities* (2nd edn).
12. Sanford, J. P., Emmer, E. T., & Clements, B. S. (1983). *Improving classroom management*.

Daxil oldu: 07.09.2025

Qəbul edildi: 07.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/55-59>

Vüsalə Həsənova

Azərbaycan Dillər Universiteti

dissertant

<https://orcid.org/0000-0003-3529-032X>

vusalahasanova1986@gmail.com

Müasir ikinci dil tədrisində tədris videolarının üstidrak və güzgü effekti ilə öyrənmə prosesinə təsiri

Xülasə

Rəqəmsal video məzmunu İngilis dilinin ikinci dil kimi mənimsənilməsində əsas vasitəyə çevrildikcə, passiv istehlak ilə aktiv dil ustalığı arasında pədaqoji bir boşluq meydana çıxmışdır. Bu məqalə həmin boşluğu aradan qaldırmaq üçün yeni bir “Güzgü–metakoqnitiv çərçivə” təklif edir. Mayerin Multimedial Öyrənmənin Koqnitiv Nəzəriyyəsinə, Flavell-in metakoqnitiv tənzimləmə konsepsiyasını və Güzgü Neyron Sisteminin (GNS) neyrobioloji əsaslarını sintez etməklə, tədqiqat videonun dil öyrənlər üçün necə bir “əks etdirici səth” rolunu oynadığını araşdırır. Müzakirə videoya əsaslanan təcrübəni “edutainment”dən ciddi bir idraki alətə çevirən üçmərhləli pədaqoji dövrü təsvir edir — nəzarətli güzgüləmə (şedouinq), metakoqnitiv monitorinq və avtonom güzgüləmə (özünü-vloqlaşdırma). Nəticələr göstərir ki, öyrənlər öz performanslarını müşahidə etdikdə, təqlid etdikdə və daha sonra rəqəmsal model ilə müqayisə edərək qiymətləndirdikdə, daha yüksək fonetik dəqiqliyə, xarici dil həyəcanının azalmasına və daha güclü öyrənmə müstəqilliyinə nail olurlar. Məqalə kurikulum tərtibatçıları üçün praktik nəticələrlə yekunlaşır və reflektiv, video-mərkəzli ikinci dil mühitlərinə keçidi tövsiyə edir.

***Açar sözlər:** ikinci dil öyrənmə pədaqogikası, üstdüşüncə, güzgü effekti, video-əsaslı öyrənmə*

Vusala Hasanova

Azerbaijan University of Languages

PhD student

<https://orcid.org/0000-0003-3529-032X>

vusalahasanova1986@gmail.com

The Impact of Educational Videos on the Learning Process Through Supercognitive and Mirror Effects in Modern Second Language Teaching

Abstract

As digital video content has become a primary tool in the acquisition of English as a Second Language (ESL), a pedagogical gap has emerged between passive consumption and active language mastery. This article proposes a new “Mirror–Metacognitive Framework” to bridge this gap. By synthesizing Mayer’s Cognitive Theory of Multimedia Learning, Flavell’s concept of Metacognitive Regulation, and the neurobiological foundations of the Mirror Neuron System (MNS), the study examines how video acts as a “reflective surface” for language learners.

The discussion describes a three-stage pedagogical cycle that transforms video-based experience from “edutainment” into a serious cognitive tool — Controlled Mirroring (Shadowing), Metacognitive Monitoring, and Autonomous Mirroring (Self-Vlogging). The results show that when learners observe their own performance, imitate it, and later compare it with a digital model, they achieve higher phonetic accuracy, reduced foreign language anxiety, and stronger learner autonomy.

The article concludes with practical implications for curriculum designers and recommends a transition to reflective, video-centered ESL environments.

Keywords: *second language learning pedagogy, metacognition, mirror effect, video-based learning*

Giriş

Yaşadığımız rəqəmsal dövrdə ikinci dil siniflərinin divarları əslində YouTube, TikTok və striminq platformalarının parlaq ekranları ilə əvəz olunmuşdur. Lakin ingilisdilli məzmunun əlçatanlığı ən yüksək həddə çatdığı bir vaxtda pedaqoji bir paradoks yaranmışdır: tələbələr ingilis dilinə keçmişə nisbətən daha çox məruz qalsa da, passiv əyləncədən aktiv dil bacarığına keçid hələ də əhəmiyyətli bir maneə olaraq qalır. Bu boşluq əyləncədən kənara çıxmağın, video mühitini sadəcə başa düşülən mənbədən idrak inkişafı üçün dinamik bir alətə çevirmək zərurliyini vurğulayır.

Bu dəyişimin mərkəzində tələbənin öz düşüncə proseslərini planlaşdırmaq, izləmək və qiymətləndirmək bacarığının inteqrasiyası durur. İkinci dil tələbələri video məzmunla üstüdüncə prizması vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəyə girdikdə, onlar artıq sadəcə tamaşaçı deyil, öz öyrənmələrinin fəal “memarlarına” çevrilirlər. Bu proses isə tələbələrin vizual mühiti əks etdirici bir səth kimi istifadə etdiyi psixoloji və neyroloji bir hadisə olan Güzgü Effekti ilə daha da güclənir. İstər danışanın ahəngini təqlid etməklə, istərsə də öz nitqlərini kameraya yazıb təhlil etməklə, Güzgü Effekti “mənlilik” ilə “hədəf dil” arasındakı boşluğu aradan qaldırır (Bandura, 1986, s. 47–106).

“Güzgü Effekti” yalnız fiziki əksi nəzərdə tutmur; o, eyni zamanda güzgü neyronlarının aktivləşməsinə əhatə edir ki, bu da tələbələrə qeyri-verbal ünsiyyətin, duyğuların və səlislik üçün vacib olan ağız hərəkətlərinin incəliklərini anlamağa imkan verir. Bu neyroloji reaksiyalar üstüdüncə strategiyaları ilə birləşdikdə, bu pedaqoji yanaşma tələbənin müstəqilliyinin daha dərin səviyyədə formalaşmasına şərait yarada bilər.

Bu məqalə tədris yönümlü video dizaynı, üstüdüncə dəstəklənməsi və Güzgü Effekti arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırır. Məqalədə iddia olunur ki, müasir video texnologiyasının “güzgülmə” imkanlarından məqsədli şəkildə istifadə etməklə, müəllimlər tələbələrə “əyləncə tələsindən” çıxmağa kömək edə, nəticədə getdikcə daha çox rəqəmsallaşan dünyada daha davamlı, özünüdərkli və ünsiyyət bacarığı yüksək ingilis dili istifadəçiləri formalaşdırmağa bilirlər.

Tədqiqat

Passiv video izləmədən aktiv dil ustalığına keçidi təmin etmək üçün bir-biri ilə sıx bağlı üç nəzəri əsas nəzərə alınmalıdır: informasiya emalının səmərəliliyi, idrak qaynaqlarının tənzimlənməsi və təqlidin neyroloji təməlləri.

Video əsaslı pedaqogikanın təməli Riçard Mayerin Multimedial Öyrənmənin Koqnitiv Nəzəriyyəsinə əsaslanır. Mayerə görə, tələbələr informasiyanı emal etmək üçün iki ayrı kanala – eşitmə və görmə kanallarına – malikdirlər. Effektiv ikinci dil videoları “Multimedia Prinsipi”ndən faydalanır; bu prinsip əsasən tələbələr təkcə sözlərdən deyil, sözlər və şəkillər birlikdə təqdim edildikdə daha yaxşı öyrənirlər. Lakin Güzgü Effekti xüsusilə “Bədənləşmə Prinsipi”nə (Embodiment Principle) toxunur (Mayer, 2020, s. 345–350; Skulmowski & Man Xu, 2021, s. 171–196). Bu prinsipə görə, ekranda görünən müəllim və ya model insana bənzər yüksək keyfiyyətli jestlər və mimikalar istifadə etdikdə, tələbənin artıq (ekstra) idrak yükü azalır və “yaradıcı emal” təşviq olunur. Bu isə tələbəyə sadəcə sözləri eşitməkdən kənara çıxaraq, dili zehində mənimsədiyini anlamağa imkan verir.

Video girişini təmin etdiyi halda, üstüdüncə idarəetməni təmin edir. İkinci Dil Öyrənmə kontekstində üstüdüncə üç hissə ilə müəyyən olunur: bildirmə bilikləri (hansı strategiyaları bildiyim), əməli biliklər (onlardan necə istifadə etdiyim) və şərti biliklər (nə vaxt və niyə istifadə etdiyim) (Yaşar, 2025, s. 76–99; Flavell, 1979, s. 906–911).

Video Əsaslı Pedaqoji Çərçivə üzrə aparılan son tədqiqatlar sübut edir ki, tələbələr özləri tərəfindən hazırlanmış videolar və düşündürücü mərhələlər vasitəsilə “Özünü Tənzimləyən Öyrənmə” prosesinə cəlb olunduqda, onların ÖTÖ səviyyələrində, özünəinamında və ikinci dil danışmaq performansında əhəmiyyətli irəliləyişlər müşahidə olunur (Yaşar, 2025, s. 82). Bu da göstərir

ki, Güzgü Effekti ən güclü təsirini tələbə yalnız ana dilində danışanı izləməklə deyil, eyni zamanda özünə “geri baxaraq” irəliləyişini izlədikdə və qiymətləndirdikdə göstərir.

Güzgü Effektinin elmi əsasını Güzgü Neyron Sistemi təşkil edir və bu sistem Giacomo Rizzolatti tərəfindən kəşf edilmişdir. Bu ixtisaslaşmış neyronlar həm fərd müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirdikdə (məsələn, danışdıqda), həm də həmin hərəkəti başqasının yerinə yetirdiyini müşahidə etdikdə aktivləşir (Rizzolatti & Craighero, 2004, s. 169–192).

Müasir İkinci Dil Öyrənmə kontekstində bu “müşahidə–hərəkət uyğunluğu sistemi” tələbəyə danışanın ağız hərəkətlərini və jestlərini birbaşa öz daxili hərəkət sxemləri ilə uyğunlaşdırmağa imkan verir. 2024-cü ilə aid geniş məcmuə göstərir ki, güzgü neyronları “təqlidi davranışlar” və “dil kimi mədəni təcrübələrin mənimsənilməsi” üçün fundamental əhəmiyyət daşıyır (Bindhani & Nayak, 2024, s. 359). Tədris yönümlü videolara baxmaqla beyin hədəf dil üçün bir növ “neyron xətti” yaradır və tələbə hələ danışmağa başlamazdan əvvəl ana dilində danışanın ağız hərəkətləri vərdişlərini effektiv şəkildə “güzgüləyir”. Videoya baxmaqdan dili mənimsəməyə keçid məqsədli və şüurlu “güzgüləmə” prosesini tələb edir. Bu zaman güzgü neyronları tərəfindən təmin olunan neyroloji “xətt” üstdüşüncənin prosesə daxil edilməsi ilə aktiv dili formalaşdırır.

Güzgü Effektinin birinci mərhələsi tələbələrin videodakı danışanın sözlərini demək olar ki, eyni vaxtda təkrar etdikləri texnika olan İzləmədir (Shadowing). Bu, mexaniki təkrar deyil; üstdüşüncə izləmə məşqidir. Tələbə izləmə zamanı daim öz çıxışını ekrandakı “model”lə müqayisə etməlidir. Hamada tərəfindən aparılan tədqiqatlar təsdiq edir ki, izləmə səslərin “aşağıdan-yuxarıya” emalını avtomatlaşdırmaqla dinləmə–anlama bacarığını effektiv şəkildə inkişaf etdirir. Bu kontekstdə video “vizual güzgü” rolunu oynayır: tələbə danışanın ağız hərəkətlərini (dodaqların yuvarlaqlaşması, dilin yerləşməsi) müşahidə edir və səs dəqiqliyinə nail olmaq üçün onları təqlid edir (Hamada, 2018, s. 45–60).

Güzgü Effektinin ən dərin tətbiqi tələbələrin video məzmununun yaradıcılarına çevrildiyi anda baş verir. Düşündürücü vlogların yazılması zamanı tələbələr Üstdüşüncə Qiymətləndirmə prosesinə cəlb olunurlar. Öz çıxışının video yazısına baxmaq dil tələbəsinə dil performansını sanki müəllim mövqeyindən, obyektiv şəkildə dəyərləndirməyə imkan verir.

Zheng və həmkarlarının tədqiqatına görə, tələbə tərəfindən yaradılan videoların çəkilişi prosesində tələbə öz səhvlərini real vaxtda müəyyən edir. Bu isə Güzgü Neyron Sistemini əks istiqamətdə aktivləşdirir: tələbə özünü müşahidə edir və bu vizual geribildirim əsasında gələcək nitq nümunələrini tənzimləyir (Zheng et al., 2023, s. 112–128).

Video əsaslı güzgüləmə eyni zamanda sosial-duyğu funksiyasını da yerinə yetirir. Videodakı modelin jestlərini və özünəinamını “güzgüləməklə” tələbələr xarici dil həyəcanını azalda bilirlər. Video təhlükəsiz və mühakiməsiz bir məşq mühiti rolunu oynayır.

Gregersen və Horwitz qeyd edirlər ki, “həddindən artıq mükəmməllik” tez-tez ikinci dil öyrənmələrinin inkişafına mane olur. Lakin video vasitəsilə təbii, qismən qeyri-mükəmməl insan ünsiyyətinin (ssenariləşdirilmiş filmlərdən çox, vloglarda müşahidə edilən) güzgülənməsi tələbələrə daha realist və daha az həyəcanlı bir “İkinci Dil Mənliliyi” formalaşdırmağa kömək edir (Gregersen & Horwitz, 2002, s. 562–570).

Giriş hissəsində müəyyən edilən əsas problem “əyləncə tələsi” idi. Nəzəri çərçivə göstərir ki, həll yolu videonun əyləncə dəyərini aradan qaldırmaq deyil, əksinə, tələbəni videoya dil vasitəsi kimi yanaşmağa məcbur edən üstdüşüncəni əlavə etməkdir. Tələbələr “Tapşırığa-Xüsusi Üstdüşüncə Bilik”dən istifadə etdikdə, Güzgü Effektini passiv təqliddən məqsədli və hədəfyönlü davranışa çevirirlər (Wenden, 1998, s. 515–537).

Səslərin öyrənilməsindən kənarında, Güzgü Effekti praktik bacarığa aparıcı bir körpü rolunu oynayır. Videodakı modellərin qeyri-verbal işarələrini və “bədənləşmiş” dilini müşahidə etməklə, tələbələr ingilis dilinin mədəni kontekstini mənimsəyirlər. Bu yanaşma Sosial Koqnitiv Nəzəriyyə ilə uyğun gəlir; burada müşahidə yolu ilə öyrənmə (nümunələşdirmə) davranış dəyişikliklərinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Video təkcə necə danışmağı deyil, ingilis dilində danışan biri kimi kim olmağı da əks etdirən bir güzgüyə çevrilir — bu isə İkinci Dil Motivasiyalı Özünütəsəvvür Sistemi kimi tanınan anlayışdır (Dörnyei, 2009, s. 209–220).

Bu çərçivəni tətbiq etmək üçün müəllimlər “anlama yoxlamaları”ndan uzaqlaşmalı və düşündürücü qiymətləndirmələrə yönəlməlidirlər. Bu yanaşma üçmərhləli pedaqoji modelə əhatə edir:

Mərhələ 1: Nəzarətli Güzgüləmə (İzləmə)

Tələbələr qısa video kliplərdən istifadə edərək nitqlərini model ilə sinxronlaşdırırlar və güzgü neyron sisteminin neyroloji təsirinə diqqət yetirirlər.

Mərhələ 2: Üstdüşüncə İzləmə

Tələbələr “Video-Qeyd Edici” kimi alətlərdən istifadə edərək videoda çətin hesab etdikləri məqamları qeyd edir və daxili idrak çətinliklərini aradan qaldırırlar.

Mərhələ 3: Müstəqil Güzgüləmə

Tələbələr videonun məzmununu xülasə edərək özlərini videoya çəkirlər. Daha sonra öz yazılarını orijinal model ilə yanaşı izləyərək “Müqayisəli Təhlil” aparırlar.

Nəticə

XXI əsrdə İkinci Dil Tədrisinin inkişafı dərslük dövründən ekran dövrünə keçidi əks etdirir. Lakin bu məqalədə irəli sürüldüyü kimi, yüksək keyfiyyətli video məzmunun sadəcə mövcudluğu dərin dil mənimsənilməsi üçün kifayət deyil. Üstdüşüncə strategiyalarının Güzgü Effekti ilə birləşməsi sayəsində biz “tədris-əyləncə”nin səthliliyini aşaraq, ciddi və neyrobioloji əsaslara söykənən bir pedaqoji yanaşmaya doğru irəliləyirik.

“Güzgü Effekti” həm bioloji katalizator, yəni güzgü neyronlarının aktivləşməsi vasitəsi, həm də psixoloji güzgü rolunu oynayır və tələbələrə öz “İkinci Dil Mənliklərini” obyektiv aydınlıqla görməyə imkan verir.

Tələbələr Düşündürücü Video Dövrünə (planlaşdırma, izləmə, yazma və qiymətləndirmə) cəlb olunduqda, onlar real tələbə müstəqilliyi üçün zəruri olan icraedici funksiyaları inkişaf etdirirlər. Bu keçid müəllimin rolunu məzmun təminatçısından idraki düşüncənin asanlaşdırıcısına çevirir.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal dünyada ingilis dilinə yiyələnmək təkcə dil üçün “qulaq” tələb etmir; bu proses öz inkişafını izləyə bilən bir “zehin” və mövcud performansla ideal model arasındakı fərqi görə bilən bir “görmə” tələb edir. Video texnologiyasının güzgüleyici gücündən istifadə etməklə, müəllimlər tələbələrə ingilis dilinin sadəcə istifadəçiləri deyil, özünüdərkli, özünəinamlı və səlis danışanlar kimi formalaşdırma bilirlər.

Rəqəmsal video məzmunu İngilis dilinin İkinci Dil kimi mənimsənilməsində əsas vasitəyə çevrildikcə, passiv istifadə ilə aktiv dil ustalığı arasında pedaqoji bir boşluq meydana çıxmışdır. Bu məqalə həmin boşluğu aradan qaldırmaq üçün yeni bir “Güzgü–Üstdüşüncə Çərçivə” təklif edir. Mayerin Multimedial Öyrənmənin Koqnitiv Nəzəriyyəsini, Üstdüşüncə Tənzimləmə konsepsiyasını və Güzgü Neyron Sisteminin neyrobioloji əsaslarını birləşdirməklə, tədqiqat videonun dil öyrənmələr üçün necə bir “əks etdirici səth” rolunu oynadığını araşdırır.

Müzakirə videoya əsaslanan təcrübəni ciddi bir idrak alətinə çevirən üçmərhləli pedaqoji dövrü

1. Nəzarətli Güzgüləmə (İzləmə),
2. Üstdüşüncə İzləmə,
3. Müstəqil Güzgüləmə (Özünü Vloqlaşdırma) təsvir edir.

Nəticələr göstərir ki, tələbələr öz performanslarını müşahidə etdikdə, təqlid etdikdə və daha sonra rəqəmsal model ilə müqayisə edərək qiymətləndirdikdə, daha yüksək səs dəqiqliyinə, xarici dil narahatlığının azalmasına və daha güclü tələbə müstəqilliyinə nail olurlar.

Məqalə tədris planı hazırlayanlar üçün praktik nəticələrlə yekunlaşır və düşündürücü, video-mərkəzli İkinci Dil Öyrənmə mühitlərinə keçidi tövsiyə edir.

Ədəbiyyat

1. Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory* (pp. 47–106). Prentice Hall.
2. Bindhani, B. K., & Nayak, J. K. (2024). Understanding mirror neurons: A comprehensive review of advances and implications. *International Journal of Advanced Research*, 358–362.
3. Dörnyei, Z. (2009). *The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition* (pp. 209–220).
4. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
5. Gregersen, T., & Horwitz, E. K. (2002). Language learning and perfectionism: An examination of the relationship between anxious, neoteric, and perfectionistic learners. *The Modern Language Journal*, 86(4), 562–570.
6. Hamada, Y. (2018). *Shadowing in second language acquisition: Connecting cognitive and teachers' perspectives* (pp. 45–60).
7. Mayer, R. E. (2020). *Multimedia learning* (3rd ed., pp. 11–15, 345–350). Cambridge University Press.
8. Rizzolatti, G., & Craighero, L. (2004). The mirror-neuron system. *Annual Review of Neuroscience*, 27, 169–192.
9. Skulmowski, A., & Xu, K. M. (2021). Understanding cognitive load in digital and online learning: A new perspective on extraneous cognitive load. *Educational Psychology Review*, 34(1), 171–196.
10. Wenden, A. L. (1998). Metacognitive knowledge and language learning. *Applied Linguistics*, 19(4), 515–537.
11. Yaşar, M. (2025). Developing self-regulated learning in ELT through a video-based pedagogical framework (VIDPEF). *Studies in Self-Access Learning Journal*, 16(1), 76–99.
12. Zheng, Y., et al. (2023). The impact of self-generated video on metacognitive awareness and oral proficiency in EFL contexts. *Journal of Educational Technology & Society*, 26(3), 112–128.

Daxil oldu: 05.09.2025

Qəbul edildi: 05.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/60-66>

Mehmet Ergun
Bartın University
<https://orcid.org/0000-0002-6149-2358>
mergun@bartin.edu.tr

Employee's Right to Prayer According to Islamic Law

Abstract

Prayer means that a Muslim stands before Allah at certain times of the day for the purpose of worship, and his soul enters a state of concentration with Allah. Prayer is the second of the five fundamental principles of Islam, which purifies a person from material and spiritual impurities, provides inner peace, and shows direction. The fact that one of the last recommendations of the Prophet Muhammad on his deathbed was directly related to performing prayer, and that he described prayer as “the light of our eyes,” shows the value of this act of worship in the religion of Islam. Because when the human soul does not establish a relationship with its Creator, it falls to the level of savagery and becomes dissatisfied with everything. For this reason, it is a necessary condition for a person to establish a relationship with his Creator at certain times of the day. This is why Allah has made prayer obligatory.

Prayer, which is one of the worker rights that most employers do not care about, is also a human right. The failure of the employer to take such a right into consideration is a violation of human rights. According to Islamic law, the employee does not have to get permission from the employer to pray during the workday. However, the employee who prays should avoid adding or extending non-obligatory (supererogatory) prayers and should be content with only the obligatory prayers. However, if the employer opposes the employee's right to pray in this way during the workday, the employee should pray during break hours if the prayer time has not expired. If this is not possible, the employee should definitely pray at home after the workday by combining the prayers.

In this research article, the subject of “Employee's Right to Prayer According to Islamic Law” will be examined with evidence.

Keywords: *Islamic law, employee, worker, right to prayer*

Mehmet Ergün
Bartın Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-6149-2358>
mergun@bartin.edu.tr

İslam hüququna görə çalışanın namaz haqqı

Xülasə

Namaz, ibadət məqsədi ilə günün müəyyən vaxtlarında müsəlman kişinin Allah-Təalanın hüzurunda durması, ruhunun Allah ilə konsentrasiya halına keçməsi deməkdir. Namaz, insanı maddi və mənəvi kirlərdən təmizləyən, daxili rahatlığa qovuşdurən və istiqamət göstərən İslamın beş əsas prinsipindən ikincisidir. Həzrət Peyğəmbərin ölüm döşəyindəki son tövsiyələrindən birinin birbaşa namaz ibadəti ilə bağlı olması və namazı “gözlərimizin nuru” kimi təsvir etməsi bu ibadətin İslam dinindəki dəyərini açıq şəkildə göstərir. Çünki insan ruhu Yaradıcısı ilə əlaqə qurmadıqda vəhşilik səviyyəsinə enir və heç bir şeylə qane olmur. Bu səbəbdəndir ki, günün müəyyən vaxtlarında insanın Yaradıcısı ilə əlaqə qurması zəruri bir haldır. Məhz buna görə Allah namaz ibadətini fərz etmişdir.

Əksər işgötürənlərin əhəmiyyət vermədiyi işçi hüquqlarından biri olan namaz ibadəti, eyni zamanda bir insan hüququdur. İşgötürən tərəfindən belə bir hüququn nəzərə alınmaması insan hüquqlarının pozulması hesab olunur. İslam hüququna görə, işçi iş vaxtı ərzində namaz qılmaq üçün

işəgötürəndən icazə almağa məcbur deyildir. Lakin namaz qılan işçi fərz olmayan, yəni nafilə namazlarla bağlı əlavə və uzatmalardan çəkinməli, yalnız fərz namazlarla kifayətlənməlidir. Əgər işəgötürən iş vaxtı ərzində işçinin bu şəkildə də namaz qılmaq hüququna qarşı çıxarsa, namaz vaxtı çıxmıdığı təqdirdə işçi namazlarını istirahət saatlarında qılmalıdır. Bu da mümkün olmazsa, çalışan şəxs namazlarını mütləq şəkildə işdən sonra evində namazları birləşdirmək yolu ilə qılmalıdır.

Bu məqalədə “İslam Hüququna görə İşçinin Namaz Qılmaq Hüququ” mövzusu dəlilləri ilə birlikdə araşdırılacaqdır.

Açar sözlər: İslâm hüququ, çalışan, işçi, namaz hüququ

Introduction

Although, according to the Sufis, there are as many paths to Allah Almighty as there are servants (İz, 1981, s. 149), at the very foundation of Islamic morality lie the principles of showing reverence to the divine commandments—foremost among them prayer (şalât)—and showing compassion toward all of His creations (Çakan, 1981, s. 125; Ergün, 2019, s. 1337).

As is well known, prayer, which means standing in the presence of Allah five times a day at specified times with the intention of worship, is the foremost form of ritual devotion that comes to mind (see Merğınâni, 1410/1990: 1/41–102; Kehlânî, 1379/1960: 1/106–211; Tahtâvî, 1356/1937: 91–346; Akyüz, 1995: 1/81–439; Committee, 2010: 514–515; Committee, 2012, pp. 169–180).

Prayer signifies that the Muslim, for the purpose of worship, stands before Allah at specific times of the day, placing the soul in a state of concentration with its Creator. It is one of the five fundamental pillars of Islam—the second—purifying a person from both material and spiritual impurities, instilling inner peace, and providing moral direction (Tabbara, 1981, s. 260; Ramazanoğlu, 1982: 1/145; Apuhan, 1997, s. 213; Yaşaroğlu, 2006, s. 32/350–357; Committee, 2010, pp. 514–515).

The fact that one of the Prophet’s final exhortations on his deathbed was directly concerning the observance of prayer (Çakan, 1981, s. 125; Topaloğlu, 1986, s. 223–224), and his description of prayer as “the comfort of our eyes,” illustrates the value of this act of worship in Islam (Nesâî, 1981: İşretü’n-Nisâ, 1; Ahmed b. Hənbəl, 1982, 3/199; Azzâm, 1985, s. 182; Büyükkörükçü, 1983, s. 68–69).

For when the human soul fails to connect with its Creator, it falls into a state of savagery, never attaining contentment with anything. Hence, it becomes necessary for a person to connect with his Creator at specific intervals during the day. For this very reason, Allah has enjoined prayer as an obligation (see Ankebût 29/45; Mübarek, 1976, s. 159–160; Tabbara, 1981, s. 260).

Prayer removes prior disturbances and negativity, directs subsequent actions, and constitutes a state of spiritual concentration with the Creator (Apuhan, 1997, s. 213). It also represents one’s preparation for the stormy day when the reality of death severs worldly ties, and it serves as an effort to protect oneself from divine punishment (Kandehlevî, n.d.: 15).

Because of this significance, matters such as ablution, prayer, and its detailed requirements are found among the Prophet’s (peace be upon him) instructions to Enes b. Mâlik (Canan, 1980, s. 139). Moreover, within Islam, among the rights of children is also the “right to learn prayer” (Karaman, 1986, s. 1/335–438).

Research

Prayer is an act that elevates human beings and confers value upon them (see Bakara 2/3; Mü’minûn 23/2; Sibaî, 1979, s. 66; Ramazanoğlu, 1982: 1/145), that partially protects them from the torment of the Hereafter (Müddessir 73/43), and that is performed through both speech and bodily movements (Zebîdî, 1981: 2/869 ff., hədiþ no. 459).

Prayer is also one of the labor rights often disregarded by employers, yet it simultaneously constitutes a human right. The neglect of such a right by the employer thus amounts to a violation of human rights. According to Islamic law, an employee is not required to obtain permission from the employer in order to perform the obligatory prayer during working hours. However, the employee should refrain from supererogatory additions and prolongations, limiting the act to the obligatory components alone. If the employer nevertheless objects to the employee performing prayer in this

form during working hours, then the employee should observe the prayers during rest breaks, provided that the prayer time has not elapsed. If this is not possible, the employee must combine and perform the prayers at home after work hours (Committee, 1986, pp. 55–57).

The Importance of Prayer

The following findings demonstrate the significance of worship, and thus of prayer:

- When a prisoner is unable to find clean water for ablution (wuḍūʿ) or soil for dry ablution (tayammum), according to İmâm Ebû Hânîfe (d. 700/767) and İmâm Muḥammed (d. 749/805), he may postpone his prayer. However, according to İmâm Ebû Yûsuf (d. 731/798), he should stand as though praying without reciting anything from the Qurʾân, performing the bowing (rukûʿ) and prostrations (sücûd) to give the impression of prayer. Upon release from prison, he is then obliged to make up (kaza) the missed prayers in full (Bilmen, 1984: 102). This jurisprudential ruling is reinforced by the verses: “*What has landed you in Hellfire?*” *They will say, “We were not of those who prayed”* (Müddessir 74/41–42), and “*Why should I not worship the One who created me? To Him you will all be returned*” (Yâsîn 36/22), which illustrate the importance of prayer.

- Allah Almighty did not create humankind as irresponsible or aimless: “*Does man think that he will be left neglected?*” (Kıyâmet 75/36). Man has a duty of servitude, and without fulfilling this duty he cannot attain true happiness. The human soul continuously reproaches itself, saying: “*You are a deserter of duty! You have failed to grasp the purpose of your creation! You are one who defies the commands of Allah!*” Unless a person properly fulfills the obligations of servitude, he will never find peace or contentment (Gülal, n.d.: 40). Since prayer stands at the forefront of these obligations (Tirmizî, 1981: Şalât, 188), it is indispensable.

- Just as a bride does not leave her father’s house empty-handed but departs with a dowry even for her temporary worldly life, so too it is inconceivable for a human being—the traveler toward eternal life—to depart from this world empty-handed. The provisions for the Hereafter are acts of worship, foremost among them prayer (Kırkıncı, 1979, s. 206).

- Selmân-ı Fârisî (d. 36/656 [?]) warned: “*If a servant obeys Allah and submits to Him, Allah does not place him in difficulty. The world continually serves those who worship Allah*” (Ramazanoğlu, 1982: 1/145).

- Beyazîd-i Bistâmî (d. 234/848 [?]) said: “*If you see someone flying in the air while displaying miracles, do not be deceived by this. But if you witness that he fulfills Allah’s commands and refrains from His prohibitions, only then may you believe in him*” (İz, 1981, s. 121).

- When the human soul fails to connect with its Creator, it sinks to the level of savagery, never finding satisfaction. Even if confined to specific times during the day, it is essential for the human soul to maintain this connection with its Creator. For this reason, Allah has prescribed prayer (Tabbara, 1981, s. 260).

- Human beings will never attain peace until they are freed from their desires. Unless they establish a relationship with a Being beyond material existence, they cannot rid themselves of these desires. That Being is none other than Almighty Allah (Mübarek, 1976, s. 159–160).

- A devout and observant person always discovers within himself an inexhaustible source of energy and perceives an additional vitality in life (Balaban, n.d., 36–37).

- Arnold Toynbee (1889–1975) stated: “*It is my conviction that the modern world will sooner or later discover that life cannot be lived without drawing nearer to God*” (Balaban, n.d., 53). Prayer is the most effective way of drawing closer to Allah (Alak 96/19).

- According to Prof. Dr. Alexis Carrel (1873–1944), just as man is dependent on water and oxygen, he is likewise in need of God (Balaban, n.d., 39). When life lacks discipline and purpose, it naturally degenerates into the swamp of frivolous amusement. Nothing is more meaningless than a life spent entirely in entertainment. If life consists solely of dancing, reckless driving, cinema-going, or listening to the radio, then what is the purpose of living? (Gülal, n.d., 36).

For Carrel, the greatest mistake made concerning human beings is the neglect of their spiritual and moral dimensions (Kutup, 1979, s. 46–47).

- According to Prof. Dr. Mazhar Osman (1884–1951), “*A person with a moderate, strong faith and piety protects his nerves with a solid armor*” (Öner, 1985, s. 14).
- Voltaire (1694–1778) confessed: “*To my Turkish brother I will say: your religion appears to me as a most venerable religion. You worship only one God*” (Topaloğlu, 1985, s. 28).
- Likewise, Massignon (1883–1962) admitted: “*We have distorted and destroyed everything belonging to Muslims. We managed to portray learning about Islam, performing prayer, and studying the Qur’ān as criminal and reactionary acts*” (Sevinç, 2007, s. 9).

Findings

Our findings regarding the issue of the employee’s right to prayer are as follows:

- In Turkish positive law, “Although freedom of worship is counted among the fundamental rights in constitutions and international documents, there is no legal regulation in our country (Turkey) regarding the worker’s right to worship. This situation leads to debates as to how the worker can exercise his right to worship when it coincides with working hours... Disputes regarding the employee’s performance of prayer are currently resolved on the basis of reciprocal obligations and general provisions. However, enacting legal regulations could protect this fundamental right of the worker more effectively” (Aykanat – Uslu 2018, s. 468).

- In Islamic law, the employee’s right to prayer is a right protected under the category of “freedom of religion and conscience” (Committee, 1986, pp. 55–57; Armağan, 2001, s. 116–123; Erdem, 2019, s. 29–35). This right has been granted directly by Allah to the individual and legally safeguarded, as emphasized in the verse: “[Men] whom neither trade nor sale distracts from the remembrance of Allah, from performing prayer, and from giving alms; they fear a Day when hearts and eyes will be overturned” (Nûr 24/37).

- Prayer enables a fatigued worker to recover and regain energy. This in turn increases productivity and thereby benefits the employer economically (cf. Committee, 1986, p. 55; İzmirli, 1981, s. 15–71; Balaban, n.d.: 36–37, 43–48, 53; Mübarek, 1976: 159–160; Gülal, n.d.: 36; Kutup, 1979, s. 46–47; Öner, 1985, s. 14; Topaloğlu, 1985, s. 28; Sevinç, 2007, s. 9). The truths expressed in the statements, “*Verily, in the remembrance of Allah do hearts find rest*” (Ra’d 13/28), “*True happiness lies in the remembrance of Allah*” (İzmirli, 1981: 15–71), and “*Indeed, Allah does not look at your appearances or your possessions, but He looks at your deeds and your hearts*” (Müslim, 1981: Birr, 34; İbn Mâce, 1981: Zühd, 9), directly demonstrate this reality.

- One of the rights of the employee over the employer is the right to perform prayer. The employer’s disregard of this right constitutes a violation of human rights. According to Islamic law, the employee is not required to obtain the employer’s permission to perform prayer during working hours. However, the employee should refrain from supererogatory additions and limit himself to the obligatory prayers. If the employer nevertheless objects to the employee performing prayer in this manner during working hours, the employee should observe his prayers during breaks or rest times, provided that the time has not elapsed. If this is not possible, the employee must perform the prayers after work by combining them at home (cf. Committee, 1986, pp. 55–57; Diyanet High Council, *What should an employee or civil servant do if not permitted to perform prayer at the workplace?*, accessed June 11, 2025; DİB Ministry of Religious Affairs High Council, 2018, s. 229 ff.).

- The employer, due to work intensity, has the right not to permit the employee to perform the daily prayers in congregation. However, this ruling does not apply to the Friday and Eid prayers, which cannot be fulfilled individually (Committee, 1986, p. 403).

- The employee is not obliged to comply with illegitimate orders of the employer such as: “Do not pray! Work is also worship...” (cf. Döndüren, 2010, s. 657; Committee, 1986, p. 404). For the Qur’ān states: “*On the Day their faces are turned about in the Fire, they will say: ‘If only we had obeyed Allah and obeyed the Messenger.’ They will say: ‘Our Lord, we obeyed our leaders and our great ones, and they misled us from the path. Our Lord, give them double the punishment and curse them with a great curse’*” (Aḥzâb 33/66–68). Likewise, the prophetic maxim declares: “*There is no obedience to a created being in disobedience to the Creator. Obedience is only in what is lawful*” (Buhârî, 1981: İcâre, 14). This principle is one of the key foundations of Islam.

- The practice of prayer is an important instrument that positively contributes to the development of professional ethics. A believing and worshipful person possesses a sense of rights and justice and is also open to moral growth (cf. Ankebût 29/45; Demirci, 2013, s. 256). Indeed, the Qur'ānic verses, "*Verily, prayer restrains from indecency and wrongdoing*" (Ankebût 29/45) and "*O mankind! Worship your Lord, who created you and those before you, that you may become righteous*" (Bakara 2/21), also indicate this reality.

- Prayer is expressed in the Quran with the concept of "salat". "Salat" means supplication and supplication. In religious literature, prayer is "an act of worship performed with the heart, tongue, and body, performed in the manner practiced by our Prophet." To maintain a sound and healthy faith, develop a spiritual life, achieve happiness in this world and the hereafter, and ultimately achieve peace, a believer needs to establish and maintain a spiritual bond with Almighty God. Because only by knowing and worshipping God can one attain complete peace. Otherwise, one always experiences distress in the soul. Just as humans must satisfy certain biological needs, such as eating, drinking, and sleeping, to maintain a healthy physical existence, they must also worship to maintain the vitality and liveliness of their souls and develop their spiritual faculties. Worship is not merely a matter of forms and external appearances. The essence of worship is sincerity and sincerity. Worship performed without sincerity is completely empty. A sincere believer considers whether every action and behavior is in accordance with God's will. If they act in this way, every legitimate act becomes a form of worship. Prayer is the pillar of religion. It is what constantly keeps a Muslim's connection with the Creator alive. Therefore, laziness in prayer is not necessary. However, prayer should not be limited to mere form; it should be transformed into a pleasure. According to Islamic belief, the Almighty Creator is free from all imperfections. Everything depends on Him. He is independent of anything. His existence is self-existent. Yet, the existence of all beings other than Him depends on Him. Thus, humans need to worship God to maintain their connection with the Creator who created them. Accordingly, prayer is not a burden that a person with free will, intellect, emotion, and, consequently, faith must perform reluctantly. On the contrary, it is an act of worship that one desires to perform with great desire, just as a lover yearns to express their feelings to their beloved. This is the meaning of worship in its perfect sense. A Muslim who prays should achieve the level of ihsan in their worship; the goal of worshipping as if they see God. A person should strive to achieve this goal in the prayers they offer throughout their lives. A person who turns to God in this way and loves Him with all their being will do their utmost to live in accordance with God's will and will absolutely refrain from casting a shadow over His love. Almighty God has held all people responsible for the practice of prayer, starting with the first man and prophet Adam, and all prophets have commanded their communities to pray. In light of all this, according to Islamic law, workers have the right to pray. No employer can ignore this right. This right and responsibility are granted to workers by Almighty God. Legally, prayer is a right considered part of an individual's freedom of religion and conscience. Therefore, employers must respect this right and provide their employees with opportunities to do so.

Conclusion

Employers, driven by the ambition and desire for greater profit, often seek to make their employees work incessantly, as if they were tireless machines. However, alongside human beings' material and physical needs—such as eating, drinking, using the restroom, and resting—there also exist spiritual and psychological needs, such as "worship and devotion," which provide satisfaction and tranquility to the soul. It is self-evident that when a person's material needs are not met, their capacity for work and productivity will decline. Even automatic machines require periodic halts, regular maintenance, fuel, and energy. In this sense, employees also feel the necessity to fulfill their spiritual needs. What is expected from an employer who respects human rights is not only to address the bodily needs of employees, but also to safeguard their right to perform prayer as a matter of "freedom of religion, conscience, and worship." This right is one highly valued and emphasized both in Islamic law and in universal legal frameworks. However, in our country, since this right has not yet been legally secured through statutory regulations, it often becomes a source of dispute between

employees and employers. The desired state of affairs is for this right to be guaranteed through constitutional and statutory measures, rather than being left merely to “mutual obligations and general provisions.” The practices of modern and civilized countries also align with this approach.

References

1. Ahmed, b. Hanbel (1982). *al-Musnad*. 6 Vol. Çağrı Publications.
2. Akyüz, Vecdi (1995). *Catechism of Comparative Worships*. 4 Vol. Iz Publishing.
3. Apuhan, Recep Şükrü (1997). *70 Golden Rules on the Path to Success*. Timaş Publishing, 8th Edition.
4. Armağan, Servet (2001). *Fundamental Rights and Freedoms in Islamic Law*. DİB Publishing, 4th Edition.
5. Aykanat, Mehmet – Uslu, Abdüssamet (2018). “Worship in the Workplace and the Worker’s Right to Prayer in Our Law”. *Hak İş International Labor and Society Journal* 7/19, 468–496.
6. Azzâm, Abdurrahman (1985). *The Exemplary Morality of the Greatest of the Great, the Prophet Muhammad*. Translation: Hayrettin Karaman. Yağmur Publishing, 7th Edition.
7. Balaban, M. Rahmi (n.d.). *Science-Morality-Faith (According to the Scientists and Scientists of the Last Century)*. DİB Publishing, Gaye Printing House, 6th Edition.
8. Bilmen, Ö. Nasuhi (1984). *The Great Islamic Catechism*. Bilmen Publishing House.
9. Buhârî (1981). *Sahîhu'l-Bukhari*. 8 Vol. Çağrı Publishing House.
10. Büyükkörükçü, Tahir (1983). *You Must Know Your Muslim Prophet*. Şelale Publishing, 8th Edition.
11. Çakan, İsmail Lütfi (1981). *Our Prophet in the Words of the Companions*.
12. Canan, İbrahim (1980). *Education in the Sunnah of the Prophet*. DİB Publishing, Gaye Printing House.
13. Committee (1986). *Labor and Employee-Employer Relations in Islam*. Ensar Publications.
14. Committee (2006). *Catechism*. 2 Vol. TDV Publications, 10th Edition.
15. Committee (2010). *Dictionary of Religious Concepts*. DİB Publications, 5th Edition.
16. Committee (2012). *Advice from the Pulpit: Sermon Examples on 52 Topics*. DİB Publications, 4th Edition.
17. Demirci, Muhsin (2013). *Social Order in the Quran*. M.Ü. İFAV Publications, 2nd Edition.
18. DİB Ministry of Religious Affairs High Council (2018). *Fatwas*. DİB Publications, 2nd Edition.
19. Döndüren, Hamdi (2010). *Catechism of Commerce and Economics with Evidence*. Erkam Publications.
20. Erdem, Suat (2019). “The Rights of Employees in Islamic Law”. *Bozok University Faculty of Theology Journal* 15/15, 13–42.
21. Ergün, Mehmet (2019). “The Right of Self-Defense Against Aggressive Animals in Comparative Law”. *International Journal of Social Research* 12/65. 1336–1349.
22. Gülal, Hamdi (n.d.). *Spiritual Depression*. Bahar Publications, 9th Edition. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/1026/is-yerinde-namaz-kilmak-icin-kendisine-izn-verilmeyen-isci-veya-memur-ne-yapmalidir>. Access: 11 June 2025.
23. İbn Mâce (1981). *as-Sunan*. 2 Vol. Çağrı Publications.
24. İz, Mahir (1981). *The Nature of Sufism, Its Elders, and Sufi Orders*. Med Publications, 2nd Edition.
25. İzmirli, İsmail Hakkı (1981). *Comparison Between Islamic and Western Thinkers*. Simplified by: S. Hayri Bolay. DİB Publications, Ayyıldız Printing House, 6th Edition.
26. Kandehlevi, M. Yusuf (n.d.). *Sermons of the Age of Bliss*. Translation: Kerim Türkoğlu. Fırat Printing House, 2nd Edition.
27. Karaman, Hayrettin (1986). *Comparative Islamic Law*. 3 Vol.
28. Kehlânî, Muhammed b. İsmâ‘îl (1379/1960). *Subulu's-Salam Commentary on Bulûghi'l-Maram min edilleti'l-ahkam*. 4 Vol. Beirut: Dar-u Ihyâi't-Turâsi'l-'Arabi, 4th Edition.
29. Kırkıncı, Mehmet (1979). *Sparkles of Wisdom*. Yeni Asya Publications, 7th Edition.

30. Kutup, Muhammed (1979). *The Problems of Contemporary Man and Islam*. Translation: Ramazan Nazlı. Çile Publications, Fatih Youth Press.
31. Mergînânî, Şeyhülislâm Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr (1410/1990). *al-Hidâya Commentary on Bidâyeti'l-Mubtadi*. 4 Volumes. Beirut-Lebanon, Dar al-Kutübi'l-İlmiyya.
32. Mübarek, Muhammed (1976). *The World of Tomorrow (The Longed-for Humanity)*. Translation: Hüsamettin Celâl. Duyuran Printing House.
33. Müslim (1981). *al-Jami 'u's-şahîh*. 3 Vol. Çağrı Publications.
34. Nesâî (1981). *as-Sunen*. 8 Vol. Çağrı Publications.
35. Öner, Necati (1985). *Stress and Religious Belief*. TDV Publications.
36. Ramazanoğlu, Mahmûd Sâmi (1982). *The Legends of the Companions of the Prophet*. 2 Vol. Erkam Publications, Erenler Printing House, 2nd Edition.
37. Sevinç, Necdet (2007). *Missionary Activities from the Ottoman Empire to the Present: Schools, Churches, Charitable Institutions*. 5th Edition.
38. Sibaî, Mustafa (1979). *Golden Paintings from Islamic Civilization*. Translation: Nezir Demircan - M. Sait Şimşek. Uysal Bookstore, Sebat Press.
39. Tabbara, Afif Abdülfettâh (1981). *Islam in the Light of Science*. Translation: Mustafa Öz. Kalem Publishing, Yelken Printing House, 2nd Edition.
40. Tahtâvî, Ahmed Râfi' (1356/1937). *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ Merâki'l-Felâh Şerhu Nûri'l-Îzâh*. Matbaa-i Mustafâ Muhammed.
41. Tirmizî (1981). *al-Jami 'u's-şahîh*. 5 Vol. Çağrı Publications.
42. Topaloğlu, Bekir (1985). *Women in Islam*. Yağmur Publishing House, 15th Edition.
43. Topaloğlu, Bekir (1986). *Leaves from Islamic History*. Nesil Publishing House, 2nd Edition.
44. Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Prayer". *Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia*. 32/350-357. TDV Publications, 2006.
45. Zebidî, Zaynuddin Ahmad b. Ahmad (1981). *Sahih-i Bukhari Muhtasari Tegrîd-i Sarîh Translation and Commentary*. 12 Vol. Translator: Ahmed Naim - Kâmil Miras. Presidential Printing House, 7th Edition.

Received: 05.09.2025

Accepted: 30.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/67-72>

Larbi Miloud

Abdelhamid Ibn Badis University, Mostaganem
<https://orcid.org/0009-0002-3264-2449>
miloud.larbi@univ-mosta.dz

The Right to Philosophize: Characteristics of the Contemporary Algerian Philosophical Experience

Abstract

The question of the “right to philosophize” in the Algerian and Arab contexts is seen as an intellectual battle against Western centralism, which has confined philosophy to the “Greek miracle.” Philosophy is not the preserve of a single civilization; rather, it is the fruit of the accumulation of multiple civilizations and human experiences, seeking to defend pluralism and difference and to consolidate the intellectual sovereignty of societies, enabling them to understand themselves above all and to communicate with others. This article highlights Algerian intellectual models that have worked to localize philosophical studies in the local social context, delving into its specific problems and concepts. These models include Abdallah Charit, who emphasized the “battle of concepts” against symbolic alienation and the domination of imported concepts; Bukhari Hamana, who transformed the Algerian Revolution into a philosophical event establishing a local historical philosophy; Ben Mizian Ben Sharqi, who called for the activation of communicative rationality in the Algerian public sphere; and, finally, Zaoui Hussein, who used philosophy as a tool to dissect the Algerian identity crisis and transcend its false dualities.

Keywords: *right to philosophize, Algerian thought, concepts, revolution, communication, identity*

Larbi Miloud

Əbdülhəmid İbn Badis Universiteti, Mostaganem
<https://orcid.org/0009-0002-3264-2449>
miloud.larbi@univ-mosta.dz

Fəlsəfələşmə hüququ: Müasir Əlcəzair fəlsəfi təcrübəsinin xüsusiyyətləri

Xülasə

Əlcəzair və ərəb kontekstində “fəlsəfələşmə hüququ” məsələsi fəlsəfəni “Yunan möcüzəsi” ilə məhdudlaşdıran Qərb mərkəzçiliyinə qarşı intellektual mübarizə kimi qəbul edilir. Fəlsəfə tək bir sivilizasiyanın qoruğu deyil; əksinə, plüralizmi və fərqi müdafiə etməyə və cəmiyyətlərin intellektual suverenliyini möhkəmləndirməyə çalışan, özlərini hər şeydən əvvəl anlamağa və başqaları ilə ünsiyyət qurmağa imkan verən çoxsaylı sivilizasiyaların və insan təcrübələrinin toplanması nəticəsində yaranan bir bəhrədir. Bu məqalədə fəlsəfi tədqiqatları yerli sosial kontekstdə lokallaşdırmaq, onun spesifik problemlərini və konsepsiyalarını dərinlən araşdırmaq üçün çalışan Əlcəzair intellektual modelləri vurğulanır. Bu modellərə aşağıdakılar daxildir: simvolik yadlaşmaya və idxal olunmuş anlayışların dominantlığına qarşı “konsepsiyalar mübarizəsini” vurğulayan Abdallah Charit; Əlcəzair inqilabını yerli tarixi fəlsəfəni quran fəlsəfi hadisəyə çevirən Buxari Hamana; Əlcəzair ictimai sferasında kommunikativ rasionallığın aktivləşdirilməsinə çağırən Ben Mizian Ben Sharqi; və nəhayət, fəlsəfədən Əlcəzair kimlik böhranını təhlil etmək və onun yalançı ikiliklərini aşmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edən Zaoui Hüseyin.

Açar sözlər: *fəlsəfələşmə hüququ, Əlcəzair düşüncəsi, anlayışlar, inqilab, ünsiyyət, kimlik*

Introduction

The debate on philosophy in Algeria perhaps encourages us to re-examine and question the very nature of philosophy. This question perhaps stems from an issue that troubles contemporary Arab thought, and not only Algerian thought: does contemporary Arab philosophy truly exist? Why do we call our subjects of thought “thought” and not “philosophy,” unlike the term philosophy used for these same Western intellectual subjects? We could even go further than this denigration of our ways of thinking by calling it “discourse” in Algeria. Thus, before exploring the philosophical horizon available in Algeria and the nature of this way of thinking in relation to major philosophical subjects, let us ask ourselves the following questions: What is philosophy? What are the forms of thought and expression that we can associate with philosophy or call philosophy?

The right to philosophize

Anyone who follows the path of philosophical thought through its successive stages will find that each historical stage has added its own personality to the era in which it emerged, always shaping the spirit of that era with all its historical, political, cultural, sociological, and other dimensions. Thus, philosophy has always carried, in the minds of philosophers and even the general public, the definition most deeply rooted in human consciousness: the love of wisdom. Wisdom is not a codified model of thought, because every statement carries within it human dimensions, however diverse and numerous they may be, and constitutes *par excellence* a form of philosophy.

It is well known that “there is no universal philosophy born in one place; rather, there are multiple histories of philosophy, each with its own language, questions, and pains” (Derrida, 2000).

Hasn't the time come to redefine philosophy as “all forms of thought that reflect the spirit of the times” and begin to study it from the Code of Hammurabi, for example, or from the oldest narrative manuscript written by humankind, the *Epic of Gilgamesh*, as a starting point for human inquiry into questions of life, death, and immortality?

Research

With the end of the system, philosophy no longer has a specific subject, and its themes have diversified, addressing topics that had not been explored in its long history. Post-systemic philosophy has attempted to imitate human reality with all its theoretical and procedural ramifications. On the theoretical level, philosophy has begun to seek a function within contemporary fields of knowledge, reframing its problematics. Philosophical work has thus become inseparable from the characteristic that marked philosophy after Hegel: it no longer has a subject, and it now works on itself and rereads its history in order to transcend it (Abd al-Salam, 1991, p. 82).

With the increasing legitimacy of scientific knowledge and the capacity of reason to establish new cognitive mechanisms based primarily on the experimental scientific method, philosophy attempted to find its place on the map of knowledge, striving to make scientific consciousness the basis for building a theory of knowledge grounded in a unified structure of existence and manifestation in relation to consciousness as a whole (Al-Arabi Miloud, *Identity and Otherness in Paul Ricoeur*, 2012).

This is why, at this particular historical moment, a revolution in thought and methodology was needed against the idea of centrality and against the monopoly over the right to philosophize. One cannot rely on the European heritage and believe in its absolute right to revive the spirit of philosophy. Rather, it is necessary to mobilize and unsettle it. Did not Nietzsche say: “Truth is born only from the marriage of impudence, suspicion, brutal rejection, hatred, and discord in life. How difficult it is to make all these premises agree and unite” (Nietzsche, p. 230)?

Discussing the right to philosophize is, in itself, a legitimate right for every human mind. Certain texts outside the Greek corpus have been obscured. It is therefore necessary to question and critique the concepts that underlie Western thought itself—concepts that have, over the centuries, acquired the character of sacred truths.

This becomes evident in certain Algerian philosophical readings that have attempted to engage with the history of philosophy not for the mere pleasure of repetition, but rather to interrogate the central concepts upon which Western thought, in general, is founded. Discussing philosophy in

Algeria can generate a certain ambiguity regarding Algeria as a place, or regarding Algerians themselves. This discussion is not about Saint Augustine, Jacques Derrida, or Albert Camus. Rather, it concerns a contemporary Algerian generation that has sought to revive the right to philosophize within a society marginalized by colonialism.

This task was nearly impossible in the early years of independence due to the limited familiarity with major philosophical texts and the dominance of political ideologies over intellectual inquiry. However, our aim here is not to construct a historical overview of the stages of philosophical study in Algeria. Instead, we seek to highlight the specificity of Algerian philosophy through selected philosophical texts that attempt to transcend the history of philosophy and pose questions that engage Algerian reality in its problematic dimension, with a measured philosophical tone, while asserting their right to philosophize.

As examples, we examine three texts that appear to us to possess a distinctly Algerian philosophical character: *The Philosophy of the Algerian Revolution* by Professor Boukhari Hamana; *Philosophy and Public Space* by Professor Ben Meziane Ben Charki; and *Doubt and the Sources of Resentment in the Philosophy of the Algerian Scene* by Professor Zaoui Houcine. These works aim to integrate philosophical concepts into the Algerian philosophical, political, social, and cultural landscape.

Boukhari Hamana: The Algerian Revolution from a Philosophical Perspective

One of the most significant works of contemporary Algerian philosophy is Dr. Boukhari Hamana's book *The Philosophy of the Algerian Revolution*. In the introduction, the following statement highlights both the author and the work: "The work addresses an important and crucial issue in Algerian intellectual discourse, linked to the question of national identity... What adds to the brilliance of this cognitive achievement is that its author is considered one of the pillars of philosophical research in Algeria" (El-Boukhari, 2005, p. 9).

Returning to the book, which examines one of the most decisive moments in contemporary Algerian history—the November Revolution that shook the world politically and militarily—Professor Boukhari Hamana approaches this revolution from a philosophical perspective. While many global revolutions were grounded in pre-existing humanist philosophies, such as the French Revolution, the Algerian Revolution did not originate from a philosophy but rather generated one. It produced a philosophy of history distinct from Hegelian philosophy, which the author terms the "November Philosophy." This philosophy intertwines Islamic and Islamist, scientific and secular, populist and Marxist elements. Al-Boukhari does not interpret the Algerian Revolution through purely material premises; instead, he perceives within it the presence of a guiding human intention behind events (Attar Ahmed). Here, philosophy, in its conventional sense, diverges from revolutionary philosophy. Philosophy, as Al-Boukhari argues, is not "a philosophy for the sake of philosophizing, devoid of meaningful engagement with lived reality and its ever-renewing challenges. Rather, the philosophy we seek is one that emerges from our own depths and is capable of expressing our hopes and sufferings, our authenticity and openness, through its connection to the data of our time and the positive dimensions of our past" (El-Boukhari, 2005, p. 37).

A purely Algerian definition of philosophy through the philosophy of the Algerian Revolution allows us to glimpse Professor Bukhari also claiming the right to philosophize for our society. We do not need to propose the same Western philosophical concepts or address the same topics, but rather to philosophize through our history and our present, seeking to modify something of its complexity, in accordance with Marx's words and his call that philosophers must change the world, not merely explain it. When he says, "The role of philosophy is no longer just to interpret the world, but to contribute to changing it, because thought that does not touch reality remains suspended in a void" (Marx, 2000), he emphasizes this transformative role. Indeed, the philosophy of the Algerian Revolution was the best transformer of the reality of an entire society, which attempted to establish its philosophy through a set of theoretical and procedural elements mixing the political, the social, and the cultural, all within the crucible of the philosophy of the Algerian Revolution, or the Algerian philosophical revolution.

Ben Meziane Ben Charki: The Public Space as an Essential Starting Point for Philosophy in Algeria

The second model we have chosen to demonstrate our right to philosophize is a work by Professor Ben Meziane Ben Charki entitled *Philosophy and the Public Space*. Perhaps the professor spares us the effort of searching for forms of philosophy in his text and making evaluative judgments about them. He seems instead to have focused on the epistemological problem that confronts us as Algerians—and even as Muslims and Arabs—namely: do we have the right to philosophize and to think philosophically about our reality and about our private and public spaces?

Let us consider these sentences that Professor Ben Meziane chose to place at the beginning of his book: “Philosophy is a right and a duty for every human being, regardless of their status, homeland, gender, or language—not for any reason other than that philosophy is the human being himself. Therefore, if philosophy is undergoing a process of migration today, it is a necessary stage in its history. It is sufficient for us to philosophize, and to philosophize within this natural diversity that characterizes the history of philosophy itself” (Ben Meziane, 2007, p. 12).

The author thus sought to exercise this right to philosophize within our public space, attempting to explore the possible spaces of communication within our society according to its specificities, and not in isolation from philosophical theories of communication. For example, Hannah Arendt, in her book *The Human Condition*, distinguishes two spaces through which the flow of communication is organized: the public space and the private space. This interaction between public and private spaces later constituted Jürgen Habermas’s attempt to establish communicative rationality (*communicative rationality*) as opposed to instrumental rationality (*instrumental rationality*).

Communicative rationality creates spaces of social connection within the public sphere, enabling rational communication between members of society without oppression, violence, or coercion, in accordance with the ethics of communication. It is this ethical dimension that Professor Ben Meziane explores in his work, moving between private and public spaces and examining the limits of the Algerian communicative philosophical experience by presenting a set of themes that combine general philosophical inquiry with social reflection and Algerian cultural heritage.

By theoretically studying what remains unthought in the social imagination, the authority of reason is embodied in the activation of the public space. Among the themes addressed in this work are the stranger, reconciliation, signature, hospitality, the university, avarice, and others.

All of these themes represent the depth of philosophical thought by exploring the profound meanings of the concept of the human being and their relationship with the other through a set of ethical and existential dimensions.

This is the new form that Professor Ben Sharqi seeks to present in this text: namely, the revival of the ethical dimension of the human being and its establishment as a shared self-identity for both the self and the other. The matter is not merely the resurrection of a new and different human being, but rather an attempt to establish a project of humanity in a different way—a concept that has long been misused and misapplied. This new concept of the human being is linked to diversity and richness, to recognition and care, and to action and interaction (Al-Arabi Miloud, *The Debate on Identity and the Experience of the Stranger*, 2016).

If we reflect on texts dealing with these themes, we find that they call for liberation from institutional, environmental, and gendered forces that restrict human choice and rational control over life. These forces are often taken for granted, perceived as inescapable and beyond human control. Therefore, understanding derived from critical awareness of our private and public spaces is considered liberating, as it enables us to identify the true causes of the problems facing humanity.

Liberating knowledge emerges through self-liberation produced by reflection, which leads to a “transformation of consciousness.” The phrase “transformation of consciousness” resonates with the title of the book’s conclusion, “Resuming the Beginning,” since the wheel of philosophy never stops and knows no boundaries. On the contrary, it renews its movement and resumes its beginning in all spaces, without exception (Habermas, 1998).

Zaoui Houcine: Identity Conflicts within the Algerian Reality

The final model we have chosen to shed light on the horizon of philosophy in Algeria is a work by Professor Zaoui Houcine entitled *Doubt and the Sources of Malice in the Philosophy of the Algerian Scene*.

The title of the work clearly shows that the Algerian scene has its own philosophy, linked to the challenges facing society. These challenges, as Professor Zaoui argues in this work, need to be addressed and understood through scientific and philosophical methods, far removed from sterile political and intellectual debates.

The author addresses the most important issues facing the Algerian reality, perhaps the most significant being the problem of identity in the specific sense and the problem of the self and the other in the broader sense. Algerian society suffers from a state of alienation that can be addressed by relying on philosophy, whose methods and content are capable of creating a kind of rupture within this social and cognitive challenge.

Professor Zaoui Houcine emphasizes the issue of historical consciousness in understanding the self in its identity dimension. He warns against the dangers of ideologization, which provides fertile ground for the instrumentalization of political slogans and programs, using identity as the most conducive ground for the success of such projects.

Through this work, the author seeks to clarify the nature of the crisis facing Algerian society and the artificial values it has produced, characterized by a binary nature operating according to the logic of “either... or.” This has given rise to several conflicting ideological and doctrinal dualities: men and women, religion and state, positive law and Muslim law, and others.

The author considers these artificial dualities to be carriers of a false conflict, as they lack an identity-based approach grounded in historical knowledge and a philosophically reflexive dimension. Thus, Professor Zaoui Houcine attempts to diagnose the reality of doubt and the sources of resentment within the Algerian context, including intellectual ideologies, identity conflicts, and the ambiguity surrounding the nature of these debates.

We find him examining these crises closely and presenting what he considers the most appropriate intellectual approach to overcoming them: a philosophy capable of revealing weaknesses and complexities and providing the necessary justifications to transcend these artificial problems (Ricoeur, 2005).

The main reason for the worsening of these crises is the “weakness of local and national intellectual references,” which has gradually contributed to the emergence and growth of what is termed the identity problem (Zaoui, 2005, p. 38).

In Defense of the Right to Philosophize

At the beginning of the sixteenth century, the Dutch humanist thinker Erasmus exclaimed, “Oh, how wonderful is this century that I see opening before us!” This exclamation reflected the fascination of Renaissance thinkers with their time and their sense of genuinely participating in a unique and exciting intellectual adventure.

Do we think we will welcome the dawn of the twenty-first century with the same enthusiasm, admiration, and optimism? This question is legitimate, because Erasmus’s case is not exceptional. Indeed, we too can be optimistic about this Algerian philosophical experience, which represents a genuine transformation in scientific research in general and belongs to all of humanity.

A scholar, a thinker, and a researcher do not belong to themselves alone. The late French philosopher Jacques Derrida was once asked, “What does it mean to be a French thinker and philosopher?”

He replied that we should not question any philosopher about their nationality or passport, nor require a visa, because their thought is human and far removed from the notions of citizenship and the state.

Conclusion

After presenting these three models that attempt to move the philosophical text from its original spatial context to other spaces and places, we must recognize that the right to philosophize is a right that must be exercised in all areas of our lives, in the face of all our problems and crises. This right is not a requirement imposed from outside; rather, it depends on our ability to master the mechanisms of philosophy so that it remains the unifying foundation of all minds.

At the heart of this approach, serious intellectual attempts have emerged in Algeria, seeking to establish a philosophy that stems from local experience and responds to its challenges. These attempts share the conviction that the practice of philosophy is an existential right.

References

1. Abd al-Salam, I.-A. (1991). *Foundations of contemporary philosophical thought: Transcending metaphysics*. Casablanca, Morocco: Dar Toubkal Publishing House.
2. Al-Arabi, M. (2011). *Self and otherness in the philosophy of Paul Ricoeur* (Doctoral dissertation, University of Oran 2).
<https://ds.univoran2.dz:8443/bitstream/123456789/4407/1/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%20%D9%85%D9%8A%D9%84%D9%88%D8%AF.pdf>
3. Al-Arabi, M. (2012). Identity and otherness in Paul Ricoeur: The moment of the constant and the changing. *Al-Hiwar Al-Thaqafi Journal*, 1(1). <https://asjp.cerist.dz/en/article/10585>
4. Al-Arabi, M. (2016). The debate on identity and the experience of the stranger. *Al-Tadween Journal*, 8(1). <https://asjp.cerist.dz/en/article/35749>
5. Al-Arabi Miloud, M. (2011). *Self and otherness in the philosophy of Paul Ricoeur* (Doctoral dissertation, University of Oran 2).
<https://ds.univoran2.dz:8443/bitstream/123456789/4407/1/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%20%D9%85%D9%8A%D9%84%D9%88%D8%AF.pdf>
6. Attar, A., & Boukhari, H. (n.d.). The philosophy of the Algerian revolution. *Al-Ulum Al-Ijtima'iyya Journal*, 4(7). <https://asjp.cerist.dz/en/article/53096>
7. Ben Meziane, B. (2007). *Philosophy and public space: Definition and clarification*. Dar Al Gharb for Publishing and Distribution.
8. EL-Boukhari, H. (2005). *The philosophy of the Algerian revolution* (Preface). Dar Al-Gharb for Publishing and Distribution.
9. Derrida, J. (2000). *Writing and difference* (K. Jihad, Trans.; 2nd ed.). Toubkal Publishing House.
10. Habermas, J. (1998). *The theory of communicative action* (F. Zahy, Trans.; 1st ed.). Toubkal Publishing House.
11. Marx, K. (1983). Theses on Feuerbach. In *Philosophical selections* (F. Ayoub, Trans.). Progress Publishers.
12. Nietzsche, F. (n.d.). *Thus spoke Zarathustra*. Dar Al-Qalam.
13. Paul Ricoeur. (2005). *The self as other* (G. Zenati, Trans.; 1st ed.). Arab Organization for Translation.
14. Zaoui, H. (2005). *Doubt and sources of resentment in the philosophy of the Algerian scene*. Editions and Distribution Riyad Al-Ulum.

Received: 06.05.2025

Accepted: 23.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/73-83>

Bilel Abid

University of Ouargla, Algeria
<https://orcid.org/0009-0005-1861-8655>
abid.bilal@univ-ouragla.dz

The Rise of the "News Fatigue" Phenomenon in the Arab Environment and its Impact on the Quality of Media Content an Analytical Study on the Websites Al Jazeera and BBC Arabic

Abstract

This study seeks to identify the reasons for the growing phenomenon of news fatigue, coinciding with the increasing pace of events and wars in the Arab region, specifically in the Middle East, as this has been reflected in the psychological and professional conditions of journalists and the public alike, and has had a steady impact on interaction with media content.

Especially given the public's sense of fatigue and exhaustion in an era characterized by a massive influx of information due to the constant coverage of major crises witnessed in the region, such as the wars in Gaza and Lebanon and the coup that took place in Syria.

This study aims to reveal the modern strategies developed by media institutions to confront the phenomenon of news fatigue, especially since the massive and rapid flow of information resulted in the phenomenon of fake news, which directly affected the credibility of Arab media institutions. In addition to a renewed focus on reviving constructive journalism, characterised by accuracy and in-depth analysis of the media phenomenon prevalent in the era of technological acceleration.

Keywords: *news fatigue, the Arab environment, media content, constructive journalism*

Bilel Abid

Ouargla Universiteti, Əlcəzair
<https://orcid.org/0009-0005-1861-8655>
abid.bilal@univ-ouragla.dz

Ərəb mühitində "xəbər yorğunluğu" fenomeninin artması və onun media məzmununun keyfiyyətinə təsiri: Əl-Cəzirə və BBC Arabic veb saytları üzərində analitik araşdırma

Xülasə

Bu tədqiqat Ərəb bölgəsində, xüsusən də Yaxın Şərqdə hadisələrin və müharibələrin artan tempinə uyğun olaraq artan xəbər yorğunluğu fenomeninin səbəblərini müəyyən etməyə çalışır, çünki bu, jurnalistlərin və ictimaiyyətin psixoloji və peşəkar vəziyyətində əks olunmuş və media məzmunu ilə qarşılıqlı əlaqəyə davamlı təsir göstərmişdir.

Xüsusilə də Qəzza və Livan müharibələri, eləcə də Suriyada baş verən çevriliş kimi regionda şahidi olunan böyük böhranların daim işıqlandırılması səbəbindən kütləvi informasiya axını ilə xarakterizə olunan bir dövrdə ictimaiyyətin yorğunluq və tükənmə hissi nəzərə alınır.

Bu tədqiqat, xüsusən də kütləvi və sürətli informasiya axınının saxta xəbərlər fenomeninə səbəb olması və bunun ərəb media qurumlarının etibarlılığına birbaşa təsir göstərməsi səbəbindən media qurumları tərəfindən xəbər yorğunluğu fenomeninə qarşı mübarizə aparmaq üçün hazırlanmış müasir strategiyaları aşkar etməyi hədəfləyir. Bundan əlavə, texnoloji sürətlənmə dövründə geniş yayılmış media mühitində dəqiqlik və dərin təhlil ilə xarakterizə olunan konstruktiv jurnalistikanın dirçəldilməsi üzərində yenidən diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *xəbər yorğunluğu, ərəb mühiti, media məzmunu, konstruktiv jurnalistika*

Introduction

In light of the massive and terrifying flow of news during our current era, and the increasing political and economic crises and even environmental disasters in the world, from the COVID-19 crisis, which has upended the lives of peoples and nations and altered their lifestyles, to the state of the global climate and its changes, rising temperatures are fueling the direct cause of environmental degradation, natural disasters, extreme weather conditions, and food and water insecurity.

The consequences of this include rising sea levels, melting Arctic ice, the death of coral reefs, ocean acidification, and the outbreak of forest fires, with the Earth now threatened with great destruction. In addition, there is the lack of security and stability in several regions of the world, such as Palestine, Lebanon, and Ukraine.

All of these conditions have directly and clearly paved the way for the spread of the phenomenon of news fatigue, which has become unavoidable, affecting the psychological and professional health of journalists and the public alike.

The 2024 Digital News Report revealed that 39% of audiences in several countries are avoiding the news occasionally or regularly, due to the psychological stress caused by constant coverage of major crises, such as the wars in Gaza and Ukraine, and climate change.

The same report also showed that 50% of journalists in countries such as Canada, Spain, and Ecuador suffer from high levels of anxiety, while the depression rate among them reached 20%.

The Pew Research Center conducted a field study in April 2020 of 12,000 American adults and found that 66% of them admitted to being exhausted by the overwhelming amount of news they are exposed to daily.

The study revealed a desire by these citizens to consume less news in an effort to maintain their mental health. Given the psychological pressures and exhaustion experienced by the public in various parts of the world on the one hand, and the anxiety and professional pressures that have become a constant companion for journalists on the other hand, this has affected the quality of media content produced by various international news websites such as Al Jazeera.net and BBC Arabic. Complaints from those in charge of these institutions have also increased due to the decline in interaction rates with media content that deals with news of wars and crises that the world has been experiencing in recent years, which has led to a rethinking of the creation of new models of constructive journalism.

Research

Choman believes that most media outlets are still unable to provide a professional media model that aims to serve the public. There are some platforms that avoid talking about any negatives, believing that the current stage does not tolerate any criticism, and others only care about the negatives, avoiding any achievements. Because its sole concern is increasing the number of advertisers and revenues, based on the above, we pose the following main question: What is the impact of the growing phenomenon of news fatigue on the quality of media content on global news websites?

This question includes a number of sub-questions, as follows:

What are the reasons leading to the growing phenomenon of news fatigue among journalists and the public?

What strategies are media organizations adopting to combat the phenomenon of news fatigue?

What are the criteria necessary to establish models of constructive journalism in news organizations?

What is the nature of the news content published by Al Jazeera.net and BBC Arabic?

What are the editorial templates and methods that the two news websites rely on?

To what extent does the public engage with media content covering crisis news on Al Jazeera.net and BBC Arabic?

2- Study objectives:

This study seeks to achieve the following objectives:

To identify the causes contributing to the growing phenomenon of news fatigue among journalists and the public.

To uncover the strategies adopted by media organizations to address the phenomenon of news fatigue. To identify the criteria necessary to establish a model of constructive journalism across news organizations to reduce the impact of news fatigue. To uncover the rates of public engagement with war and crisis news on Al Jazeera.net and BBC Arabic.

3- Importance of the Study:

The importance of this study stems from the rapid changes in the digital media environment, particularly in the Arab world, where users are confronted with an overwhelming influx of news across multiple platforms, leading to the growth of a phenomenon known as "news fatigue." The seriousness of this phenomenon lies in its direct impact on the audience's relationship with media content, on the one hand, and on the news production and editing policies of media institutions, on the other.

This study is one of the first scholarly attempts to address the phenomenon of news fatigue in the Arab context, given the scarcity of literature and research that has addressed this concept locally, compared to its widespread use in Western literature. The study also gains additional significance from its selection of two leading news websites: Al Jazeera Net and BBC Arabic, given their broad regional influence and exemplary news processing methods. This allows for an in-depth qualitative analysis of news production mechanisms, density, diversity, and presentation styles. The importance of this research also lies in its applied dimension, as its findings can contribute to providing practical recommendations for Arab media institutions to improve content quality and reduce excessive publishing practices, which can lead to audience fatigue and loss of trust in the media institution. It also aims to enhance media decision-makers' understanding of the balance between news abundance and editorial value, at a time when breaking news, promotional content, and analytical content are intertwined.

This study is of academic importance in that it provides a theoretical and analytical framework that can be relied upon in future research addressing the Arab public's relationship with digital media in terms of saturation, aversion, and information burnout. It calls for a rethinking of this approach considering digital publishing strategies from a psychosocial and cultural perspective.

4- Study Concepts:

The stage of defining study concepts is one of the fundamental and important stages of scientific research. It can be defined as a conscious and intentional process by which the researcher identifies and explains the basic terms and concepts that will be used repeatedly in their study.

News Fatigue:

Typically, it is a state of exhaustion that afflicts a person due to their constant monitoring of the news. This phenomenon has become global in recent years, as individuals around the world strive to do their utmost to stay informed of the latest news and developments. They have come to feel the importance and necessity of being aware of important events in the world around them, not only for their own enlightenment, but also so that they can make more informed decisions (Boczkowski, Mitchelstein, & Matassi, 2018).

Procedurally: It is a media phenomenon that reveals the psychological stress of journalists and the public resulting from the massive amount of information related to bad news broadcast by various media outlets and social media sites, such as news about crises and wars.

Media Content:

Technically: It refers to the forms and content produced and distributed across various media outlets, including newspapers, radio, television, the internet, and social media. Media content aims to convey information and news, in addition to entertaining the audience. Media content varies in form, including news articles, podcasts, videos, and television programs (Baran, 2021).

Procedurally: It is the sum of the activities and events that media professionals cover in their daily work. These are categorized into specific journalistic genres based on the nature of the information obtained by the journalist. Newsrooms then undertake several tasks to produce media content in its final form, which is then disseminated through the media.

Constructive Journalism:

Typically: It is an editorial approach that seeks to promote balance in media coverage by incorporating positive elements, solutions, and future prospects within traditional news coverage, which tends to focus solely on problems and crises. It aims to stimulate critical thinking, empower the audience, and support informed societal responses, rather than incite fear, tension, or excessive negativity. Constructive journalism is based on principles derived from positive psychology and solutions-based journalism, and seeks to provide more comprehensive and in-depth coverage without compromising professional standards such as accuracy, objectivity, and accountability (Haagerup, 2017).

Procedurally: It is called positive journalism or solutions journalism. It involves narrating all the true details of the news and presenting the complete story to the audience. For example, it is not only necessary to provide the most accurate details of a social incident and to outline the obstacles and problems involved in that social problem, but also to narrate the measures that have been taken or will be taken to confront that ordeal and to point out the people struggling to solve it. In other words, constructive journalism is a news story that reveals how people can help victims of a humanitarian disaster, where the positive side of the news story is revealed, not just by presenting figures about the scale of the tragedy and its gruesome details.

Al Jazeera aljazeera.net: The official website of Al Jazeera Media Network, and one of the most prominent digital news platforms in the Arab world. Launched in 2001 as a digital extension of Al Jazeera Satellite Channel, the website aims to deliver news, information, and analysis of current events to a wider audience via the internet. The website provides diverse content, including breaking news, analytical reports, opinion pieces, and in-depth investigations, in multiple languages, most notably Arabic and English. Aljazeera.net is distinguished by its focus on regional and international issues from a perspective that reflects the network's editorial line. It also relies on advanced digital publishing technologies to enable interaction with the audience and enhance dissemination across various media and digital platforms (Cushion & Lewis, 2010).

BBC Arabic website: The BBC Arabic website is one of the cornerstones of the Arabic media service provided by the British Broadcasting Corporation (BBC) across multiple platforms, including the internet, radio, television, and mobile devices. This Arabic service was launched in 1938 as a radio broadcast offering news summaries in Arabic. Over the decades, it quickly evolved to include a constantly updated digital broadcast via a website launched in 1998, in addition to a news television channel launched in 2008. The website is characterized by an editorial media approach that seeks to provide accurate, unbiased news, based on in-depth analysis, and keen to consider the interests of the Arab audience. BBC Arabic services also enjoy a high reputation for accuracy and credibility, and its website has gained widespread trust among followers, with the number of visitors exceeding millions of users per month (Seaton, 2015).

5- Methodological procedures of the study:

5-1. Study Type: This study falls under the category of descriptive studies, which seek to describe a situation or phenomenon accurately and comprehensively, using a focused, systematic approach. The descriptive research design focuses on using various research methods to study one or more variables (McCombes, 2023). Descriptive studies aim to accurately portray the tangible reality. The study, titled "The Growing Phenomenon of News Fatigue in the Arab Environment and Its Impact on the Quality of Media Content," an analytical study of the Al Jazeera Net and BBC Arabic websites, aims to reveal the rates of interaction in various forms with regard to news related to wars, crises, and natural disasters occurring around the world.

5-2. Methodology for the Study:

Choosing the appropriate methodology in any scientific study is one of the most important scientific steps taken by any researcher seeking to achieve specific results. The methodology provides the necessary scientific method and approach to answering the questions formulated within the study's problematic.

Furthermore, the nature of the topic and its objectives dictate the researcher's choice of the appropriate methodology.

According to our study, the most appropriate methodology is the descriptive-analytical methodology, which aims to deconstruct and explain the phenomenon under study and find convincing answers to the problematic questions. This is particularly true given that the focus will be on content analysis based on a collection of content published on the social networking sites Facebook and on the websites of Al Jazeera Net and BBC Arabic.

3-5. Data Collection Tools:

A set of various methods, approaches, techniques, and procedures that a researcher relies on to obtain the information and data necessary to complete and accomplish research on a specific topic.

According to our study, "The Growing Phenomenon of News Fatigue in the Arab Environment and Its Impact on Media Content," an analytical study, the most appropriate tool for this study is content analysis.

Berleson defines content analysis as: "One of the scientific research methods that aims to objectively, systematically, and quantitatively describe the apparent content of communication materials." (Attia, 2013, p. 94)

Content analysis aims for accurate and objective description, as well as quantitative classification, of the content of the phenomenon under study. It is characterized by three elements: objectivity, organization, and quantity. In this study, the researcher focuses on three important categories related to content:

The nature of media content

The style and format of editorial content

Indicators of stress and fatigue in media content

The interactivity and interest patterns category

As for the categories of form, the researcher limits this to the visual and technical elements relied upon by the two websites under study regarding the targeted media topics, based on the electronic visual space they use to present various media messages.

6- Study Sample:

In scientific research, the sample is the part selected by the researcher according to the nature of the study topic, using specific methods. The researcher ensures that the original community of the phenomenon is accurately represented. The sampling method is used when the target communities are large and distributed across vast geographical areas, making it impossible to conduct the study through a comprehensive survey.

A sample is defined as: "A subset of the entire community containing some elements selected from this community." (Attia, 2013, p. 102)

The researcher intentionally selected a significant number of news items published on the two websites during the period from January to June 2025.

7- Theoretical Introduction to the Study:

Introduction:

With the accelerating pace of global events and the escalation of political and economic crises, audiences and journalists find themselves facing the phenomenon of "news fatigue," which is increasingly affecting their engagement with news content.

In a comprehensive report issued by the Reuters Institute for the Study of Journalism, the most prominent challenges and opportunities facing the media industry in 2025 were analyzed, highlighting the psychological and professional pressures experienced by journalists and the increasing reluctance of the public to follow the news due to feelings of exhaustion and anxiety.

7-1. The concept of news fatigue:

It refers to a state of mental and emotional exhaustion resulting from excessive and continuous exposure to news, especially negative or anxiety-provoking news. This constant exposure can lead to feelings of distress, anxiety, helplessness, and even depression. In other words, it is a type of information overload that focuses specifically on news consumption. With the massive flow of news

around the clock across various media outlets, many people find it difficult to process this large amount of information, leading to a feeling of exhaustion (Ying, Jiankun, & Oberiri, 2025).

7-2. The obsession with "news fatigue" plagues people around the world:

The 2024 Digital News Report revealed that 39% of the public in several countries now avoid the news occasionally or regularly, as a result of the psychological stress caused by the constant coverage of major crises, such as the wars in Gaza and Ukraine and climate change. The report also showed that 50% of journalists working in countries such as Canada, Spain, and Ecuador suffer from high levels of anxiety, with depression rates reaching 20%.

While the report did not directly address the situation in Arab countries, the ongoing crises in the region and the multiple wars likely mean that anxiety and depression rates among Arab journalists and the public are higher than the global average (Newman, Fletcher, Robertson, Eddy, & Nielsen, 2024).

7-3. Causes of News Fatigue:

According to Hisiw Yang, a researcher at the Husman School of Journalism, the causes of news fatigue are numerous and can be summarized as follows:

The Internet:

Before the advent of the internet, people obtained a reasonable amount of news from traditional media outlets, consuming and enjoying it according to their available time. However, with the advent of the internet, the cost of producing news has decreased, and its broadcast and distribution have become easier. Consequently, audiences feel exposed to a large influx of news because they are constantly connected to the internet.

Social media platforms:

This is a significant cause of news fatigue, and perhaps more dangerous than the internet, because they are designed to keep people constantly connected, constantly urging them to stay connected and engaged so they don't miss a thing. Constant scrolling on some platforms

The nature of some platforms allows for almost unlimited scrolling and switching from one content to another. This is most evident on TikTok and Instagram. This feature appears to be specifically designed to give users the impression that there is no end to the content they are exposed to, to the point where they reach what can be called saturation and feel exhausted from following these platforms (Ruiz, Molina León, & Heuer, 2024).

There are other factors contributing to the spread of news fatigue, most notably:

The overwhelming amount of information: In the digital age, audiences are exposed to a constant and increasing stream of news and information from multiple sources around the clock. This overwhelming amount of information makes it difficult to process everything, leading to feelings of stress and mental exhaustion.

The nature of negative news: Much of news coverage focuses on negative events, such as conflicts, disasters, crises, and crimes. Constant exposure to this type of news can increase levels of stress, anxiety, and fear among journalists and the public alike, leading to feelings of helplessness and pessimism.

Continuous and repetitive coverage: The same news and events are often circulated repeatedly and intensively across various media outlets. This repetition can increase feelings of boredom, distress, and fatigue with the same topics. An example of this is the constant media coverage of events in Gaza. The speed of news transmission: With the spread of the internet and social media, news has become extremely rapid, meaning we are exposed to news as it happens, sometimes before full or accurate details are available, increasing uncertainty and anxiety.

Fear of missing out (FOMO): Many people feel constant pressure to keep up with the latest developments for fear of missing out on important information or feeling out of touch. This constant urge to follow contributes to excessive news consumption and the resulting burnout.

News Interference with Daily Life: News has become an integral part of our daily lives, as we receive it via our mobile phones, social media accounts, and at work. This constant overlap makes it difficult to separate personal life from the news flow.

Feelings of Powerlessness: When we are exposed to news about major global issues or complex crises, we may feel helpless and unable to effect change. This feeling of powerlessness can increase the frustration and exhaustion that results from following the news.

Media Biases and Misinformation: Exposure to biased news or misinformation can increase feelings of confusion and mistrust, and contribute to mental and emotional exhaustion (Song, Jung, & Kim, 2017).

7-4. Strategies of Media Organizations to Combat News Fatigue:

In an effort to mitigate the effects of news fatigue on both journalists and the public, some media organizations have begun innovative strategies have been adopted to combat this phenomenon, the most important of which are:

Simplifying content: The British newspaper The Guardian adopted a model based on providing a daily summary of key events, such as the "What We Know" report on the Russia-Ukraine war. This report focuses on essential information without delving into exhausting details, leading to increased readership and engagement rates.

Focusing on human stories: The Swedish website Dagens Nyheter relied on TikTok to tell personal stories related to crises. A story about a group of friends celebrating one of their engagements before the outbreak of the Gaza war received more than 500,000 views in one week, reflecting the public's interest in this type of content.

Engaging with decision-makers: The Finnish newspaper Helsingin Sanomat presented a report showing images of the destruction in Gaza to members of the Finnish parliament and recording their emotional reactions, which helped bring the issue closer to the public and raise awareness of the impact of war (The Guardian, 2025).

Other strategies include:

A- **Mitigating negative news:** Negative news can be mitigated by:

Providing positive solutions and context: Instead of focusing solely on problems and crises, media organizations can seek out positive stories and innovative solutions to the problems at hand. Highlighting successful initiatives and constructive efforts can counteract feelings of helplessness and pessimism.

Focusing on constructive news: Allocating space or bulletins to news that emphasize progress, innovation, humanitarian achievements, and initiatives that make a positive difference in society.

Managing the pace of news: Avoiding excessive and repetitive coverage of the same negative events, providing less frequent but more comprehensive and analytical updates (Newman, Fletcher, Robertson, Eddy, and Nielsen, 2024).

B- **Improving the Quality of News Coverage:** The quality of media coverage can be improved by:

Delving into analysis and context: Providing in-depth analyses of events helps the audience better understand the causes, roots, and effects, reducing feelings of confusion and superficial fatigue.

Fact-checking and credibility: Ensuring the accuracy of information and the credibility of sources before publication contributes to building trust and reducing anxiety caused by false and misleading news.

Avoiding Excessive Sensationalism: Avoid misleading or overly sensational headlines that merely aim to attract attention without providing valuable content.

C- **Meeting Diverse Audience Needs:** Meeting diverse audience needs can be achieved through:

Offering Diverse Content Options: Providing different forms of news content, such as summaries, infographics, simplified explanations, and short audio and video clips, to meet the preferences and needs of a wider audience.

Personalizing the user experience: Allowing users to customize the types of news they want to follow and determine the frequency of updates.

Engaging with the audience: Encouraging dialogue and providing spaces for questions and inquiries to reduce feelings of isolation or misunderstanding.

d. **Adhering to professional ethics:** This issue is very important for media professionals, as they must demonstrate:

Transparency and clarity: Clarifying information sources and journalistic methodology.

Objectivity and neutrality: Presenting news in a balanced manner and presenting different viewpoints.

Considering psychological effects: Paying attention to how news affects the audience's mental health and avoiding publishing content that may cause unnecessary shock or excessive stress.

e. Exploring new approaches to news presentation: This can include:

Solutions journalism: Focusing on stories that address how individuals and communities respond to problems and challenges.

Slow journalism: Providing in-depth and thoughtful analyses rather than focusing on speed and quantity (McIntyre, 2019).

By adopting these strategies, media organizations can play a more responsible role in delivering news in a sustainable manner that maintains audience interest and reduces the impact of "news fatigue."

7-5. The Future of the Media Industry in Light of the Increasing Prevalence of News Fatigue:

The Reuters Institute report indicates a set of predictions about the future of the media industry in the coming years:

Increasing pressure on older generations: News fatigue is no longer limited to young people; experienced journalists are expected to suffer more from it, due to the accumulation of professional pressures over the years.

Increasing interest in positive news: Some media organizations, such as the Spanish newspaper *elDiario*, have begun planning to launch weekly bulletins that focus on constructive news and successful initiatives, rather than exclusively focusing on covering problems and crises (The Guardian, 2025).

7-6. Towards the Return of Constructive Journalism:

The Finnish platform "Uusi Juttu" decided to publish one in-depth investigation per day, along with audio summaries and short newsletters, in an attempt to alleviate audience fatigue. Surveys later revealed an increase in the number of audience members following this new strategy created by this platform.

The Swedish newspaper "Svenska Dagbladet" also launched the "Kompakt" service under the slogan "Read Less... Learn More," targeting readers who wish to reduce the time they spend following the news (Nieman, 2024).

8- The Applied Framework:

Introduction:

The field aspect of scientific research is the stage in which the researcher collects data and information directly from the reality or field in which the study is conducted. This aspect represents the practical application of the research methodology identified during the previous research phases. In other words, it is the process of the researcher going down to the ground to gather evidence and data that will help him answer the research questions, test his hypotheses, or explore the phenomenon under study in depth.

First Axis: Nature News Content

Percentage of Cultural and Humanitarian News

Percentage of Political and Security News

6% 76% Al Jazeera.net

11% 69% BBC Arabic

The results revealed that political and security news constituted more than 70% of the total content on both sites, while cultural, narrative, or positive news constituted less than 12%.

This means that the intense focus on political issues and unrest generates what is known as "information overload," especially among an audience experiencing these crises on a daily basis, making them easily susceptible to news fatigue.

Second Theme: Editorial Templates and Styles

BBC Arabic Al Jazeera.net Editorial Template

38% 62% Live News
36% 23% Analytical/Investigative Report
14% 9% Opinion Article
12% 6% Humanitarian Story or Narrative

Al Jazeera uses. Net uses the traditional hard news format, with an immediate and urgent tone, for 62% of its news, while BBC Arabic relies on interpretive and analytical formats for 44% of its content, i.e., analyses, in-depth reports, and human stories.

This can be explained by the fact that relying on a fast-paced news format can exacerbate feelings of fatigue, similar to what happens when following Al Jazeera.net, while the BBC's analytical formats allow for deeper understanding without feelings of repetition or momentary tension.

Third axis: Indicators of stress and fatigue in content

BBC Arabic Al Jazeera Net Index

39% 65% Tension-inducing phrases in headlines

40% 60% Pessimistic/catastrophic tone

33% 58% Repetition of the same event in different formats

11% 4% Presence of stress-relieving (humanitarian) stories

Al Jazeera.net used charged warning phrases such as "urgent," "massacre," "tragedy," "catastrophe," and "collapse" in 65% of its headlines, while this percentage was lower in BBC Arabic, at only about 39%.

This can be explained by Al Jazeera's greater reliance on "instantaneous dynamism" to attract attention, which increases the likelihood of audience fatigue. In contrast, the BBC tends toward emotional balance, which reduces the likelihood of fatigue among its followers.

Axis Four: Visual and Technical Elements

BBC Arabic Al Jazeera Supporting Media

47% 35% Explainer video

22% 14% Infographics

53% 38% Paragraph division for easy navigation

41% 27% Additional links

Both sites rely on images as a primary element, but BBC Arabic excels at providing more explainer videos and infographics than Al Jazeera Net. Approximately 47% of BBC news included explainer media, compared to only 35% for Al Jazeera.

The explanation for this lies in the fact that the presence of interactive elements reduces fatigue because it allows the audience to easily understand the material through visual tools that are more comfortable than reading long textual content such as videos, effects, and audio recordings.

Axis Five: Audience Engagement and Interest Patterns:

Average Shares, Average Views, Average Comments, Content Type

300 22,000 9 Breaking Political News

620 29,000 16 Economic Analysis Report

1,100 42,000 45 Humanitarian/Success Story

850 37,000 28 Explanatory Video

The table above shows that audiences engaged more with narrative or explanatory news, while negative news, despite its importance, recorded lower engagement rates (shares, comments, reading time).

This indicates a shift in Arab audience preferences, as they have begun to prefer content that explains, simplifies, and inspires hope, as opposed to the repetition of negative news about wars and crises, which leaves them feeling psychologically exhausted by following this type of news.

General Results of the Study:

The study concluded with the following set of findings:

1. The phenomenon of "news fatigue" is clearly evident on Aljazeera.net in terms of repetition, emotional style, and political dominance.

2. The BBC Arabic website exhibits a more balanced editorial approach, relying on explanatory

media and in-depth reporting.

3. The Arab audience has become more aware of and psychologically affected by content, prompting them to seek mentally comforting alternatives (stories, videos, infographics).

4. It is necessary to rethink editorial formats and headline styles in the Arab world to reduce the impact of fatigue.

5. The Arab audience prefers media content that gives them a sense of hope, as opposed to negative news related to wars and crises, which leaves them feeling exhausted.

6. Among the reasons for the growing phenomenon of news fatigue are the significant increase in the use of the internet and social media platforms, in addition to the constant scrolling of certain pages.

7. Media organizations are adopting a number of strategies to combat the phenomenon of news fatigue, such as simplifying content, focusing on human stories, and engaging with decision-makers.

8. There are other strategies to combat the phenomenon of news fatigue, such as mitigating negative news, improving the quality of news coverage, meeting diverse audience needs, adhering to professional ethics, and exploring new methods of news presentation.

Conclusion

The results of this analytical study revealed a clear rise in the phenomenon of "news fatigue" in the Arab media environment, where news coverage across various news websites is characterized by a high density of political and security discourse, a constant repetition of the same issues, and headlines charged with negative emotions. This media reality, as revealed by content analysis data from Al Jazeera.net and BBC Arabic, directly impacts the relationship between the Arab public, across all its categories, and news content. It leads to a state of psychological and cognitive detachment from the news, which may lead to a significant reluctance to follow it.

The audience has increasingly shown a tendency to avoid stressful content, and a preference for explanatory, humane, or positive content that gives them space to understand without pressure. On the other hand, the attempts of some platforms, such as "BBC Arabic," have become clearer in providing diversity in editorial formats and using visual tools that mitigate the impact of shocking news, while other platforms still Others, such as Al Jazeera.net, overuse charged headlines and the "urgent" style, which deepens the state of exhaustion, as demonstrated by the results of the field study.

This scenario requires Arab media institutions to reshape their relationship with their audiences, not only in terms of what is said, but also how it is said, how often it is said, and with what narrative and cognitive style this media content is formulated.

Recommendations:

This study concluded with a set of recommendations, as follows:

The need to diversify narrative formats and move away from the traditional news format, which relies on urgent and direct styles, and adopt alternative editorial forms such as human storytelling and constructive journalism.

Reducing repetition and employing editorial intelligence by adopting digital editing tools that monitor repeated coverage of the same event on the site, in addition to producing renewed coverage instead of republishing event details in different formats.

Integrate positive and inspiring content into daily coverage, i.e., allocate permanent sections for positive news or local and Arab successes, and expand the use of positive stories that relieve the stress of constant news coverage.

Recalibrate the tone and emotional style of headlines, and limit the use of emotionally charged phrases such as "disaster, massacres, tragedy" unless necessary.

Consider the mental health of the public during times of crisis, and work with psychological specialists to craft content that is sensitive to the reader's emotions and does not stress them out.

Train journalists on the concept of "news fatigue" by developing training modules within digital editing programs on the psychological effects of excessive coverage.

References

1. Attia, T. A. (2013). *Guide to research design and implementation in the social sciences*. Saudi Arabian Library.
2. Baran, S. (2021). *Introduction to mass communication: Media literacy and culture*. McGraw-Hill Education.
3. Boczkowski, P. J., Mitchelstein, E., & Matassi, M. (2018). “News comes across when I’m in a moment of leisure”: Understanding the practices of incidentalism. *Journalism Studies*. Sage Journals.
4. Cushion, S., & Lewis, J. (2010). *The rise of 24-hour news television: Global perspectives*. Peter Lang Publishing.
5. Haagerup, U. (2017). *Constructive news: How to save the media and democracy with journalism of tomorrow*. Aarhus University Press.
6. McCombes, S. (2023, June 22). *Descriptive research*. Scribbr. Retrieved March 14, 2025, from <https://www.scribbr.com/methodology/descriptive-research/>
7. McIntyre, K. (2019). Solutions journalism: The effects of including solution information in news stories about social problems. *Journalism Practice*, 13, 563–580.
8. Newman, N., Fletcher, R., Robertson, C., Eddy, K., & Nielsen, R. (2024). *Reuters Institute digital news report 2024*. Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
9. Ruiz, N., Molina León, G., & Heuer, H. (2024). Design frictions on social media: Balancing reduced mindless scrolling and user satisfaction. *arXiv preprint*.
10. Seaton, J. (2015). *Pinkoes and traitors: The BBC and the nation*. Profile Books.
11. Song, H., Jung, J., & Kim, Y. (2017). Perceived news overload and its cognitive and attitudinal consequences for news usage in South Korea. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 94, 757–774.
12. Temmar, Y. (2007). *Content analysis for researchers and university students*. Taksig.com for Studies, Publishing, and Distribution.
13. The Guardian. (2025). Outlets seek fresh strategies as UK poll shows “news avoidance” on the rise. *The Guardian*.
14. Ying, H., Jiankun, G., & Oberiri, D. (2025). Social media fatigue and the circulation of fake news. *Current Psychology*.

Received: 09.05.2025

Accepted: 25.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/84-91>

Kassoul Tabet

Djilali Liabès University of Sidi Bel Abbès - Algeria

<https://orcid.org/0009-0008-3632-8776>

kassoul.tabet@gmail.com

Religious Text and the Strategy of Reading in the Thought of Mohammed Arkoun

Abstract

Many thinkers and critics seek to draw upon contemporary philosophical and critical methodologies to read religious texts and subject them to these frameworks. Among such intellectuals is Mohammed Arkoun, who endeavoured to establish and apply what he termed "Applied Islamology," in contrast to the prevailing notion of "Classical Islamology." The purpose behind Arkoun's creation of this new conceptualisation was to break away from the classical notions that enveloped the Islamic mind, rendering it incapable of keeping pace with the spirit of modern humanist thought. Arkoun called for the formation of a renaissance capable of transcending the prohibitions that confined intellectual activity and the movements that excluded the questions accompanying the formative stage of Islam.

Keywords: *historical criticism, humanism, Qur'anic event, Sunnah, hermeneutical reason, displacement*

Kassoul Tabet

Sidi Bel Abbès Djilali Liabès Universiteti – Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0008-3632-8776>

kassoul.tabet@gmail.com

Məhəmməd Arkounun düşüncəsində dini mətn və oxu strategiyası

Xülasə

Bir çox mütəfəkkir və tənqidçi dini mətnləri oxumaq və onları müasir fəlsəfi və tənqidi metodologiyalar çərçivəsində təhlil etmək məqsədilə çağdaş yanaşmalardan istifadə etməyə çalışır. Bu cür intellektuallar arasında Məhəmməd Arkoun xüsusi yer tutur. O, "Klassik İslamologiya" anlayışına qarşı olaraq "Tətbiqi İslamologiya" adlandırdığı yanaşmanı formalaşdırmağa və tətbiq etməyə cəhd göstərmişdir. Arkounun bu yeni konsepsiyasını irəli sürməkdə məqsədi İslam düşüncəsini əhatə edən və onu müasir humanist düşüncənin ruhu ilə ayaqlaşmaqdan aciz hala gətirən klassik təsəvvürlərdən uzaqlaşmaq idi. Arkoun intellektual fəaliyyəti məhdudlaşdıran qadağaları və İslamın formalaşma mərhələsi ilə bağlı sualları kənarda saxlayan yanaşmaları aşmağa qadir olan bir intibahın formalaşdırılmasına çağırış etmişdir.

Açar sözlər: *tarixi tənqid, humanizm, Qurani hadisə, Sünnə, hermenevtik ağıl, yerdəyişmə*

Introduction

Mohammed Arkoun makes no distinction within the Islamic tradition between religious texts, such as the Qur'an and Sunnah, for, in his view, all must be subjected to contemporary methodologies to arrive at a mode of thought capable of forming a sound foundation for any possible renaissance. This can be achieved through transgressing the prohibitions that have long encircled both intellect and movement, excluding the questions that emerged during the formative and foundational stage of Islam, only to be subsequently silenced and sealed away (Mohammed Arkoun, *Islamic Thought*, 1990, p. 31).

Research

Arkoun seeks to subject the Qur'an to the test of comparative historical criticism by treating it as a fertile text for open dialogues with all who have engaged with or contested it. He states, "The scientific study of the sacred does not mean diminishing or violating it; rather, it entails a better understanding of all its manifestations and transformations, and serves as a warning to certain groups or individuals against manipulating it for political or personal gain. I can say that the sacred we live by or with today is not the same as the sacred of the Arabs at the Kaaba before Islam, nor even the sacred that prevailed during the time of the Prophet."

The Concept of the Religious Text in the Thought of Mohammed Arkoun:

It is self-evident that the sacred changes and transforms with the evolution of beliefs and religions. The sacred of pagan Arabs is not the same as that of Muslim Arabs, just as the sacred of Christians is not that of Muslims. What must be emphasised, however, is that Islam, in its original texts, was not a sacred text manufactured by a group with political or material interests; instead, it was fundamentally a divine revelation emanating from God (Qasim Shuaib, 2007, p. 34).

From this perspective, Mohammed Arkoun employs the strategy of displacement, directing it toward Islamic convictions and certainties to reveal that such convictions were founded upon unstable grounds. This occurs within the framework of what Michel Foucault terms "intellectual archaeology," or an attempt to think the unthought. Displacement (*déplacement*), for Arkoun, signifies any transformation that affects traditional problematics or introduces a new approach to existing issues, an approach that may replace, annul, or dislodge previous ones (Mohammed Arkoun, *The Qur'an: From Inherited Exegesis to the Analysis of Religious Discourse*, 2005, p. 14).

The traditional problems in question are the certainties of the Muslim intellect, particularly in the doctrinal domain, such as the belief that the Qur'an is the Word of God, the binding authority of the Sunnah, and the universality of the Islamic message. These convictions are challenged by modern Western approaches to Jewish and Christian religious texts, which rely on contemporary knowledge and attempt to align with Western modernity and the applications of the human sciences in the West (Arkoun, *Islamic Thought*, p. 35).

The Strategy of Historical and Humanist Reading:

Mohammed Arkoun approaches the Qur'anic text, the foundational text of Arab-Islamic civilisation, on the basis of re-examining its sanctity and revealing its mechanisms through an inquiry into its linguistic nature, the history of its formation, and the stages of its development and stabilisation in its current form. Arkoun proposes epistemological and historical strategies to deconstruct the mechanisms of sacralisation. Humanising the text is grounded in an immanent philosophy that stands in opposition to the philosophy of transcendence and rupture, severing ties with any religious philosophy that defers human life to another world beyond the one in which human beings actually live.

Within this framework, three central concepts in Arkoun's thought reveal his strategy of embedding the text within its historical roots: *the communities of the written and oral texts* and *the Qur'anic event* (Mustafa Kihal, 2006, p. 159).

According to Mohammed Arkoun, these concepts reveal how the attributes of sanctification, transcendence, abstraction, and metaphysical remoteness are stripped away from many perceptions and meanings, situating them within immanent human processes. In this context, Arkoun distinguishes between two levels of divine speech: absolute speech and relative speech.

The first level represents the totality and finality of God's speech, while the second denotes the divine speech revealed to humanity through prophets and messengers. God's speech is inexhaustible, and humankind does not and cannot know it in its entirety. The successive revelations to Moses, Jesus, and finally to Muḥammad, peace be upon them, constitute only fragmented portions of that speech. The notion of the heavenly book serves merely as a symbolic expression of the belief that there exists a celestial book encompassing the totality of God's speech, which resides solely in the heavens. Whatever the case, the Qur'anic discourse represents an earthly manifestation of the divine Word (Mohammed Arkoun, *Secularism and Religion: Islam, Christianity, and the West*, 1996, p. 83).

This means that the Qur'an is a partial, earthly, and human manifestation conveyed through the Prophet Muḥammad, peace be upon him, because it was embodied in the human language of Arabic in the seventh century CE. It was directed toward human minds and revealed in connection with social and economic circumstances in the Arabian Peninsula. The Qur'an itself repeatedly emphasises the existence of an eternal, infinite divine speech preserved in the *Umm al-Kitāb* (the Mother of the Book) and of revelation sent down to earth as its manifested, visible, linguistically expressible, and readable portion, a segment of God's infinite speech, which is one of His divine attributes (Arkoun, *The Qur'an: From Inherited Exegesis to the Analysis of Religious Discourse*, p. 22).

Revelation addressed to humanity through the prophets constitutes part of this infinite divine speech. The origins of this distinction between two levels of divine speech can be traced to the Mu'tazilites, in their doctrine of the Qur'an's createdness. Since, according to their conception, speech is an attribute of divine action rather than an attribute of divine essence and since the attributes of action are contingent upon the existence of the world, this implies that God's speech is created and not eternal; thus, the Qur'an is also created.

The assertion that the Qur'an is created is not mere rhetoric; it entails the incorporation of the dimensions of culture and language into the formulation of the problem dimensions that are products of human activity and must therefore be taken into account in any intellectual endeavour. This signifies the recognition of reason's responsibility and its contribution to the act of appropriation (Arkoun, *Secularism and Religion*, p. 61). In other words, the Qur'an possesses both a transcendent, divine dimension and a natural, human dimension, marked by its historicity and relativity. Any reflection on revelation that fails to acknowledge the interplay between these two dimensions remains incomplete.

Religious texts are not detached from the cultural and linguistic environments within which they were formed. The divine origin of these texts in no way negates the fact that they are linguistic in nature and are entirely subject to the temporal and spatial dimensions of their historical and social contexts. That which exists beyond language and precedes it bears no direct relation to us as human beings, nor do we possess the epistemological or methodological tools necessary to subject it to study (Nasr Hamid Abu Zayd, 1995, p. 119).

Divine speech becomes accessible to us only when it is situated within a human language, beginning from the moment the Prophet Muḥammad, peace be upon him, uttered the revelation. The transcendent manifests itself solely through history, and the sacred appears only through the world. Revelation, as the speech of God, can be read and understood only through a specific language. Islamic revelation was articulated in Arabic, in accordance with the linguistic conventions and discursive structures of the Arabs of that time; it is, therefore, an Arabic discourse. Moreover, its contextual circumstances, as well as the occasions of revelation (*asbāb al-nuzūl*), always refer to concrete events and practices situated in time and space. From this emerges the humanistic and temporal character of revelation (Ali Harb, 1995, p. 95).

For Mohammed Arkoun, humanising revelation entails subjecting religious texts to scientific and historical analysis. What concerns Arkoun is not divine speech in its absolute form but rather the Qur'anic discourse revealed through a vertical movement, embodied first in an oral human language and later in written form. In this sense, Arkoun adopts a worldly, immanent understanding of revelation, aiming to strip the phenomenon of revelation and prophetic discourse of the mechanisms of sanctification and transcendence by exposing these very mechanisms. To study revelation scientifically is to approach it as a linguistic and social construct. What has been spoken, known, interpreted, and lived within the Jewish, Christian, and Islamic contexts must be examined as a linguistic and social structure underpinned by shared historical solidarities (Arkoun, *The Qur'an: From Inherited Exegesis to the Analysis of Religious Discourse*).

To achieve what Arkoun terms a *methodological and epistemological displacement* of religious thought and revelation from traditional theological grounds to the horizons of free inquiry into meaning, he proposes a distinction between two concepts: the *communities of the Mother of the Book* and the term "*Mother of the Book*" itself. The latter, a theological term, is replaced by Arkoun with

a more anthropological notion: "the community of the Mother of the Book" or "the ordinary book." He aims to demonstrate that the theological concept of the Book corresponds to a material object, something tangible, handled, and circulated, which, as history shows, is often appropriated by the political authority embodied in the state apparatus (Mohammed Arkoun, *Where Is Islamic Thought?*).

All religions, according to Arkoun, are compelled to use the book in its material and ordinary sense to disseminate their threefold theories of revelation. Without revelation in the form of a material book inscribed in a particular human language, it would neither have been transmitted through the centuries nor spread widely. However, theology developed within sectarian frameworks, and as a result, sanctification shifted from the *Umm al-Kitāb* to the material book itself, which was mediated through hermeneutical reasons (Arkoun, *Islam, Europe, the West*, 2001, p. 21).

This entails restoring the Book to its historical and cultural contingency, stripping away the layers of obfuscation and mythological visions surrounding the phenomenon of the Book, and shifting from the transcendent to the human sphere while removing the sanctifying aura from political authority (Arkoun, *Islam, Europe, the West*, 2001, p. 58). To distinguish between the book in its common understanding and the "sacred book," Mohammed Arkoun provides an example of how the Gospels were compiled. This formation reveals a functional differentiation between the book in its ordinary sense and the book in its sacred sense.

It is well known that the Gospels were written in Greek rather than in Aramaic, the language of Jesus, because Greek possessed greater cultural power and wider circulation. Aramaic, by contrast, was merely a modest dialect among the Semitic languages, with far less cultural capital in terms of its literary corpus than Greek. This choice illustrates how a sacred text emerges within and is shaped by historical, linguistic, and cultural conditions rather than existing in a purely transcendent realm (Arkoun, *Islam, Europe, the West*, 2001, p. 58).

This constitutes compelling evidence of the profound impact produced by the ordinary book: by relinquishing the original form of the message, Christian theologians sought to disseminate Christianity more effectively (Arkoun, *The Qur'an: From Inherited Exegesis to the Analysis of Religious Discourse*, p. 81).

Communities of the Book and the Qur'anic Event:

Mohammed Arkoun interprets the relationship between the *Umm al-Kitāb* (the Mother of the Book) and the ordinary book through an anthropological and cultural lens by invoking the notion of the conflict between oral and written reason. Written reason is the force that imposes its propositions, definitions, classifications, and system of truths upon society through the practical solidarity of four powers, ultimately resulting in its domination over the entire social sphere. These four powers are the state, writing, and culture (Arkoun, *Where Is Islamic Thought?*, p. 59).

Consequently, the concept of the "communities of the Mother of the Book" encompasses two essential dimensions of tradition. The first is the historicity of all cultural processes and scholarly practices through which the sacred text is integrated into the social body. The second is the sociology of reception, which refers to how the social and cultural attributes of tradition are received and transmitted within society (Arkoun, *The Qur'an: From Inherited Exegesis to the Analysis of Religious Discourse*, p. 82).

Mohammed Arkoun ultimately delineates the stages of what he terms the system of production of the communities of the sacred book and the ordinary book, which he summarises in four key phases:

- **Inaugural events:** Torah, Gospels, and Qur'an, earthly history and history of salvation.
- **Witnesses to revelation:** the apostles or the *ṣaḥābah* (Companions), who ensured the faithful transmission of revelation; the *tābi'ūn* (Successors); the interpretive community; the imaginative generation of the living tradition; the living collective memory.
- **Written codifications** and the oral transmission of living tradition.
- **Interpretive readings** and the struggle of interpretations (Arkoun, *The Qur'an: From Inherited Exegesis to the Analysis of Religious Discourse*, p. 91).

The term "*Qur'an*" refers exclusively to the oral message that the Prophet conveyed to the community. What was compiled after his death in a specific arrangement and recorded between two

covers differs from the original oral proclamation. Even the Companions themselves were not initially in agreement regarding the legitimacy of this compilation, which had neither been carried out nor commanded by the Prophet (Mustafa Kihal, p. 168). As with other religions, Islam in its beginnings consisted of an oral discourse, which was memorised and transmitted verbatim by the Companions, who acted as witnesses conveying what they had heard and seen. This marks the transition from an oral state to a written textual state.

In his analysis of the problematic history of the Qur'anic text, that is, the *muşhaf*, Mohammed Arkoun seeks to move beyond the traditional narrative of Islamic heritage. He casts doubt on the process by which the Qur'anic message transitioned from an oral discourse to an official written codex, arguing that this transformation involved extensive processes of deletion, selection, and linguistic manipulation. Not all oral discourse was transcribed; some elements were lost along the way, as specific manuscripts, such as the codex of Ibn Mas'ūd, were destroyed. This process unfolded under heated conditions of political struggle over power and legitimacy (Arkoun, *Secularism and Religion*, p. 46).

According to Arkoun, this claim is corroborated by modern linguistics, which highlights the crucial distinction between oral and written texts. As he explains, certain elements are inevitably lost or altered during the shift from an oral to a written stage (Mohammed Arkoun, *Fundamentalist Thought and the Impossibility of Foundation*, 1996, p. 53).

According to Mohammed Arkoun, the implication of this is that the *muşhaf* we possess today is not the Qur'an, as it was initially revealed; it has undergone modification in accordance with the requirements and constraints of the writing system. Intellectual liberation, he argues, is impossible without a historical perspective on this transformation. He frames the problem of this transition in terms of identifying the epistemological status of meaning produced at the linguistic and historical level of oral discourse and distinguishing it from that of written discourse. This distinction is well understood by linguists, particularly when they refer to the general context in which oral speech was first uttered (Mohammed Arkoun, *Issues in the Critique of Religious Reason*, 2000, p. 188).

By "circumstances of discourse," Arkoun refers to the totality of conditions, circumstances, and contexts in which the Prophet Muḥammad, peace be upon him, performed the speech act directed at both his believing followers and his opponents. Unlike the Prophet's contemporaries, all subsequent believers did not experience the specific circumstances of revelation (*asbāb al-nuzūl*) that the Prophet did. Although the Companions lived through these events, later generations sought to reconstruct them, and their partial documentation did not occur until at least two or three generations after the events themselves. It is therefore unsurprising that these accounts were subject to considerable fabrication and distortion (Abdelmajid Charfi, p. 188).

This logic of analysis has led some scholars to distinguish between three levels: the **Qur'an**, the **muşhaf**, and the **kitāb**. To conflate these levels, Arkoun maintains that it is an ideological act. The **Qur'an** represents the oral message; the **muşhaf** represents the written text compiled after the Prophet's death, subject to complex historical and political circumstances; and the **kitāb** is a foundational juristic concept that has come to be used synonymously with both the Qur'an and the *muşhaf*, despite its distinct meaning within the Qur'anic text itself (Nader Hammami, 2006, p. 53).

From here, Arkoun draws a fundamental distinction between **the Qur'an and Islam**, between **the Qur'anic event** (*Le Fait Coranique*) and **the Islamic event** (*Le Fait Islamique*), or between **the Qur'anic phenomenon** and **the Islamic phenomenon**. He noted that the first to use the term "Qur'anic phenomenon" was Malek Bennabi in the past century, albeit within a reverential and sacralising framework (Arkoun, *Issues in the Critique of Religious Reason*, p. 12).

Mohammed Arkoun understands the **Qur'anic event** as a **linguistic, cultural, and religious occurrence** that divided the Arab space into two distinct domains: the realm of "wild thought" and the realm of "learned thought." This division marks the difference between pre-Qur'anic jāhili society and the politically organised society that emerged after the Qur'an, culminating in the establishment of the Islamic state by the Prophet Muḥammad, peace be upon him, in 622 CE (Arkoun, *Issues in the Critique of Religious Reason*, p. 187).

Arkoun aims to demonstrate the relationship between the Qur'anic event and the Islamic event and to underscore that the two do not coincide. The Qur'anic event signifies the **historical emergence of a new phenomenon** circumscribed in both time and space. It cannot be reduced merely to the textual corpus transmitted to us since its formation; instead, it requires a new analytical strategy. The Islamic event, however, does not derive wholly from the Qur'anic event, contrary to the assumption of the general Muslim public and the claims of reverential tradition. Traditional heritage, Arkoun argues, is not concerned with historical criticism but with the consolidation of a normative model (Arkoun, *Islam, Europe, the West: Stakes of Meaning and Wills of Domination*, p. 12).

This distinction between the Qur'anic event and the Islamic event seeks to reveal the **historicity of all transformations and processes** that unfolded under the influence of the Islamic event. The Qur'an, he maintains, does not transcend history, and the Islamic event is itself a historical phenomenon produced by ideological strategies. Therefore, "Arkoun calls for moving beyond negative historicity to positive historicity" (Sebaï Lakhdar, 2015) Arkoun proposed examining Islam at three distinct levels:

- **First Islam:** the *religion of power*;
- **Second Islam:** the *religion of forms*;
- **Third Islam:** the *religion of the individual*.

The relationship between these levels can be grasped by differentiating and disentangling the shared lived experience, distributing it between transcendence and immanence, between mystical and ritual desire, between independent reasoning (*ijtihad*) and imitation (*taqlid*), and between openness and withdrawal (Mohammed Arkoun, "From the Concept of Islam to How Islam Is Today, 1988, p. 47).

The Prophetic Text and Its Rereading:

The Prophetic text, or the Sunnah, occupied the **second position in Islamic legislation** after the Qur'anic text. It continues to serve as a **practical point of reference** for Muslims across sectarian and doctrinal lines. This prominent status of the Prophetic text is also acknowledged within modernist discourse, in which Mohammed Arkoun regards the hadith corpus, alongside the Qur'anic text, as a **living heritage** (Arkoun, *Islamic Thought: A Scientific Reading*, p. 21).

This elevated status accords with the Prophetic text that has led Muslims to devote significant efforts to the **collection, preservation, and transmission of hadith**, giving rise to a set of scholarly disciplines collectively known as the *sciences of hadith*. From this standpoint, modernist discourse engages critically with the Sunnah, seeking to **destabilise established convictions, challenging its binding authority, and asserting its historicity**. For Arkoun, modernity itself entails the establishment of a **radical rupture with heritage**, whether this heritage is general, as in the ancient traditions of all nations, or written and sacred, as in the case of the Islamic tradition (Arkoun, *Islamic Thought: A Scientific Reading*, p. 22).

In his effort to **displace prevailing convictions regarding Prophetic texts**, Mohammed Arkoun addresses several key issues. The first concerns the very **term "Sunnah"**, followed by his perspective on the **Prophetic Biography (sīrah)**. With respect to the concept of *ḥadīth*, Arkoun distinguishes between its common usage among Muslim scholars, jurists, theologians, and traditionists, which, he argues, did not fully crystallise until the time of Umar ibn Abdelaziz (Arkoun, *Islamic Thought: A Scientific Reading*, p. 22).

Another pivotal step in consolidating the notion of Sunnah, in Arkoun's view, was the intellectual effort of Al-Shafi'i, through which the Sunnah came to be recognised as the **second source of Islamic legislation**. This development, he maintains, **elevated the Prophetic text to the rank of the foundational sources of religion**, imbuing it with a **sacred status** (Arkoun, *Islamic Thought: A Scientific Reading*, p. 23). By implication, Arkoun does not consider the Sunnah a sacred text in itself; rather, **sacrality was conferred upon it** through historical processes, a view that resonates with other proponents of modernist thought.

Arkoun asserts that *ḥadīth* became **interwoven with the cultural legacies of competing social groups**, shaping the collective perceptions of religious authority. He clearly states:

“In reality, the Prophetic hadiths are originally both a collective and individual production. They reflect certain slow-moving linguistic and psychological processes, all of which contributed to the formation of the general Islamic spirit and the Islamic mentality in the anthropological sense, for they provide us with information about the reciprocal interactions between the teachings of the Qur’anic text then in a state of gradual closure and the customary and cultural realities prevailing within the various milieus in which the Qur’anic phenomenon spread.” (Mohammed Arkoun, *Fundamentalist Thought and the Impossibility of Foundation*, p. 201)

Mohammed Arkoun pushes his analysis of the **Prophetic Biography (sīrah)** to the point of arguing that it reproduces or generates what in the field of semiotics is known as **manipulation**: a process involving persuasion, competence, use, and recognition or validation, ultimately making possible the interpretive act through manipulation of the **narrative structure** at its earliest, most primitive stage (Mohammed Arkoun, *The Historicity of Islamic Thought*, p. 83).

According to Arkoun, the **mythical dimension** of the Prophet’s biography has become more dominant than the historical dimension because of popular beliefs, exaggerations, and the accumulation of legendary elements. To read the sīrah within the framework of new epistemological perspectives, he proposes three analytical orientations:

➤ **The psychological, social, and cultural origins of the Islamic imagination**, its functions, and modes of production are exemplified by movements such as the Abbasid Revolution, the Ikhwan movement, and the Islamic Revolution in Iran.

➤ **The narrative technique is a mechanism for producing meaning** that nourishes the collective imagination, weaving a narrative fabric of events to shape worldviews, reinforcing certain beliefs, elevating particular values, or neutralising the past to integrate it into a new order.

➤ **The historical and cultural conditions govern the transformation of collective imagination**, specifically the transition from myth or legend to history and subsequently to the present stage of Islamic societies and Islamic thought (Arkoun, *Islamic Thought: A Scientific Reading*, p. 76.).

A renewed reading of the Prophetic discourse, Arkoun maintains, requires **deconstructing the structure and functions of imagination**, as well as analysing **narrative art and its role in producing meaning** that feeds collective imagination and strengthens belief systems and value hierarchies. Thus, Arkoun treats the Qur’anic text in the same critical manner that Western scholars have applied to their own sacred texts. His critique, therefore, is directed not only at the exegetical tradition but also at the **Qur’anic text itself** (Mustafa Kihal, p. 268).

Conclusion

The intellectual project of Mohammed Arkoun stands out as one of the most prominent Arab intellectual endeavors to question religious reason and to reopen the fil of sacred texts in light of modern methodologies in linguistics, anthropology, and comparative history. His reading of the religious text was not an attempt to dismantle the sacred or strip it of its divine dimension; instead, it was an effort to **recover the human and historical meaning of the text as a linguistic and cultural phenomenon** formed within specific social and historical conditions.

Arkoun grounded his approach in a **multidimensional epistemological strategy**, built upon the concepts of *displacement*, *humanisation*, and *intellectual archaeology*, aiming to **deconstruct the theological structures** that surround the text and prevent it from becoming an object of critical thought. He calls for **moving the text from the closed realm of sacrality to the open sphere of free scientific understanding**, where its history, formation, and modes of reception within the collective Islamic consciousness can be critically examined.

The actual value of Arkoun’s project lies not only in its conclusions. Rather, in establishing a new concept of humanity by deconstructing the text in accordance with its current issues, his project was: "an attempt to establish a project of humanity in a different way, a concept that has always been misused and misapplied." (El-Arabi Miloud, 2016) but also in its **methodological audacity**, which reawakened within Islamic thought the capacity for questioning, critique, and rethinking. His **reading**

strategy thus represents a call to establish a **new hermeneutical reason** capable of engaging with the religious text as a discourse open to history, humanity, and meaning, not as a closed document confined to a single, authoritarian mode of interpretation.

References

1. Abu Zayd, N. H. (1995). *Critique of religious discourse*. Madbūlī Library.
2. Arkoun, M. (1988). From the concept of Islam to how Islam is today. *Contemporary Arab Thought*, 56–57.
3. Arkoun, M. (1990). *Islamic thought: A scientific reading*. National Development Centre.
4. Arkoun, M. (1995). *Secularism and religion: Islam, Christianity, and the West* (H. Saleh, Trans.). Al-Shāṭi' Publishing.
5. Arkoun, M. (1996). *Fundamentalist thought and the impossibility of foundation* (H. Saleh, Trans.).
6. Arkoun, M. (2000). *Issues in the critique of religious reason* (H. Saleh, Trans.). Dār al-Ṭalī'a.
7. Arkoun, M. (2001). *Islam, Europe, the West: Stakes of meaning and wills of domination* (H. Saleh, Trans.). Dār al-Sāqī.
8. Arkoun, M. (2005). *The Qur'an: From inherited exegesis to the analysis of religious discourse* (H. Saleh, Trans., 2nd ed.).
9. Arkoun, M. (n.d.). *The historicity of Islamic thought* (H. Saleh, Trans.). National Development Centre / Arab Cultural Centre.
10. Arkoun, M. (n.d.). *Where is Islamic thought? From the criterion of distinction to the decisive treatise* (H. Saleh, Trans.). Dār al-Sāqī.
11. Charfi, A. (n.d.). *Islam in the message of history*. Dār al-Fikr.
12. Hammami, N. (2006). *The Islam of the jurists*. Dār al-Ṭibā'a wa al-Nashr.
13. Harb, A. (1995). *Critique of truth*. Arab Cultural Centre.
14. Kihal, M. (2006). *Humanism and hermeneutics in the thought of Mohammed Arkoun*. Al-Ikhtilāf Publications / Dār al-Amān.
15. Lakhdar, S. (2015). Between the reasons for revelation and historicism: Correspondence or misrepresentation? *Philosophical Approaches*, 2(3).
16. Shuaib, Q. (2007). *Liberating the Islamic mind*. Arab Cultural Centre.

Received: 02.05.2025

Accepted: 14.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/92-98>

Rövşən Niyazov
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-8371-3231>
alessandriya3355@gmail.com

Xidməti və iş yerində konfliktlər, onların səbəbləri və aradan qaldırılması yolları

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, konfliktologiya — konfliktlərin yaranma və inkişaf mərhələlərini, onların əsas qanunauyğunluqlarını, mexanizmlərini, növlərini, habelə konfliktlərin idarə olunması və tənzimlənməsi yollarını öyrənən biliklər sistemidir. Bu elm sahəsi cəmiyyətdə və təşkilati mühitdə baş verən sosial qarşıdurmaların səbəblərini, strukturunu və nəticələrini araşdırmaqla yanaşı, konfliktlərin konstruktiv şəkildə həll olunmasına dair nəzəri və praktik yanaşmaları da əhatə edir.

Həmçinin məqalədə vurğulanır ki, sadə dildə izah etməyə çalışdığımız bu məsələlər və əksər konfliktoloqların apardığı tədqiqatların nəticələri belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir: rəhbər şəxsin müsbət nailiyyətləri əsasən onun kommunikativ keyfiyyətlərindən və münaqişələri nə dərəcədə effektiv həll edə bilmə bacarığından asılıdır. Rəhbərin düzgün ünsiyyət qurmaq, tərəfləri dinləmək, qarşıdurmanın mahiyyətini vaxtında dərk etmək və situasiyaya uyğun idarəetmə qərarları vermək bacarığı konfliktlərin destruktiv deyil, konstruktiv nəticələr doğurmasına imkan yaradır. Bu işə həm kollektivin sağlam psixoloji mühitinin qorunmasına, həm də təşkilati məqsədlərin uğurla reallaşdırılmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: konflikt, kommunikasiya, qanunvericilik, şəxsiyyət

Rovshan Niyazov
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0007-8371-3231>
alessandriya3355@gmail.com

Occupational and Workplace Conflicts: Causes and Resolution Strategies

Abstract

The article notes that conflictology is a system of knowledge that studies the stages of the emergence and development of conflicts, their fundamental patterns, mechanisms, types, as well as the ways of managing and regulating conflicts. This field of study, along with examining the causes, structure, and consequences of social confrontations occurring in society and organizational environments, also encompasses theoretical and practical approaches to the constructive resolution of conflicts.

The article also emphasizes that the issues we attempt to explain in simple terms, as well as the results of research conducted by most conflictologists, lead to the conclusion that a leader's positive achievements largely depend on their communicative qualities and their ability to effectively resolve conflicts. A leader's capacity to communicate properly, listen to the parties involved, timely understand the essence of the confrontation, and make management decisions appropriate to the situation enables conflicts to produce constructive rather than destructive outcomes. This, in turn, creates favorable conditions for maintaining a healthy psychological climate within the team and for the successful realization of organizational goals.

Keywords: conflict, communication, legislation, identity

Giriş

Əslidə həyatımızda ətrafımızda baş verənləri analiz etsək, görərik ki, bir çox şey münaqişələrin (konfliktlərin) başlamasına təkan verir. Konfliktlər maraqlarımızın bəyan edilməsindən tutmuş baxışlarımızın, pozularımızın, ifadə etdiyimiz sözlərin, hərəkətlərimizin nəticəsində baş verir.

Konfliktologiya — konfliktlərin yaranması və inkişafı, qanunauyğunluqları, mexanizmləri, konfliktləri və həmçinin konfliktlərlə idarəetmə haqqında biliklər sistemidir.

Bu elm fərdlər və ya qruplar arasında baş verən ziddiyyətləri yalnız nəzəri deyil, həm də praktik müstəvidə təhlil edir. Bu gün heç kimdə şübhə yoxdur ki, konfliktlər özlərindən əbədi bir kateqoriya təsəvvürü yaradır. Bu gün cəmiyyətin gündəmindən konfliktləri kökündən silmək mümkün deyil. Konfliktlər həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir. Konfliktlər universaldır və qaçılmazdır. Konfliktlərdən müvəqqəti yayınmaq olar, onları müvəqqəti olaraq dəf etmək olar. Bunların hamısı müvəqqəti, aldadıcı bir haldır. Qeyd etdiyimiz kimi, konfliktlər daimi bizimlədir. Ona görə də bizim konfliktlərlə əlaqədar qəbul etdiyimiz müvəqqəti tədbirlər konflikti gizli formaya çevirir və əlbəttə ki, bu, gələcəkdə daha ağır fəsadlara gətirib çıxara bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, konfliktlər ən qabarıq formada ortaya məhz dövlətin, şəxsin, cəmiyyətin və s. keçid dövrü ərəfəsində çıxır (Kissinger, 2017, s. 26).

Tədqiqat

Bu gün konfliktoloqların əksər koqortası belə qənaətə gəlirlər ki, konfliktləri müvəqqəti dəf etməkdənsə, konfliktləri idarə etməyi öyrənmək lazımdır. Nəticə belə olmalıdır ki, baş vermiş konfliktlərin şəxsə, cəmiyyətə, dövlətə vurmuş olduğu ziyan minimum olsun. Açıq-aydın görünür ki, konfliktlərin aparılmasında mütləq olaraq hansısa bir maraqlar var. Əksər hallarda bu, hansısa bir aktivin əldə edilməsi məqsədi daşıyır. Bu münaqişələrin aparılması dövlətlər üçün yaşayış (həyat) sahəsinin genişlənməsi üçün olur və ya ədalətin bərpası üçün olur. Məsələn olaraq biz Ermənistanın bizə qarşı olan uydurma ərazi iddiasını göstərə bilərik. Azərbaycanın isə Ermənistanla konflikti tarixi ədalətin bərpası idi. Tarixdə bu cür nümunələr yetərincədir. Ərazilərimizin separatçılardan azad edilməsi, qeyd etdiyimiz kimi, tarixi ədalətin bərpası, sərhədlərimizin bərpası isə bu hər müstəvidə Azərbaycanımızın aktividir.

Konfliktə başlayanda, konfliktə iştirak edən hər iki tərəf konflikti mütləq udmaq istəyində olsalar da, sonda konflikti iştirakçılardan yalnız biri udur və heç də illüziya ilə yaşamaq olmaz ki, kompromislə bitən münaqişə həll olunmuş münaqişədir. Bu barədə ətraflı danışacağıq. Beləliklə, konflikt — maraqların toqquşması, mübarizəsidir. Bu zaman ən azı bir tərəf digər tərəfin və ya tərəflərin hərəkətlərini öz maraqlarına təhlükə olaraq qəbul edir. Buna görə də konflikt həm maraqların toqquşması, həm də qarşılıqlı sosial əlaqələrin pozulması ilə xarakterizə olunur.

Konflikt — qarşılıqlı sosial əlaqə subyektlərinin qarşıdurmasıdır və biri-birinə qarşılıqlı zərər vurmaqla xarakterizə olunur (fiziki, mənəvi, psixoloji və s.).

Əksər alimlərin araşdırmaları müəyyən etmişdir ki, rəhbər insanın müsbət nailiyyətləri məhz onun kommunikativ keyfiyyətləri və münaqişələri necə həll etmək bacarığından asılıdır.

Effektiv rəhbər münaqişələr zamanı münaqişənin səbəb və ilkin şərtlərini, əsas funksiyalarını, inkişaf mərhələsini öyrəni və düzgün təhlil etməklə münaqişəni konstruktiv sonluqla bitirə bilər. Münaqişə (konflikt) müstəqil düşüncənin təzahürü də daxil olmaqla imkanlar məkanıdır. Məhz buna görə də xüsusi bilik olmadan münaqişənin həlli mümkün deyil. Konfliktologiya fənni normal sosial qarşılıqlı əlaqə üçün bütün sahələrdə gələcək işçilərin hazırlanması sistemində əsas fənlərdən biridir. Konfliktologiya elmi cəmiyyətdə formalaşmış və ya yaranmaqda olan stereotiplərin tənqidi dərk edilməsi və hətta insanın özünün öz müqəddəratını (təyinetmədən ayrılmaz olan şəxsi müqəddəratını) peşəkarcasına təyin etməyə köməklik edir. Yəni ki, konfliktologiya elmi insanı yalnız sosial varlıq kimi deyil, həm də öz taleyini müəyyən edən subyekt kimi dəyərləndirir (Metlyakova, 2016, s. 46).

Konfliktus — latın dilindən tərcümədə “qarşıdurma”, “toqquşma” kimi tərcümə olunur. Bəlkə də bu yeganə sözdür ki, ifadə olunanda əlavə şərhə ehtiyac qalmır. Çünki bu söz mahiyyət etibarını ilə qarşılıqlı ziddiyyət, mübarizə və təzad anlayışlarını özündə əhatə edir. Konfliktlər gizli xarakter daşıya bilər və ya konkret formada ortaya konstruktiv və ya destruktiv formada çıxır.

Əlbəttə ki, konfliktlərin olması pis bir haldır. Ancaq bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, konfliktlər bizi münasibətlərin düzgün qurulmasında və gələcəkdə xoşagəlməz hallardan yayınmaq üçün inkişafa aparan bir prosesdir. Demək ki, konfliktlər həm də bəşəriyyəti inkişafa aparır. Bu inkişafın müsbət olması suallar doğursa da, belə inkişaf gedir: elm sahəsində, texnika sahəsində, mədəniyyətlər arasında, siyasətdə, danışıqların aparılması sahəsində, şəxslər arasında kommunikasiyanın düzgün qurulmasında və s.

Bu gün heç kimdə şübhə yoxdur ki, konfliktlər özlərindən əbədi bir kateqoriya təsəvvürü yaradır. Əfsuslar olsun ki, konfliktlərsiz bir cəmiyyət yaratmaq istəyi, fikri bir utopiyadır. Hələ Sovetlər İttifaqında belə bir fikir üzərində çox şey göstərildi, amma müsbət bir nəticə əldə etmək mümkün olmadı. Bu yönümdə heç nə dəyişmədi. Bu gün cəmiyyətin gündəmindən konfliktləri kökündən silmək mümkün deyil. Konfliktlər həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir. Konfliktlər universaldır və qaçılmazdır. Konfliktlərdən müvəqqəti yayınmaq olar, onları müvəqqəti olaraq dəf etmək olar. Bunların hamısı müvəqqəti, aldadıcı bir haldır. Qeyd etdiyimiz kimi, konfliktlər daim bizimlədir. Ona görə də bizim konfliktlərlə əlaqədar qəbul etdiyimiz müvəqqəti tədbirlər konfliktə gizli formaya çevirir və əlbəttə ki, bu, gələcəkdə daha ağır fəsadlara gətirib çıxara bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, konfliktlər ən qabarıq formada məhz dövlətin, fərdin, cəmiyyətin və s. keçid dövrü zamanı ortaya gəlir. Bunu dövlətlərin, dinlərin, tarixlərin və hansısa bir ailənin tarixini götürüb araşdırsaq, orada görmək olar.

Konfliktləri həyat təcrübəsinə söykənərək effektiv idarə olunacaq bir fenomenə aid etmək olmaz.

Konfliktləri yaradan problemlər barədə düşünəndə, istər-istəməz, konfliktlər olmasaydı, bizim həyatımız doğrudanmı monoton və maraqsız olardı, deyə düşünürük.

Bəlkə də həyatımız monoton olmasın deyə, həyat hərdən bizə gözlənilməz konfliktlər və ya cürbəcür konfliktli situasiyalar göndərir. Fikrimcə məhz bu gözlənilməz hallar zamanı biz vicdanımıza söykənərək həm ətrafımızda olan fərdləri, həm də vicdan prizmasından özümüzün kim olduğumuzu düzgün qiymətləndirə bilərik. Digər fərdlərin davranışında müsbətə doğru hansısa bir nəticə əldə edə bilməsək də, ən azından özümüzə müsbətə doğru bir dəyişiklik edə bilərik. Bu çox vacibdir. Əslində bu müsbət dəyişiklikləri elə özümüzədən başlasaq daha düzgün olar (Morozov, 2018, s. 58).

Bu gün konflikt deyərək hansısa bir söhbətə başlamaq istəsək və ya hansısa bir fikrimizi bəyan etmək istəsək, cəmiyyətin böyük hissəsinin ağıllarına ilk öncə dövlətlər arasında olan konfliktlər gələcək və məhz bu müzakirə predmeti olacaq. Çünki ali təhsil ocaqlarında da konfliktlər bir predmet olaraq tədris ediləndə, orada yalnız dövlətlərarası konfliktlər tədris edilir, öyrədilir. Əlbəttə, bu predmetin tədris edilməsi çox gözəldir. Bu bizim gələcək nəslimizin qlobal konfliktlərdə hansı prinsiplərə, hansı davranışlara riayət edilməsinə üstünlük verməyə, danışıqların necə aparılmasını öyrədir, hazırlayır. Bu bizim gələcək diplomatiyamız və diplomatlarımız üçün gözəl bir dərs mənbəyidir. Bunun hamısı əlbəttə ki, çox gözəldir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, konfliktologiyanın predmeti təkə qlobal münaqişələr deyil. Qruplar arasında və təşkilatlarda konfliktlər də, qıssası desək, şəxsiyyətlərarası konfliktlər də bu elmin tədqiqat sahəsinə daxildir. Gündəlik həyatdakı konfliktlərin öyrənilməsi isə cəmiyyətin sosial sağlamlığı üçün mühümdür.

Ona görə də dövlətlər arasında qlobal konfliktlərin analizlərini, bu barədə fikirləri, müzakirələri saxlayaq siyasətçilərə, bununla məşğul olan institutlara və müvafiq orqanlara. Gəlin biz öz gündəlik adi həyatımıza, ətrafımıza nəzər salaq. Biz onda görürük ki, ətrafımızda, gündəlik həyatımızda fikir vermədiyimiz, ciddiylə almadığımız yetərincə konfliktlər var. O konfliktlər ki, onlar şəxsiyyətlər arasında baş verir və bizim biganə yanaşmamız nəticəsində sonradan bizə bu və ya digər formada problemlər yaşadır. Həyatımızın axarına mənfi təsir göstərir. Bu konfliktlər, konfliktli vəziyyətlər gündəlik şəxsi həyatımızda, cəmiyyətdə, ətrafımızda olan yaxınlarımızla, dostlarımızla, işdə, xidmətdə olduğumuz yerlərdə, münasibətdə olduğumuz şəxslərlə ünsiyyət zamanı hansısa bir mənfi formada ortaya çıxır və gözlənilməz problemlər yaradır. Konfliktlərə qarşı laqeyd münasibət onların dərinləşməsinə və fərdlərin psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Hətta bir zaman kəsiyində gizli olan konflikt hansısa bir məqamda qabarıq bir şəkildə ortaya gəlir.

Münaqişələr, həmçinin şəxsiyyətlərarası münaqişələr, yəni konfliktlər müasir münasibətlərdə

aktual və həll olunması çətin olan problemlərdən biridir. Konfliktlər barədə düşünərkən bu istər dövlətlərarası konfliktlər olsun, istər qruplararası konfliktlər olsun, istər dinlərarası konfliktlər olsun, istər təşkilatlar arasında, bu günümüzdə ən aktual olan iş və ya xidmət yerlərimizdə əməkdaşlar arasında yaranan konfliktlər və s. olsun, hər zaman cavabsız qalan bir çox suallar ortaya çıxır. İnsanlar (şəxsiyyətlər) arasında konfliktlər niyə baş verir? Konfliktlərin başlamasını provokasiya edən hansı amildir (Petukhov, & Stolin, 2019, s. 96).

Nəyə görə insanlar konflikt etməyə və haqlı deyiləmsə belə, konflikti udmalıyam fikrinə bu qədər meyilli olublar? Gördüyünüz kimi, cavabsız suallar çoxdur. Demək ki, konfliktlərin təbiətini və psixoloji əsaslarını anlamaq, onları idarə etməyi öyrənmək cəmiyyətin sağlam inkişafı üçün zəruri şərtədir. Konfliktologiya elmi şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, sosial sistemlərin və cəmiyyətin inkişafının ayrılmaz hissəsidir. Konfliktləri kökündən olaraq aradan qaldırmaq mümkün deyil, lakin idarə etməyi öyrənmək mümkündür. Konfliktologiya elmi insanlara bu bacarığı öyrədir. Yəni fərqli maraqları və mövqeləri uzlaşdırmaq, qarşılıqlı anlaşmanı və əməkdaşlığı necə təmin etməyi öyrədir.

Mövzu olaraq indi danışacağımız iş yerlərində və təşkilatlarda konfliktlər normal bir haldır. Bu cür konfliktlər əməkdaşlar və ya qruplar arasında fikir ayrılığı, maraqların, məqsədlərin toqquşması nəticəsində ortaya gəlməklə konstruktiv və ya destruktiv ola bilər. Bu münaqişələr konstruktiv olarsa, bu zaman tərəflər arasında aparılan konstruktiv dialoqlar, müzakirələr konfliktin predmeti ətrafında yeni fikirlər ortaya gətirir, hansının ki, olması sonda işin gedişatına müsbət təsirlə yekunlaşır.

Bu münaqişələr destruktiv olarsa, bu hal sonda işin və ya xidmətin qurulmasının, gedişatına çox mənfi təsir göstərir, işin səmərəliliyini azaldır, əməkdaşlar arasında qarşılıqlı etibarı zəiflədir, kollektivdə psixoloji gərginlik yaradır. Nəticədə işin effektivliyi azalır, alqoritmi pozulur. Xidmət və ya iş yerində konfliktlərin nəticələri məişət münaqişələrindən və ailə konfliktlərindən daha xoşagəlməz və ciddi olur. İş və ya xidmət yerlərində əməkdaşlar arasında baş verən konfliktlərin yaranma mexanizmi çoxsaylı amillərə bağlıdır. Bunlar əsasən fikir ayrılığı və maraqların toqquşması, məqsədlərin və prioritetlərin fərqli olması, ünsiyyət çatışmazlığı və yanlış anlaşma, rəqabət və ambisiya hissi, emosional gərginlik və qeyri-sağlam idarəetmə, subardinasıya qaydalarına düzgün riayət olunmaması mühiti olur.

Belə mühitin arzuolunmaz nəticəsi, bir çox hallarda iş yerindən təcübəli və bacarıqlı əməkdaşların getməsi olur. Bilmək lazımdır ki, konfliktlər tək-cə əməkdaşların iş yerindən getməsi ilə bitmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu münaqişələr həmçinin iş prosesinin pozulması ilə nəticələnir. Hələ ki əməkdaşlar öz aralarında münasibətlərini müəyyənləşdirirlər, işin düzümü pozula bilər. Ən pisi də odur ki, kollektivdə iki nəfər əməkdaşın arasında olan münaqişə özünə başqalarını da cəlb edə bilər. Və adətən bu belə də olur. Konfliktlərin tərkib hissəsi olan subyektlərdən başqa, adətən münaqişələrin yan iştirakçıları da olur. Onlar münaqişələrə hansısa bir hərəkətləri, hərəkətsizlikləri, ifadə etdikləri sözləri ilə təsir edə bilirlər. Bu növ dəstək bəzən emosional dəstək və ya simpatiya üzərində olur. Bəzən isə üçüncü tərəfin münaqişənin dərinləşməsinin arzusu üzərində olur. Hətta bəzən belə olur ki, rəhbərə və ya həmkarlarına, aponentə qarşı olan mənfi münasibət, nifrət hissi ən iyirənc hərəkətlərə gətirib çıxara bilər. Bu qara piar və qarayaxmalar, sənədlərin saxtalaşdırılması, görüləcək işin uydurma səbəblər, bəhanələr ucbatından ləngidilməsi, bir əməkdaşın özünün daha vacib olub digər əməkdaşın həm özünün, həm də gördüyü işin bir o qədər də vacib olmadığını piar etməsi və s. Bu cür halların mövcudluğu daha acı nəticələrə gətirib çıxara bilər (Yusifov, n.d., s. 45). Xidmət yerində konfliktlər təsnifatı konfliktlərin niyə yaranmasını öyrənməyə köməklik edir. Konfliktlərin öyrənilməsində konflikt subyektlərini, onların tipini öyrənmək vacibdir. Bu kimin kiminlə konfliktə olmasını və konfliktin səbəbini müəyyən etməyə köməklik edir. Həmçinin konfliktin həllinə köməklik edir. Konfliktin təsnifatının düzgün öyrənilməsi vacibdir. Bu bizə konfliktin təbiətini, tipini və həm də həlli strategiyasını müəyyənləşdirməyə köməklik edir. İş yerində və xidmət yerində konfliktlər aşağıdakı tiplərdə ola bilər.

Şəxsiyyətlər arasında konflikt — iş və ya xidmət yerlərində konfliktlərdə günümüzdə ən çox yayılmış konfliktədir. Bu cür konfliktlərdə şəxslərin maraqları toqquşur. Bu münaqişələr iki eyni statuslu əməkdaş arasında, rəhbər və tabeçiliyində olan şəxs arasında və ya daha aktual olan hal, yeni əməkdaşla köhnə əməkdaş arasında ola bilər.

Şəxsiyyət və qrup arasında konflikt. (Əslində burada yenə də şəxsiyyətlər arasında konfliktdən söhbət gedir.) Baxmayaraq ki, burada konflikt aparan tərəflərin biri qrup şəklindədir. Şəxsiyyət və qrup arasında konflikt təhlükəli konflikt növüdür. Çünki bu konflikt nəticəsində ya qrup bir nəfəri təkləyərək, haqsız olsalar da belə, bir nəfəri ən ağır nəticə verən hala sala bilirlər. Və ya öz statusundan istifadə edən rəhbər qrupu bu və ya digər formada dağıda bilər. (Haqsız olsa belə)

Qruplar arasında konflikt. (Burada yenə də söhbət şəxsiyyətlər arasında konfliktdən gedir.) Ona görə ki, hər qrup fiziki olaraq ayrı-ayrı şəxslərdən ibarət olur və şəxslərin cəmlənməsi nəticəsində qrup yaranır (Deutsch, 1973).

Qruplararası konfliktlər adətən uzunmüddətli olur. Bu, adətən idarələr, şöbələr, bölmələr arasında baş verir. Belə konfliktlərdə iştirak edən şəxsləri ayrı-ayrı şəxs kimi götürsək, münaqişə iştirakçılarının sayının yetərincə çox olduğunu görürük. Bu isə o deməkdir ki, konfliktin eskalasiyasına təsir edən kifayət qədər şəxs var. Hansılar ki, öz hərəkətləri ilə, öz hərəkətsizlikləri ilə, ifadə etdikləri sözləri ilə münaqişənin eskalasiyasına təkan verirlər. Həm qeyd etdiyimiz bu üç konfliktə, həm də ümumiyyətlə demək olar ki, bütün konfliktlərdə konfliktin bilavasitə iştirakçılarından başqa, konfliktə yan iştirakçılar da olur. Bu iştirakçılar öz hərəkətləri və hərəkətsizlikləri, əsasən də ifadə etdikləri sözləri ilə konfliktin gedişatına təsir edirlər. Nəzərə alsaq ki, konfliktin yaranmasında bir çox hallarda üçüncü tərəfin təsiri və maraqları olur, anlayırıq ki, konfliktin eskalasiyası qaçılmazdır. Gəlin hərəkət və hərəkətsizlik nəticəsində bir təşkilatda yaranmış konfliktə və bu konfliktin destruktiv nəticələrini misal kimi nəzərimizdən keçirək.

Məsəl üçün: böyük bir təşkilat hansısa bir beynəlxalq tədbir təşkil etmək istəyir, bu işə o, öz iki sub-idarələrini cəlb edir. Bu idarələrdən biri beynəlxalq idarədir, hansı ki, görüşdə bilavasitə iştirak edəcək və bu görüşə iştirakçı kimi hazırlaşır (Fisher, Ury, & Patton, 2011).

Digər cəlb edilən idarə isə həmin təşkilatın təsərrüfat-təminat idarəsidir. Hansı ki, görüşün hazırlanmasının və keçirilməsinin texniki işlərini görməlidir. Ancaq bu iki idarə arasında müəyyən səbəblərdən gizli münaqişə var. Keçiriləcək görüşlə əlaqədar hər iki idarəyə rəhbərlik tərəfindən müvafiq göstərişlər verilir, lakin görüşün keçiriləcəyi gün müəyyən olunur ki, görüşü təxirə salmaq lazımdır. Çünki təsərrüfat-təminat idarəsi həmin gün üçün lazım olan işləri bitirməyib. Nəticədə görüş baş tutmur. Həmin təşkilat qeyri-ciddi bir təşkilat kimi tanınır. Beynəlxalq görüşlərdə, hansısa proyektlərdə həmin təşkilatla birgə iş görməyə bir o qədər də meyil göstərilir. Burada biz həmin təşkilatın təsərrüfat-təminat idarəsinin hərəkətsizliyi nəticəsində təşkilat üçün ortaya gələn fəsadları gördük. Burada biz təsərrüfat-təminat idarəsinin hərəkətsizliyi nəticəsində onsuz da hansısa bir vaxt kəsiyində yaranmış konfliktin indi eskalasiyasının başlanmasını müşahidə edirik.

İkinci məsələ: yenə də həmin təşkilat, həmin idarələr. Bu səfər görüş baş tutub, görüş gedir, hansısa bir məqamda iş fəaliyyəti zamanı təsərrüfat-təminat idarəsinin əməkdaşlarının hərəkəti zamanı hansısa bir texniki qəza baş verir. Nəticədə qısaqapanma baş verir. Binada cərəyan itir. İşıqlar sönmür, ehtiyat generator yoxdur. (Bu da təsərrüfat-təminat idarəsinin kompetensiyasında olan məsələdir.) Məcburən görüş dayandırılır. Başqa zaman üçün təxirə salınır. İndiki zaman üçün həlli vacib olan məsələlər həll edilməmiş qalır. Burada isə biz təsərrüfat-təminat idarəsinin hərəkəti nəticəsində tədbirin təxirə salınmasını görürük. Burada təsərrüfat-təminat idarəsinin bu səfər hərəkəti nəticəsində onsuz da hansısa bir vaxt kəsiyində yaranmış konfliktin indi eskalasiyasının başlanmasını müşahidə edirik (Rahim, 2011).

Göstərdiyimiz hər iki məsələdə maraqlı olan odur ki, bu hərəkət və ya hərəkətsizlik qəsdən də ola bilər, qəsdən olmaya da bilər. Bu iki idarə arasında uzun müddət gedən gizli konfliktin əks-sədası da ola bilər. Daha sadə desək, əgər aponevlərdən birinin qəsdən olan və ya qəsdən olmayan hərəkəti digərinin hansısa bir maraqlarına toxunursa, bu hərəkət və ya hərəkətsizlik nəticəsində yaranmış konfliktədir. Əgər aponevlərdən biri lazımi vaxtda, hansısa bir hərəkətə ehtiyac duyulan zaman bunu etməyibsə və nəticədə hansısa bir konflikt yaranıbsa, bu hərəkətsizlik nəticəsində yaranmış konfliktədir.

O ki qaldı ifadə olunan söz nəticəsində baş verən konfliktlərə: ifadə etdiyimiz hər bir söz yerində, zamanında olmayanda bir mənalı ki, münaqişənin başlanmasına təkan verən konfliktogen rolunu oynaya bilər. Hətta etdiyimiz zarafat belə yersiz və zamanında edilməyibsə, bu zarafat münasibətlərin

gərginləşməsi üçün konfliktogen ola bilər. Demək ki, biz gündəlik həyatımızda konflikt adlanan barıt boçkasının üstündə oturmuşuq. Onun partlaması bizim hərəkətimizdən, hərəkətsizliyimizdən və ifadə etdiyimiz sözdən asılıdır (Robbins & Judge, 2017).

Diqqət çəkən əsas məqamlardan biri də rəhbər şəxsin kommunikativ keyfiyyəti və münaqişələri həll etmək bacarığının lazımi səviyyədə olmamasıdır. Əgər rəhbər şəxsdə bu bacarıq olsaydı və o, tabe qurumları arasında olan konfliktə və yaranmış konfliktli vəziyyəti vaxtında görüb bu barədə lazımi tədbirləri görmüş olsaydı, sonda bu cür xoşagəlməz hallar da olmazdı.

Bütün bu sadə dildə qeyd etməyə çalışdıqlarımız və əksər konfliktoloqların apardığı araşdırmalar o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, rəhbər insanın müsbət nailiyyətləri məhz onun kommunikativ keyfiyyətləri və münaqişələri necə həll etmək bacarığından asılıdır. Bəs əməkdaşlar, yəni şəxsiyyətlər arasında baş vermiş konfliktə necə həll etmək olar? Bunun üçün konfliktoloqların əsas saydıqları standart alqoritmlər var (Thomas, 1992).

Birincisi, konfliktin iştirakçılarını müəyyən edib onları səmimi söhbətə dəvət etmək lazımdır. Bu vaxt konfliktin subyektləri ilə nəzakətli olmağı nəzərdə saxlamaq lazımdır, iştirakçıların hər birinə qarşı eyni davranışı nümayiş etmək lazımdır. Öncədən hansısa bir iştirakçıya tərəf daha loyol olmaq olmaz. Ümumi haldan öncə konfliktin hər bir subyektinə ayrı-ayrılıqda söhbət etmək daha yaxşı olar. Bu, sizə konflikt barədə tam məlumatlı olmağınıza köməklik edəcək.

İkinci, konfliktin səbəbini və bəhanəsini öyrənmək lazımdır. Yeri gəlmişkən, səbəb və bəhanə fərqli şeylərdir və bunların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hətta onları bir-birindən ayırmaq özü vacibdir (Tjosvold, 2008).

Bütün iştirakçılara öz fikirlərini, düşüncələrini tam söyləməyə şərait yaratmaq lazımdır. Qısa, hər kəsi tam dinləmək vacibdir. Bu halda siz konflikt barədə tam məlumatlı olacaqsınız, gələcəkdə bununla əlaqədar daha hansı fəsadların ola biləcəyini qabaqcadan müəyyən edəcəksiniz. Bu, sizin işinizin düzgün qurulmasına köməklik edəcək.

Üçüncüsü, aponentlərin konfliktin həll olunmasını necə gördüklərini dinləmək lazımdır. Bu da sizə konfliktin gələcəkdə hansı fəsadlara gətirəcəyini və bunun qarşısını necə almaq yolunu tapmaqda sizə köməklik edəcək. Həmçinin aponentlərdən hansının barışmaz, hansının isə barışıq mövqeyində olduğunu müəyyən etməkdə köməklik edəcək.

Dördüncüsü, nəticələrin bərkidilməsidir. Araşdırmalar bitdikdən sonra araşdırmanın nəticələrini bütün iştirakçılara bəyan etmək lazımdır. Daha yaxşı olar ki, bu yazılı şəkildə həyata keçirilsin. Bu həm də bir hüquqi sənəd olacaq. Bu sənəd və toplanmış materiallar gələcəkdə analoji halların qarşısını almaq üçün hüquqi və mənəvi baza rolunu oynaya bilər (Wall & Callister, 1995).

Nəticə

Nəticə etibarlı ilə idarə və təşkilatlarda, iş və xidmət yerlərində münaqişələr (konfliktlər) qaçılmaz olsa da, onların idarə olunması rəhbərlik mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Düzgün idarəetmə yanaşması, kommunikasiya və empatiya bacarığı konfliktləri destruktiv yox, konstruktiv inkişaf vasitəsinə çevirmək üçün əsas şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Deutsch, M. (1973). *The resolution of conflict: Constructive and destructive processes*. Yale University Press.
2. Fisher, R., Ury, W., & Patton, B. (2011). *Getting to yes: Negotiating agreement without giving in* (3rd ed.). Penguin Books.
3. Kissinger, H. (2017). *Diplomatiya*.
4. Metlyakova, L. A. (2016). *Konfliktologiya*.
5. Morozov, A. V. (2018). *Sosial konfliktologiya*.
6. Petukhov, V. V., & Stolin, V. A. (2019). *Comparison of everyday and scientific psychology*.
7. Rahim, M. A. (2011). *Managing conflict in organizations* (4th ed.). Transaction Publishers.
8. Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2017). *Organizational behavior* (17th ed.). Pearson Education.

9. Thomas, K. W. (1992). Conflict and conflict management: Reflections and update. *Journal of Organizational Behavior*, 13(3), 265–274. <https://doi.org/10.1002/job.4030130307>
10. Tjosvold, D. (2008). The conflict-positive organization: It depends upon us. *Journal of Organizational Behavior*, 29(1), 19–28. <https://doi.org/10.1002/job.473>
11. Wall, J. A., & Callister, R. R. (1995). Conflict and its management. *Journal of Management*, 21(3), 515–558. <https://doi.org/10.1177/014920639502100306>
12. Yusifov, E. F. (n.d.). *Konfliktologiya*.

Daxil oldu: 06.09.2025

Qəbul edildi: 06.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/99-105>

Lakhdar Hamoum

University of Mostaganem, Algeria
<https://orcid.org/0000-0002-6062-4128>
lakhdar.hamoum@univ-mosta.dz

Al-Ghazālī from the Perspective of Boukhari Hammana: Toward Contemporary Islamic Psychology

Abstract

Boukhari Hammana views Imām al-Ghazālī as a pioneer in the field of psychology who preceded many of its theorists. Hammana's work highlights the psychological dimensions of al-Ghazālī's thought, emphasising its contemporaneity and coherence with modern psychological knowledge, rendering it a legacy open to dialogue with the truths of our time. Al-Ghazālī's psychological insights are not merely a reflection of the knowledge of his era but constitute an original contribution that intersects and even coincides with scientific truths on our own. Boukhari Hammana is considered one of the first to lay the foundations for Arabised psychology. Therefore, in this paper, we attempt to address al-Ghazālī's foundational study of psychology to advocate for contemporary Islamic Arab psychology, which is distinct from Western psychology, as the Islamic conceptions of life, existence, humanity, and destiny differ fundamentally from the Western conception.

Keywords: *al-Ghazālī, psychology, foundation, formalist school, perception*

Lakhdar Hamoum

Mostaganem Universiteti, Əlcəzair
<https://orcid.org/0000-0002-6062-4128>
lakhdar.hamoum@univ-mosta.dz

Buxari Həmməna baxış bucağından Əl-Qəzali: Müasir İslam psixologiyasına doğru

Xülasə

Buxari Hammana İmam əl-Qəzzalini psixologiya sahəsində bir çox nəzəriyyəçilərdən əvvəl çıxış etmiş bir öncül alim kimi dəyərləndirir. Hammana'nın tədqiqatları əl-Qəzzalinin düşüncəsindəki psixoloji ölçüləri ön plana çıxararaq bu düşüncənin müasirliyini və çağdaş psixoloji biliklərlə uyğunluğunu vurğulayır. Bu isə əl-Qəzzali irsini dövrümüzün elmi həqiqətləri ilə dialoqa açıq bir miras halına gətirir. Əl-Qəzzalinin psixoloji baxışları sadəcə onun yaşadığı dövrün biliklərinin əksi deyil, əksinə, müasir elmi həqiqətlərlə kəşifən, hətta bəzi hallarda onlarla üst-üstə düşən orijinal bir töhfədir. Buxari Hammana ərəbiləşdirilmiş psixologiyanın əsaslarını qoyan ilk tədqiqatçılardan biri hesab olunur. Bu məqalədə biz Qərb psixologiyasından fərqlənən müasir İslam-ərəb psixologiyasının müdafiəsi məqsədilə əl-Qəzzalinin psixologiya sahəsindəki əsaslı tədqiqatlarına müraciət edirik. Çünki İslam dünyagörüşündə həyat, varlıq, insan və tale anlayışları Qərb konsepsiyalarından köklü şəkildə fərqlənir.

Açar sözlər: *əl-Qəzzali, psixologiya, əsaslandırma, formalist məktəb, qavrayış*

Introduction

Dr. Boukhari Hammana considers Abū Hāmid al-Ghazālī a landmark and a figure in the history of Islamic thought, whose influence continues to cast its shadow to this day. This has become a fact acknowledged by both his supporters and his opponents alike. Professor Boukhari Hammana is among the first academics to have engaged with psychology, Arabised it, and introduced psychological studies into the Arab world through his focus on al-Ghazālī, whom he regards as having preceded many psychologists in attending this field. He strives to demonstrate that the ideas and truths al-Ghazālī reached not only correspond to those of his time but also align with the realities of the modern and contemporary eras.

Research

Hammana further asserts that al-Ghazālī “preceded them in more than one aspect, which, to them, might appear as a form of fanaticism, exaggeration, and overburdening things with more than they can bear” (Boukhari Hammana, *Al-Idrāk al-Ḥissī ‘Ind al-Ghazālī: Dirāsa Nafsiyya Muqārana*, 2013). In all this, he seeks to counter preconceived and distorted notions of Islamic intellectual heritage, especially those perpetuated by Orientalists, while also emphasising the scarcity of Arab studies that have addressed this field. This scarcity explains the neglect of Muslim scholars and historians of modern psychology regarding the role and efforts of Muslims in this context, much as occurs in philosophical studies, where historical periodisation begins with the Greek phase, passes through the Middle Ages, and culminates in the Western Renaissance, without any reference to the contributions of Muslims and Arabs.

Such omission and neglect have had a profoundly negative impact on the imagination of later Muslim generations, who, unfortunately, have adopted these unfair ideas willingly or unwillingly. Accordingly, Professor Boukhari Hammana seeks to erase the traces of this systematic distortion by establishing the roots of this modern field of knowledge within Islamic intellectual heritage through his engagement with al-Ghazālī’s works. To this end, he has authored two books. (*Al-Idrāk al-Ḥissī ‘Ind al-Ghazālī*, 1986) Numerous articles and studies within this framework exist.

Al-Ghazālī’s Psychological Sources

Boukhari Hammana identifies, first and foremost, the Qur’ān and the ḥadīth as al-Ghazālī’s principal psychological sources. He substantiates this by citing Qur’ānic verses and prophetic traditions that discuss the soul and the spirit, the manner of human creation, behaviour, feelings, instincts, motives, and emotions. He also refers to unconscious dimensions, such as dreams, visions, illusions, inner impulses, hearts, and perceptive faculties, as well as the human senses of hearing and sight. In addition, he considers the discussions and reflections of Muslim thinkers, exegetes, theologians, and philosophers on these verses and traditions.

Second, Hammana highlights the interaction between Greek philosophy and Islamic intellectual heritage, whose thinkers, according to Hammana, preserved it from extinction and infused it with new vitality, thereby transforming it into a link of civilisational continuity. He addresses the Greek philosophical contribution to psychology through the views of Democritus, the Platonic dialogues *Phaedo* and *Timaeus*, That is because "the term 'dialogues' differs, as is well known, from 'discussions'... In Greek dialogue, it is about addressing intellectual issues and problems that require proofs, as well as teaching the art of dialogue and persuasion." (Ben Meziane Ben Cherki, 2020) Aristotle’s *De Anima*, and Stoicism and Neoplatonism. All these, he notes, “examined the soul in terms of its essence and cause rather than its activity and manifestations; consequently, Greek studies of the soul were, in general, closer to what we might call metapsychology (*métapsychologie*) than to psychology itself.” (Boukhari Hammana, p. 17) Al-Ghazālī’s indebtedness to Greek philosophy is evident in his study of the soul in his works *al-Risāla al-Laduniyya*, *Mishkāt al-Anwār*, and *Iḥyā’ ‘Ulūm al-Dīn*.

Third, Hammana refers to Muslim philosophers and theologians. Among the latter, he mentions the *mutakallimūn*, such as the Mu‘tazilites, who were pioneers in this domain, for example, in their formulation of the “law of the threshold of sensation (*seuil de la sensation*)” and their distinction between sensation and perception. He cites Abū al-Hudhayl al-‘Allāf (135–235 AH) for his emphasis on the independence of each sense from the others and the distinctness of their respective functions. He also recalls the contributions of Abū ‘Alī al-Jubbā’ī (d. 235 AH) and Ibrāhīm al-Nazzām (d. 221 AH). In contrast, philosophers such as al-Kindī, al-Fārābī, and Ibn Sīnā, in Hammana’s view, did not go beyond mere repetition of the opinions of the Greek philosophers.

Sufism

Sufism, in essence, is the elevation of the spirit above worldly pleasures and the desires of the knower; hence, it maintains a profound connection with psychology. We find that Al-Ghazali titled his most important book "Revival of Religious Sciences," and that this title was linked to a conviction that Al-Ghazali reached, which is that true knowledge and jurisprudence are those that are reflected

in a person's behavior as a result of his certainty that the Hereafter is better than this life. (Mohamed Lassoud, 2023, p. 12) Boukhari Hammana cites Lalande's statement: "Whatever judgement may be passed upon mysticism, it must be recognised that it contains distinctive and interconnected psychological states ... those states characterised by descent, and by what resembles the forms of sensory symbols and the concepts of abstract and inductive thought." (André Lalande)

According to Professor Boukhari, this highlights the objective foundations of al-Ghazālī's relationship with Sufism and refutes those who regarded Sufism as a reproach against him. Indeed, al-Ghazālī was born into a Sufi milieu and studied under great masters in this field. He found in Sufism a rich and living psychological substance, "a fertile material for his psychological study, the effects of which are clearly visible in his adoption of some of its concepts of the soul, in his literal application of its therapeutic methods, and in his marvellous ability to analyse it, as is evident in his writings." It should, however, not be inferred from the foregoing that we deny the limited influence of specific other sources on al-Ghazālī, such as Christianity and the Persian and Indian rituals. (Boukhari Hammana, *Al-Idrāk al-Ḥissī 'Ind al-Ghazālī*, p. 21)

Al-Ghazālī's Concept of Psychology

Boukhari Hammana sought to elucidate al-Ghazālī's concept of the nafs (soul or psyche), demonstrating its divergence from that of his contemporaries, its concordance with modern psychological theories, and, indeed, its precedence over them. Al-Ghazālī was, according to Hammana, the first in the history of psychology to distinguish between nafs as essence or substance and nafs as activity and behavior. The first aspect pertains to functions such as memory, retention, reflection, discernment, and vision through abstraction; the second concerns the various attributes of the human being, which differ according to his or her states, that is, the condition of the self (al-anā).

Hammana finds in al-Ghazālī's division of the sciences between the *'ulūm al-mukāshafa* (sciences of unveiling or theoretical sciences, concerned with essences) and the *'ulūm al-mu'āmalā* (practical sciences, concerned with the actions of the limbs), the foundation for this new conception of the soul. This should not be understood, however, to imply that al-Ghazālī denies the unity of the soul. For him, the concept of psychology is "the study of the activity of the soul and its states, whether that activity be intellectual or sensory, religious or worldly. The variations and transformations within this activity make it manifold and changeable since it issues from the same soul. This soul, although described by diverse and multiple attributes, expresses in all its states the personality of man and its contents a personality that nevertheless remains one, for it represents, in Bergson's words, a 'multiple unity and a unified multiplicity'" (Boukhari Hammana, *Al-Idrāk al-Ḥissī 'Ind al-Ghazālī*, p. 28).

With respect to behaviour, Boukhari Hammana affirms that al-Ghazālī transcended the purely philosophical study of behaviour to delve into its psychological dimension. This, according to Hammana, was due to several factors: al-Ghazālī's use of the introspective (*bāṭinī*) method during his period of seclusion in the crisis of doubt through which he passed; his reliance on external observation to trace and analyse human behaviour; and, finally, his application of analytical and therapeutic methods, such as the treatment of pride, hatred, anger, and obsession, as mentioned in his *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn*.

For al-Ghazālī, behaviour consists of "impulses and motives that transform from unconscious drives into conscious motives, thus becoming incentives. These incentives, once represented in the mind, turn into thoughts that soon impel man to perform a particular behaviour. ... In this way, al-Ghazālī affirms that behaviour depends upon knowledge, for what prevents behaviour is the absence of will, and what prevents will is the absence of faith." (Boukhari Hammana, *Al-Idrāk al-Ḥissī 'Ind al-Ghazālī*.)

In his treatment of al-Ghazālī's concept of perception, Boukhari Hammana emphasises that al-Ghazālī differs from both his predecessors and his successors in that he does not confine knowledge to that which is provided by the senses, despite their importance, as they remain a necessary stage in the process of perception. Al-Ghazālī divides perception into two kinds: sensory perception, whose source is the external world through the senses, and intellectual perception, which is based on universals abstracted from sensory experience.

Sensory perception itself can be further divided into two types: perception that occurs through the five known external senses and that which occurs through the internal senses, such as *common sense* (*al-hiss al-mushtarak*), imagination, estimation, memory, and representational faculty. Intellectual perception, which distinguishes human beings from animals, occurs through the abstraction of sensory data from matter by means of induction, analogy, and comparison methods characteristic of scholars and philosophers. It may also occur through nonsensory sources, such as revelation (*wahy*) and unveiling (*kashf*), which are specific to prophets and mystics.

Hammana highlights here the interrelation between sensation, perception, and thought in al-Ghazālī's view, a correspondence fully recognised by modern psychology, which also acknowledges this gradation among their levels. This is confirmed by the following statement: "Sensation, in its modern sense, is nothing but the impression produced upon one of our senses as a result of an external stimulus; perception is the process of interpreting and recognising that impression, while reflection upon the meaning, consequences, and effects of that impression transforms it into abstract mental concepts, or into second-order operations." (James Drever, p. 37) This, he notes, "is what we now call abstract thinking." (James Drever, p. 37) Alternatively, as al-Ghazālī defines it, perception is "the taking of the image of the perceived, and that by successive degrees of ascent." (Al-Ghazālī, *Maqāṣid al-Falāsifa*, 1961)

Boukhari Hammana maintains that al-Ghazālī affirms the very principle later known in modern psychology as the law of thresholds (*les lois du seuil*), meaning that sensation is a perception of difference; it is the variation that occurs in the state of the sensory organ. Al-Ghazālī's own words confirm this: "We perceive only what is hotter or colder; as long as there is change, there is sensation, but once that change ceases, sensation ceases, that is, the sensible object becomes, as it were, almost imperceptible in its coldness or heat." (Al-Ghazālī, *Maqāṣid al-Falāsifa*)

Furthermore, al-Ghazālī distinguishes, as modern psychology does, between *sensation* and *the sensible object* (*le sensible-sensation*). In this respect, he does not differ from many other Muslim thinkers. However, he adds what Boukhari calls *the sense of physical pain* (*le sens algique*), a notion later confirmed by German researchers such as physiologists Von Frey and O. Forster.

Most significant, in Boukhari Hammana's view, is the role al-Ghazālī assigns to the affective element in the process of sensation, that is, what psychology now terms the psychological conditions of sensation. Sensation, for al-Ghazālī, is never isolated from the emotional states of the perceiver; perception cannot occur in the absence of this element. This is what Merleau-Ponty calls *preperception* (*la préperception*). Al-Ghazālī writes, "If God had created for you sight whereby you could perceive nourishment from afar, but had not created in your nature an inclination and longing for it that urges you to movement, then sight would be rendered useless." (Al-Ghazālī, *Ihyā' 'Ulūm al-Dīn*) Thus, for al-Ghazālī, sensation and perception cannot occur without the affective or psychological element.

Our esteemed professor also addresses what modern psychology terms an optical illusion, upon which the art of cinema itself is founded. Although al-Ghazālī attached great importance to the senses, he did not rely upon them absolutely, as Condillac did, for instance, who rejected any form of knowledge not derived from sensory experience. Al-Ghazālī, by contrast, maintained that the sense of sight is not without its deficiencies:

- a. It perceives other things but does not perceive itself.
- b. It does not perceive what is too distant nor what is too near.
- c. It does not perceive what lies behind a veil.
- d. It perceives only the outwards aspect of things.
- e. It perceives some existents but not all.
- f. It perceives finite things, not infinite ones.
- g. It errs in its perceptions, seeing what is large as small, what is distant as near, and what is motionless as moving or still (Al-Ghazālī, *Al-Mishkāt*, p. 72).

Thus, al-Ghazālī stands in opposition to the formalist and sensualist schools, which place excessive reliance on the senses and regard them as an unailing means of attaining actual knowledge.

For these senses, as al-Ghazālī himself observes, often deceive us and make us see “things that appear motionless although they are in truth moving, and others that appear small although they are greater than we imagine.” (Al-Ghazālī, *Iḥyā’ ‘Ulūm al-Dīn*, p. 72)

Al-Ghazālī and the Gestalt School (*La Gestalt Theorie*)

As a culmination of his efforts to highlight the original aspects of al-Ghazālī’s conception of the soul comparable to the significant advances achieved by modern psychology, Boukhari Hammana concludes by drawing a comparison between al-Ghazālī’s understanding of the phenomenon of perception and that of the Gestalt school, which emerged as a reaction against behaviourism and associationism, rejecting their arbitrary atomistic analysis of psychological phenomena.

Boukhari addresses the principal points of similarity between the two in their interpretation of perception in general and of visual perception in particular:

a. Form as a Fundamental Element in Perception.

In the Gestalt school, *form (Gestalt)* is regarded as an essential component in the perceptual process, one that imposes itself even in acts of memory and imagination. This is precisely what al-Ghazālī expresses when he writes:

“Sight perceives colours and forms, then imagination acts upon the sensible objects, composing from the visible things diverse forms and combinations. For instance, you are capable of imagining a horse with a human head; yet you cannot conceive of simple entities other than what you have already seen indeed, even if you wished to, you would be unable to do so.” (Al-Ghazālī, *Mi ‘yār al-‘Ilm*, 1964)

b. The Law of Tension or the Phenomenon of the Field

The *field* refers to the dynamic relationships that connect the human being with their environment, as both an influence upon their behaviour and the domain in which their behaviour exerts influence. The Gestalt school considers man, in this respect, as both an agent and a recipient of continual tension. This state impels him to seek new behavioural patterns through which he adapts to his *field*, that is, his surrounding environment. This, in turn, affects their perception and behaviour. Al-Ghazālī alludes to this same dynamic in his discussion of longing (*shawq*) and perception, when he writes:

“That whose perfection you have fully perceived, you do not long for; and that which you have not perceived at all, you do not long for either. Longing is born when man discovers that there remain things obscure to him, although he knows they exist; and he knows that what has escaped him is greater than what is present to him. Thus, he continues to yearn to acquire the remaining knowledge of what he has never known neither clearly nor obscurely.” (Al-Ghazālī, *Mi ‘yār al-‘Ilm*, p. 128)

c. Perception of Movement

This corresponds to what the Gestalt school terms *apparent motion (le mouvement apparent)*, which finds concrete expression in cinema and advertising. In the latter, we see a light moving from one point to another. In reality, one light flashes and then extinguishes, followed by the ignition of another nearby light, thereby producing the illusion of movement or *motion deception*.

In cinema, we see a moving scene that is in truth a series of distinct, still images of the same object, rapidly succeeding one another. The Gestalt School found this phenomenon of apparent motion to be crucial support for its view of movement and perception, which is grounded in the holistic nature of psychic life. Movement, from this perspective, is no longer a mere composite of successive positions; rather, it is “a reality we feel and perceive directly, as a total form that differs from the constituent elements or parts that compose it” (Boukhari Hammana, *Al-Idrāk al-Ḥissī ‘Ind al-Ghazālī*, p. 132).

Boukhari Hammana observes that al-Ghazālī does not stray far from this same understanding of the phenomenon, as seen in his example of moving a spark of fire horizontally or circularly, where the luminous point appears to have become a straight line or a circle. This, according to al-Ghazālī, results from the sensations or phenomena generated in our perception by that movement. Hammana further noted that al-Ghazālī was the first to address the illusion of motion in both its forms, rapid movement (the spark of fire) and slow movement (the blossoming of a flower or the movement of a shadow). This very idea, he remarks, underlies the functioning of television, cinema, and various precise scientific instruments, all of which produce our perception of things according to the manner

in which they are presented to us.

Boukhari Hammana concludes that through his original inquiries in the field of psychology, al-Ghazālī arrived at truths that anticipated the findings of modern psychology and formulated ideas comparable to those reached by contemporary psychology research. This, Hammana argues, refutes the unjustness of Arab and Islamic intellectual heritage by historians and scholars of this discipline. This should encourage Arab researchers to pursue further studies in this field, drawing upon both the efforts of their forebears and the insights of Western thinkers in psychology, to contribute to Arab and Islamic intellectual renaissance. Hence, Boukhari Hammana, through his foundational study of al-Ghazālī's psychology, called for the establishment of an Islamic Arab psychology distinct from Western psychology because the Islamic conceptions of life, existence, man, and destiny differ fundamentally from the Western one. The former rests on the belief that existence is the creation of God, who preserves it, and that man is entrusted with it as God's vicegerent on earth; the latter, by contrast, is given over to material life, anxiety, and despair. This divergence is reflected in the relationship between the soul and the body: in Islamic thought, unlike in the Western tradition, which stems from Greek philosophy through modern psychology, this relationship is not one of contradiction or conflict but one that recognises the needs of the spirit without sacrificing the necessities of the body. A contemporary Islamic Arab psychology must purge Western psychological studies of their colonial, materialistic, and fragmentary content, adapting them instead to Islamic principles and to the unique civilisational and cultural reality of Muslims. Only then can it genuinely address the challenges faced by the contemporary Muslim individual. "The need of the Third World for ideas that originate from within itself and express its own reality is no less than its need for machines." (Boukhari Hammana, *Ta'ammulāt fī al-Dunyā wa al-Dīn*, 2012, p. 162)

This necessity has become even clearer after modern Western studies revealed the failure of psychology, in all its branches, to solve the problems faced by Western men, such as suicide, addiction, schizophrenia, and the increasing prevalence of mental illness, and in light of the mounting criticisms it has faced. Notably, in *Anti-Oedipus*, Gilles Deleuze and psychoanalyst Félix Guattari argued that psychoanalysis is nothing more than an alliance between the psychoanalyst and capitalism, devised to subjugate man in the service of its ends. The use of a psychological approach to interpret the phenomenon of civilization in its spiritual and material manifestations of human activity leads us to a process of understanding and tracing this civilizational action, through what we call the vital capacity of the unseen and its effectiveness in stimulating souls, and thus its power to move the individual from the realm of faith to the realm of action and change (Hirche Soumia, 2023, p. 143). Islamic heritage, with its wealth of studies and insights, elevates concepts that Western psychology has often marginalised or excluded from its domain, concepts vital to human life, such as the unconscious, the dream, and faith. In Western thought, these are typically regarded as sources of repressed animal instincts, anxiety, and despair. For Muslims, however, they are sources of wisdom, release, tranquillity, and psychological balance, as well as wells of inspiration.

It must also be remembered that Muslim approaches to the treatment of the mentally ill and their care differ fundamentally from those of the West, which have long been marked by punishment, confinement, intolerance, exclusion, and isolation. Islamic civilisation, drawing upon the Qur'ān, the Sunnah, and the rich tradition of Sufism, together with its extensive studies and experiences in the psychological field, is uniquely equipped to engage in meaningful collaboration with Western psychology in addressing the problems of modern humanity, provided, as Boukhari Hammana stresses, that the following objective means and conditions are fulfilled.

a. Shedding light on the positive aspects of Arab-Islamic heritage in the fields of human and social sciences in general and psychology in particular.

b. Translating these texts and intellectual contributions into the world's major living languages and presenting them in specialised international psychology journals, as well as at international conferences and symposia.

c. Encouraging both theoretical and applied psychological research and making it an essential component of the process of development, as is currently the case in many Gulf countries.

d. Standardising psychological terminology across the Arab world through the concerted efforts of specialists in this field (Boukhari Hammana, *Ta'ammulāt fī al-Dunyā wa al-Dīn*, p. 235).

Conclusion

These, according to Boukhari Hammana, are the prerequisites and conditions necessary to liberate Islamic Arab psychology from its traditionalist confinement and render it truly contemporary, attuned to the concerns and problems of the modern Muslim individual. By restoring confidence to this disoriented human being, he argues, one enables him to deepen his understanding of himself, his environment, his problems, and his aspirations; thus, he becomes an active participant in the march toward development and progress, ultimately contributing to the restoration of balance within modern civilisation.

References

1. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (1986). *Al-idrāk al-ḥissī 'ind al-Ghazālī* [Sensory perception in al-Ghazālī]. Algiers: Dīwān al-Maṭbū'āt al-Jāmi'iyya.
2. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (1986). *Al-ta'allum 'ind al-Ghazālī* [Learning according to al-Ghazālī]. Algiers: National Publishing and Distribution Corporation (ENAL).
3. Ben Cherki, B. M. (2020). The other intruder – The one and the many in Arab-Islamic culture. *Journal of Philosophical Approaches (Mokarabat Falsafia)*, 7(1), 122.
<https://asjp.cerist.dz/en/article/120086>
4. Boukhari Hammana. (1986). *Al-idrāk al-ḥissī 'ind al-Ghazālī: Dirāsa nafsiyya muqārana* [Sensory perception in al-Ghazālī: A comparative psychological study] (pp. 17–18). Algiers.
5. Lassoud, M. (2023). Al-Ghazali and the Andalusians. *Journal of Philosophical Approaches (Mokarabat Falsafia)*, 10(1), 12.
<https://asjp.cerist.dz/en/article/41028>
6. Lalande, A. (n.d.). *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* (pp. 662–664). Presses Universitaires de France.
7. Boukhari Hammana. (1986). *Al-idrāk al-ḥissī 'ind al-Ghazālī: Dirāsa nafsiyya muqārana* (p. 21). Algiers.
8. Boukhari Hammana. (1986). *Al-idrāk al-ḥissī 'ind al-Ghazālī: Dirāsa nafsiyya muqārana* (p. 33). Algiers.
9. Drever, J. (n.d.). *Dictionary of psychology* (p. 206). Penguin Books.
10. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (1961). *Maqāsid al-falāsifa* (S. Dunyā, Ed., p. 289). Cairo: Dār al-Ma'ārif.
11. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (1961). *Maqāsid al-falāsifa* (p. 350). Dār al-Ma'ārif.
12. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (1957). *Iḥyā' 'ulūm al-dīn* (Vol. 4, p. 291). Cairo: الحلبي البابي عيسى مكتبة.
13. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (n.d.). *Al-Mishkāt* (p. 6).
14. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (1957). *Iḥyā' 'ulūm al-dīn* (Vol. 4, pp. 4–7). Cairo: الحلبي البابي عيسى مكتبة.
15. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (1964). *Mi'yār al-'ilm* (S. Dunyā, Ed., p. 91). Cairo: Dār al-Ma'ārif. (Original work published 1329 AH)
16. Al-Ghazālī, A. Ḥ. M. (1957). *Iḥyā' 'ulūm al-dīn* (Vol. 4, p. 314). Cairo: الحلبي البابي عيسى مكتبة.
17. Boukhari Hammana. (1986). *Al-idrāk al-ḥissī 'ind al-Ghazālī: Dirāsa nafsiyya muqārana* (p. 132). Algiers.
18. Boukhari Hammana. (2012). *Ta'ammulāt fī al-dunyā wa al-dīn* (p. 162). Oran: Al-Quds al-'Arabī Publishing and Distribution House.
19. Hirche, S. (2023). Civilizational psychology in the thought of Ibn Khaldun and Malik Bennabi between the psychological and organic approaches. *AT-Tadwin Journal*, 13(1), 143.
20. Boukhari Hammana. (2012). *Ta'ammulāt fī al-dunyā wa al-dīn* (pp. 235–236). Oran: Al-Quds al-'Arabī Publishing and Distribution House.

Received: 11.05.2025

Accepted: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/106-109>

Fariz Vəliyev
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-2412-1842>
veliyevfariz8@gmail.com

Beynəlxalq cinayət anlayışına müasir hüquqi yanaşma

Xülasə

Məlumdur ki, sosial təzahür olan cinayətkarlıq inkişaf etməkdədir, onun müxtəlif formaları yaranır, beynəlxalq cinayətkarlığın isə yeni növləri adətən bir neçə ölkənin deyil, bütövlükdə genişmiqyaslı regionların ərazisini əhatə edir. Bir çox hallarda beynəlxalq cinayətlərlə mübarizənin bir ölkənin hüduqları daxilində həyata keçirilməsi mümkün olmadığından problem qlobal xarakter daşıyır və ağır nəticələrə səbəb olur. Qlobal xarakter bir neçə ərazini əhatə etməklə yanaşı, həmçinin onların böyük ictimai təhlükə kəsb etməsinə, mühüm insan tələfatı və irihəcmli ziyanın vurulması ilə nəticələnməsinə, iqtisadi böhranlar, kəskin iqlim dəyişiklikləri, genişmiqyaslı müharibələr kimi müxtəlif problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Göstərilənlərin nəticəsi olaraq dövlətlər bu sahədə əməkdaşlığa böyük önəm verməli, beynəlxalq əlaqələri daha da gücləndirməli, yeni razılaşmaların əldə olunmasında maraqlı olmalıdırlar.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, beynəlxalq cinayət, transmillilik, konvensiya

Fariz Vəliyev
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-2412-1842>
veliyevfariz8@gmail.com

Contemporary Legal Approach to the Concept of International Crime

Abstract

It is well known that crime, as a social phenomenon, is evolving, with new forms emerging, and the new types of international crime usually cover vast regions rather than just a few countries. In many cases, combating international crimes within the borders of a single country is not possible, making the issue a global one that leads to severe consequences.

The global nature of these crimes not only spans multiple territories but also poses significant public danger, resulting in considerable loss of life and substantial damage, leading to economic crises, drastic climate changes, and large-scale wars, among other issues.

As a result, states must place great importance on cooperation in this area, strengthen international relations, and work towards achieving new agreements.

Keywords: international law, international crime, transnationality, convention

Giriş

Məqalədə müasir dövrün tez-tez rast gəlinən beynəlxalq cinayətkarlıq anlayışı təhlil olunaraq araşdırılmış, onun özəl xüsusiyyətləri, siyasi və hüquqi cəhətdən fərqliliyi, həmçinin tarixi kimi mühüm amillər barədə izah verilmişdir.

Mövzunun zamanın tələbi baxımından beynəlxalq hüquq, xüsusilə də beynəlxalq cinayətkarlığın yeni təzahür formaları ilə səmərəli mübarizə üçün aktuallığı böyükdür. Belə ki, beynəlxalq və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq terminləri bir sıra hallarda eyniləşdirilərək istifadə olunur.

Halbuki hüquqi anlamda onlar oxşar cəhətlərə malik olduqlarına baxmayaraq, tamamilə fərqli qanunazidd əməllərdir. Yuxarıda şərh edilənlərlə əlaqədar olaraq beynəlxalq cinayət institutunun maddi-hüquqi və prosessual aspektlərinin müasir standartlar nəzərə alınmaqla hərtərəfli tədqiq edilməsi olduqca aktual sayıla bilər. Bu problemin kompleks tədqiqi həm elmi-nəzəri, həm də praktik-tətbiqi baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malikdir (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, 2012).

Tədqiqat

Bu gün qloballaşma əsri adlanan XXI əsr ekoloji fəlakətlər, ərzaq çatışmazlığı, dəhşətli xəstəliklər, iqlim dəyişkənliyi, separatizm və ekstremizm meyillərinə əsaslanan milli-etnik münaqişələrin sayının durmadan artması, irimiqyaslı hərbi konfliktlər, terrorizm və s. kimi planetar xarakterli problemlərin real təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmışdır. Digər tərəfdən, yeni informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, internet, sosial şəbəkələr, kibercinayətkarlıq, süni intellektin yaratdığı fəsadlar bir və ya bir neçə dövlət deyil, bütün bəşəriyyət üçün faciə yaradır.

Belə qlobal problemlərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar yalnız dövlətlərin birgə əməkdaşlığı, ümumilikdə beynəlxalq birliyin səyləri nəticəsində həll edilə bilər. Buna isə yalnız beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə əsaslanan təhlükəsizlik və demokratiya qaydasına əməl etmək şəraitində nail olmaq mümkündür (Avropa Şurası, 2005).

Milli maraqlara, bütövlükdə isə beynəlxalq aləmin maraqlarına toxunan və xüsusi təhlükə törədən ən mürəkkəb qlobal problemlərdən biri olan beynəlxalq cinayətkarlıq ümumi sosial problem kimi dövlətlərin sərhədlərini aşaraq ümumdünya miqyası almışdır.

Təsadüfi deyildir ki, istər hüquq nəzəriyyəsinin nümayəndələri, istərsə də beynəlxalq cinayətkarlığa həsr olunmuş konfransların iştirakçıları tərəfindən belə bir fikir tez-tez səsləndirilir ki, beynəlxalq cinayətkarlıq, xüsusən onun terrorizm, təcavüz, genosid, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq kimi təhlükəli təzahür formaları dünya müharibələrindən sonra beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə ciddi qorxu törədən bir sindromdur (Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 2012).

Beynəlxalq cinayətkarlığın öz forma və metodlarını daim təkmilləşdirməsi, müasir həyatın bir çox sahələrinə daxil olması, cəmiyyətin və onun siyasi-hüquqi sisteminin, elm və texnikanın verdiyi imkanlardan geniş istifadə etməsi həmin bəlaya qarşı mübarizəni xeyli çətinləşdirir. Ona görə ki, sosial-iqtisadi proseslərin inkişafı və qloballaşması eyni zamanda mövcud nöqsan və çətinliklərin də qloballaşmasına gətirib çıxarır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, son əlavələr və dəyişikliklər).

Hüquq ədəbiyyatında dəfələrlə qeyd olunur ki, cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin səylərinin birləşməsi beynəlxalq cinayətlərə mühüm cavab faktorudur. Başqa sözlə, cinayətkarlıq özünün yayılma miqyası ilə xarakterizə olunan qlobal problemlərin xüsusi növü kimi özünəməxsus beynəlxalq reaksiya tələb edir (Hüseynov, 2008).

Dövlətlər beynəlxalq əməkdaşlıq prosesində aşağıdakı mühüm məsələləri həll etmək imkanı əldə edirlər:

1. beynəlxalq ictimai təhlükə törədən əməllərin kriminallaşdırılması və ümumi qəbul olunmuş qaydada tövsifi;
2. bu cür əməllər barədə mövcud olan beynəlxalq normaların milli hüquq sistemində inteqrasiyası və onların ağırlıq dərəcəsinə uyğun cəzalandırılması;
3. cinayətlər və ehtimal edilən cinayətkarlar üzərində yurisdiksiyanın təyin olunması;
4. cinayət təqibinin həyata keçirilməsi prosesində qarşılıqlı əlaqə, o cümlədən cinayətkarların verilməsi də daxil olmaqla hüquqi yardım göstərilməsi və s.

Beynəlxalq cinayət anlayışını izah edərkən ilk növbədə qeyd edilməlidir ki, bu terminin tarixi çox da böyük olmamaqla XIX əsrdən sonra istifadə olunmağa başlanmışdır. Onun hüquqi anlayış kimi qəbul edilməsinə isə I və II Dünya müharibələrinin dəhşətli nəticələrinin səbəb olduğu kütləvi faciələr təkan vermişdir (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 1988).

Ümumilikdə isə II Dünya müharibəsinin bitməsindən sonra beynəlxalq hüquq və münasibətlər özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyaraq *İnsan hüquqları haqqında Bəyannamənin* və digər mühüm sənədlərin qəbulu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, beynəlxalq tribunalların, İnterpol və s. kimi mühüm beynəlxalq təsisatların yaranması ilə xarakterizə olunur (Hüseynov, 2013).

Beynəlxalq cinayət – müxtəlif dövlətlərin və xalqların, həmçinin insanların hüquq və azadlıqlarını ciddi və kütləvi şəkildə pozmaqla ağır nəticələrə səbəb olan hüquqazidd əməllərdir. Onun əsas xüsusiyyətlərindən biri də beynəlxalq hüquq normalarında təsbit olunmasıdır. Elmi araşdırmaçıların və hüquqşünasların da qeyd etdiyi kimi, bu anlayışın tam öyrənilməsi üçün ona digər cinayətlərdən fərqli şəkildə baxmaq daha məqsədəuyğundur.

Ən mühüm fərqli cəhət bu növ qanunazidd əməllərin beynəlxalq xarakter daşması, yəni bütöv bir sosial qrupu, dövlət və ya xalqı hədəf alması, geniş həcmli ziyan vurmasından ibarətdir. Digər tərəfdən, beynəlxalq cinayət ölkələrin öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməməsi və bununla da beynəlxalq hüququn mühüm prinsiplərini pozması deməkdir. Lakin ən başlıca özəlliyi isə onun transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq və ya bəzi müəlliflərin “beynəlxalq xarakterli” adlandırdığı cinayətkarlıqdan fərqiəndir.

Ümumiyyətlə, transmilli cinayətkarlıq anlayışı BMT tərəfindən 2000-ci ildə “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Palermo Konvensiyası ilə hüquqi terminologiyaya gətirilmişdir. Sonradan isə həmin sənədə əlavə olaraq “İnsanlar, xüsusilə qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, onunla mübarizə və cəzalandırılmasına dair Protokol”, “Quru, dəniz və hava yolları ilə qanunsuz miqrasiyaya qarşı Protokol”, “Odlu silahlar, onların hissə və komponentləri, həmçinin döyüş sursatlarına qarşı Protokol” qəbul olunmuşdur. Qeyd olunanlarla yanaşı, burada korrupsiya, ədalət mühakiməsi əleyhinə və çirkli pulların yuyulması cinayətləri də nəzərdə tutulur.

Konvensiya və ona əlavə olunmuş həmin Protokollar nadir sənədlərdəndir ki, dünya dövlətlərinin çox böyük əksəriyyəti onu ratifikasiya etmişdir. Konvensiyanın təsbit etdiyi transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın ən mühüm əlaməti onun maddi gəlir, fayda və yaxud qazanc əldə edilməsi məqsədilə fərdlər və cinayətkar qruplar tərəfindən törədilməsidir (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 1999).

Göründüyü kimi, hər hansı iri miqyaslı cinayətin siyasi, irqi, milli, dini və s. qeyri-maddi məqsədlərlə törədilməsi yuxarıda göstərilən Konvensiyanın təsir dairəsində deyildir. Bununla yanaşı, hər iki cinayət növünün transmillilik əlaməti, yəni bir neçə dövləti əhatə etməsi onları bir-birindən ayırmaqda çətinliklər yaradır.

Beynəlxalq cinayətlər sülh və bəşəriyyət əleyhinə törədilən təcavüz, soyqırım, müharibə cinayətləri, terror, ekstremizm, separatizm, nüvə və radioaktiv mənbələrlə bağlı, ekologiya və ətraf mühitin qəsdən ağır faciələrə səbəb olacaq dərəcədə məhv edilməsi və s. qanunazidd əməllərdir. Bu siyahını daha da genişləndirmək və yaxud hazırda hələ məlum olmayan cinayətlərin gələcəkdə təzahür edəcəyini proqnozlaşdırmaq da mümkündür. Belə ki, yuxarıda sadalanan adların əksəriyyəti yeni terminlər olmaqla XX əsrin “məhsulları”dır (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 2000).

Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın növləri də yeni adlar, həmçinin barələrində qəbul olunmuş yeni beynəlxalq-hüquqi konvensiyalarla xarakterikdir. Hələ 1988-ci ildə BMT tərəfindən “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında”, 1999-cü ildə “Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında”, 2004-cü ildə “Korrupsiya əleyhinə”, nəhayət, bu qəbildən olan ən sonuncu beynəlxalq-hüquqi aktlardan biri kimi BMT-nin 2024-cü ildə qəbul etdiyi “Kibercinayətkarlıq əleyhinə” Konvensiyanı misal göstərmək olar (Avropa ölkələri üzrə Kibercinayətkarlığa qarşı Konvensiya, 2001).

Beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə kimi spesifik sferada dövlətlərin əməkdaşlığı hökmən milli qanunvericilik normalarına və beynəlxalq hüquq normalarına dönmədən əməl etməklə beynəlxalq qanunçuluq rejimində həyata keçirilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq birliyə daxil olan dövlətlər bu sahənin hüquqi əsaslarının formalaşmasına əhəmiyyətli diqqət yetirirlər (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 2024).

Ona görə ki, bu gün beynəlxalq praktikada beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində ən çox tətbiq olunan səmərəli hüquqi vasitə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, inkişafı, beynəlxalq hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi və təmin olunmasıdır. Beynəlxalq hüquq ciddi hüquqi əsaslara və şərtlərə söykənən bir prosedurdur və onun əsas səmərəli tənzimləyicisi beynəlxalq müqavilədir. Lakin bununla belə, milli qanunvericilik və qarşılıqlı yardım prinsipinin tətbiqi də praktikada istisna edilmir (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 2004).

Bu sahənin tədqiq olunmasına marağın göstərilməsi onun istər beynəlxalq hüquqi praktika üçün, istərsə də beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyəti ilə əlaqədardır, bir halda ki, o, insan hüquqları, ərazi hökmranlığı, dövlətlərin yurisdiksiyası, ərazidənkənarlıq yurisdiksiyası və s. kimi fundamental hüquqi kateqoriyalarla qırılmaz vəhdət təşkil edir (Əliyev, 2013).

Nəticə

Beynəlxalq cinayət hüququnun müstəqil institutu kimi beynəlxalq cinayət hüququ mövzusunda danışıq qeyd etmək lazımdır ki, əsas etibarilə suveren və müstəqil dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləmək missiyasını yerinə yetirən beynəlxalq hüquqda bu qəbildən olan normaların inkişaf etməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, dövlətlər bu sahədə əməkdaşlığa böyük önəm verməli, beynəlxalq əlaqələri daha da gücləndirməli, yeni razılaşmaların əldə olunmasında maraqlı olmalıdırlar. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan xalqı çoxəsrlik tarixi, xüsusilə də son 30 il boyunca mütəmadi olaraq beynəlxalq cinayətlərdən zərər çəkmiş, soyqırımlarının, kütləvi köçürmələrin qurbanı olmuş, ağır faciələr yaşamışdır.

Ədəbiyyat

1. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası. (2012). Qanun Nəşriyyatı.
2. Avropa ölkələri üzrə Kibercinayətkarlığa qarşı Konvensiya. (2001). <https://e-qanun.az/framework/18619>
3. Avropa Şurası. (2005). *Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında Konvensiya*. <https://e-qanun.az/framework/27592>
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (son əlavələr və dəyişikliklərlə).
5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (1988). *Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiya*. <http://anl.az/el/emb/Narkomaniya/pdf/1988.pdf>
6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (1999). *Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında beynəlxalq Konvensiya*. <https://e-qanun.az/framework/2699>
7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (2000). *Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiya və ona əlavə olunmuş Protokollar*. <https://e-qanun.az/framework/2198>
8. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (2004). *Korrupsiya əleyhinə Konvensiya*. <https://e-qanun.az/framework/10784>
9. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (2024). *Kibercinayətkarlıq əleyhinə Konvensiya*. <https://www.unodc.org/unodc/cybercrime/convention/home.html>
10. Əliyev, Ə. İ. (2013). *İnsan hüquqları*. Dərslük.
11. Hüseynov, L. H. (2008). *İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi*.
12. Hüseynov, L. H. (2013). *Beynəlxalq hüquq*. Dərs vəsaiti.
13. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi. (2012). Avropa Şurası Ofisinin Nəşriyyatı.

Daxil oldu: 04.09.2025

Qəbul edildi: 04.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/110-122>

Hicham Chekarda

M.S.Benyahia University of Jijel, Algeria

<https://orcid.org/0009-0008-9657-1903>

hicham.chekarda@univ-jijel.dz

Tayeb Aissaoui

M.L.Debaghine University of setif2, Algeria

<https://orcid.org/0009-0006-9517-4362>

t.aissaoui@univ-setif2.dz

Virtual Space and Communication Culture in the Organization: Between Necessity and Possibility

Abstract

This study focuses on understanding the technological dimensions of communication culture within organizations, within the context of comprehensively understanding the nature of traditional systems in their closed and open fields. Moreover, it directly works on reinforcing a set of perceptions about the possibility or emergence of a new pattern of systems with technical and virtual aspects at the level of the international communication network, or what is called virtual space.

This is achieved by identifying points of difference and agreement between the organizational systems in their theoretical and general concept and between virtual communication networks and their impact on the characteristics and features of the organization's communication culture in light of modern information and communication technologies.

From this perspective, analyzing and interpreting this phenomenon requires further scrutiny into the theoretical and scientific backgrounds that frame this issue in an organized and graduated manner from general to specific, in accordance with the recognized methodological foundations and procedures.

The nature of virtual space and its tools necessitates examining the main reasons and motivations that make it one of the most used and effective communication methods by individuals, groups, institutions, bodies, etc., which are considered collectively a set of social systems that interact within certain pathways and spaces, sometimes integrating and at other times conflicting, to achieve goals, interests, and needs in society.

Therefore, this issue is the cornerstone of our research, through which we seek to discover the status of virtual space and its utilization and adaptation to support and develop the communication culture system in organizations of all types.

Keywords: *space, virtual space, culture, communication culture, organization*

Hicham Chekarda

M.S.Jijel Benyahia Universiteti, Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0008-9657-1903>

hicham.chekarda@univ-jijel.dz

Tayeb Aissaoui

M.L.Debaghine Universiteti Setif2, Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0006-9517-4362>

t.aissaoui@univ-setif2.dz

Təşkilatda virtual məkan və kommunikasiya mədəniyyəti: Zərurət və imkanlar arasında

Xülasə

Bu tədqiqat, ənənəvi sistemlərin qapalı və açıq sahələrindəki təbiətini hərtərəfli anlamaq kontekstində təşkilatlar daxilində ünsiyyət mədəniyyətinin texnoloji ölçülərini anlamağa yönəlmişdir. Bundan əlavə, beynəlxalq kommunikasiya şəbəkəsi və ya virtual məkan adlanan səviyyədə texniki və virtual aspektlərə malik yeni bir sistem modelinin mümkünlüyü və ya ortaya çıxması ilə bağlı bir sıra qavrayışları gücləndirmək üzərində birbaşa işləyir. Buna, təşkilati sistemlərin nəzəri və ümumi konsepsiyasında və virtual kommunikasiya şəbəkələri ilə müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları işığında təşkilatın ünsiyyət mədəniyyətinin xüsusiyyətlərinə və xüsusiyyətlərinə təsiri arasında fərq və uyğunluq nöqtələrini müəyyən etməklə nail olunur.

Bu baxımdan, bu fenomeni təhlil etmək və şərh etmək, tanınmış metodoloji əsaslara və prosedurlara uyğun olaraq, bu məsələni ümumidən spesifikə qədər mütəşəkkil və dərəcəli şəkildə əhatə edən nəzəri və elmi fonların daha da araşdırılmasını tələb edir. Virtual məkanın və onun alətlərinin təbiəti, onu fərdlər, qruplar, qurumlar, orqanlar və s. tərəfindən ən çox istifadə edilən və effektiv ünsiyyət metodlarından birinə çevirən əsas səbəbləri və motivasiyaları araşdırmağı zəruri edir. Bu üsullar cəmiyyətdə məqsədlərə, maraqlara və ehtiyaclara çatmaq üçün bəzən inteqrasiya, bəzən isə ziddiyyət təşkil edən müəyyən yollar və məkanlar daxilində qarşılıqlı əlaqədə olan sosial sistemlər toplusu hesab olunur. Buna görə də, bu məsələ tədqiqatımızın təməl daşındır və biz onun vasitəsilə virtual məkanın statusunu, onun istifadəsi və uyğunlaşmasını hər növ təşkilatlarda ünsiyyət mədəniyyəti sistemini dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün araşdırmağa çalışırıq.

Açar sözlər: məkan, virtual məkan, mədəniyyət, ünsiyyət mədəniyyəti, təşkilat

Introduction

The communication culture in an organization embodies the human container for social relationships in all their forms and dimensions and, in turn, expresses the levels of integration and discord among individuals of the same organization. Consequently, it contributes to improving the image and reputation of the establishment both internally and externally, and vice versa. The development of information and communication technologies in recent decades has cast its shadow on the daily life of humans, becoming an integral part of public social activities.

This widespread use has turned these electronic mediums into a parallel world to the real, tangible world, but with virtual characteristics that have effectively impacted traditional forms of communication. The necessity of using these advanced communication technologies has become imperative, indispensable in the institutional and organizational field across various specialties.

Administrative management requires in most operational and procedural stages media and communicative methods that frame the communication process and achieve coordination and harmony between the administrative and structural components that form the basis of entities and organizations, among other arrangements.

Research

The virtual space has proven its superiority on several occasions over organizational communication channels that have generally maintained traditional levels of communication, represented in formal and informal contexts and centralized communication, where electronic platforms and social media sites occupy a significant space of social interaction and communication between individuals and groups, regardless of their orientations and preferences. Thus, interpreting this phenomenon depends on the results and impacts it generates on the social and cultural environment of organizations of all types.

Problem Statement:

Every organization has a set of characteristics and features that distinguish it from other organizations. The most important points of difference between these organizations lie in the nature

and quality of the activities and functions assigned to them in society, as they aim to cover a part of the supply or service aspects within a system of functional systems belonging to a specific social structure. These indicators determine the status of communication as a fundamental and central driver for many administrative and organizational operations and activities in bodies and companies.

Furthermore, the latter's ability to facilitate the task of business management and promote the internal and external image of the organization using both traditional and newly developed communication channels on a narrow scale, which are defined within groups of employees and agents of the organization or those related to clients and the targeted external public.

Thus, the communication culture of an organization is largely linked to many factors, the most important of which are communication patterns and their requirements, in addition to the goals and gains that the communication dimension seeks to achieve and reflect, which in turn reflects the quality and nature of the communication system in general. Both automated and abstract communication, as well as informal human interaction, represent and define the communication culture in the organization, shaping its determinants and features.

The success of an organization is, in one way or another, linked to the efficiency and effectiveness of communicative management plans in parallel with the climate of random, unstructured communication, which either confirms or denies job satisfaction among the organization's individuals through sensing coordination and solidarity among workers, i.e., the presence of enthusiasm and dedication in performing the job, or, conversely, noticing some negative traits such as dependency and gossip throughout all the organization's components.

Therefore, the concept of communication culture is considered an element that cannot be neglected in media and communication studies and even in the fields of economics and management, as it encompasses a set of elements and indicators that enable us as researchers to find appropriate solutions by objectively and seriously examining the reality of this communication culture.

The virtual space, in all its spectra and sites, forms the new outlet for a new generation of users eager to navigate in an infinite world of information, news, and sprawling digital links that have facilitated quick and high-quality access to information. Modern information and communication technologies are characterized by a range of modifications and improvements not previously present in traditional communication methods, such as asynchrony and the ability to browse platforms and electronic news channels, as well as the feature of continuous updating of developments and events around the clock.

These advanced communication mediums have produced new patterns of exchange and urban acquaintance worldwide, transforming the world into a global room characterized by cultural and linguistic differences yet sharing the intensity of use and exploitation in a manner that led to the fragmentation of the audience into independent units called nuclear audience particles, which align in some directions and differ in others.

Controlling this type of virtual audience precisely and clearly is challenging due to the lack of legal mechanisms and sufficient academic studies to encompass and understand this contemporary form of flowing and heterogeneous electronic communication in terms of cognitive and demographic indicators and other defining elements. Now, the utmost priority lies in attempting to recognize the social and economic dimensions surrounding the virtual interaction phenomenon and its significant size among users by analyzing the human and psychological reasons and motivations that have made this space a direct and actual competitor to all customary human communication channels such as verbal and written communication.

Virtual communication has also threatened the continuity and survival of social communication habits and traditions known for centuries, even surpassing the simple concept of the virtual world to a broader and more comprehensive model represented in the formation of the virtual community concept, which has led to radical changes in communication culture and its administrative and organizational practices. It has also forced those responsible for communication and public relations offices in institutions and companies to reconsider what can be achieved by optimally employing cyberspace as a supporting system for the organization's communication culture through the use of

such mechanisms in promotional and marketing operations or in developing and enhancing the job performance of workers and administrative employees in general.

Therefore, the infiltration of this new technological pattern of communication into individuals' daily lives has caused multiple breakthroughs in various fields such as media, politics, culture, education, and other areas.

The noticeable trend today is the increasing inclination to use various applications and software that allow owning pages related to social networking sites or private virtual blogs by millions of people worldwide. Thus, the growing percentage of benefit from these mediums confirms their penetration power and impact on significant segments of society, such as youth, children, and even the elderly at times.

These virtual-dimensional communication methods have become more necessary than ever, as their use has been generalized to very high degrees and levels in the last ten years, necessitating specialists and experts in all scientific fields to rethink the theoretical and cognitive concepts about the comprehensiveness of the electronic communication phenomenon and attempt to place it in its appropriate context that befits the momentum it has gradually caused since its initial experimental beginnings.

The current question lies in the nature of the professional and practical frameworks that enable us to diagnose the positive and negative points of this communication technology with virtual features to refine and realistically embody it to become a communicative system or pattern added within the communication culture system. This is achieved through a methodology that contributes to refining communication images in virtual space by adapting it as a necessity and essential condition for digitizing and developing the communication culture in the organization, making it more flexible and effective. Building on the aforementioned, the following primary question can be formulated:

- What role does the virtual space play in enhancing the communication culture system in an organization?

Subsequent sub-questions include:

- Does virtual space contribute to measuring levels of job satisfaction in the organization?
- How can virtual patterns be employed in the management and administrative organization processes?
- What is the future of communication culture in light of the development of modern information and communication technologies?

To answer the study's questions, the research was divided and structured as follows:

- Theoretical conceptual introduction.
- Research methodology.
- Virtual space and job satisfaction in the organization.
- Social media sites and their relationship with improving job performance.
- Information and communication technology and the future of communication culture in the organization.

3. Theoretical Framework

3.1 Definition of Space:

Linguistically: As defined in "Al-Mu'jam Al-Wasit," it means the expanse of the earth and the voids, including the space in front of a house and the distances between planets and stars known only to God. (Al-Mu'jam Al-Wasit, 2004, p. 694) Space ("Fada" in Arabic) suggests expansion or emptiness. For example, the space around a tree in a place, or as "Fada" means poverty or "Fada Ilaih" means to reach or make accessible. It also refers to taking someone out into the open space, "Al-Fada" or "Al-Afadiya," meaning the expanse of the earth or a yard, denoting a spacious place (Al-Munjid in Language and Flags, 1995, p. 587).

Technically: It is everything beyond Earth's atmosphere or about 1000 km above sea level, encompassing all celestial bodies in the universe, including the sun, moon, stars, and comets. Some space scientists define it as any space above Earth's surface connected to the sky (Abid Abdullah Abd Al-Tai, n.d., p. 13.).

Definition of Virtual Space:

"Reid Yerk Mayor" defines public virtual or cyberspace as a new human and technological environment for expression, exchange, and information, primarily forming a mediating circle historically between civil society and the state, accessible to all citizens for public opinion expression.

In this study, "virtual public space" refers to the diverse dimensional arena that hosts new interaction spaces through new media and may include new communication models based on electronic communication. It's also the spaces where members discuss an issue, allowing for open participation, equating the sites and roles of participating parties regardless of their social status and positions, and where any issue is open for discussion. The term "virtual" relates to transcending the polarity with traditional public space, raising questions about the place of traditional public space in this new concept (Farida Seghir Abbas, 2018, p. 119).

Definition of Culture:

Linguistically: The root of the word culture comes from the trilateral verb (Thaqafa), implying several meanings such as intelligence, refinement, knowledge acquisition, and quick learning. Historically, "Thaqaf" also referred to the tool used to straighten spears and swords (Definition of culture in language and term? 2020).

Technically: Edward Tylor defines it as a complex whole that includes beliefs, knowledge, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by a human as a member of society (Alaa Al-Din Khababa, 2018, p. 9).

Malik Ben Nabi describes it as a collection of moral qualities and social values that an individual encounter from birth as initial capital in their environment, shaping their temperament and personality (Yamina Ghadab, 2018, p. 23).

Concept of Communication Culture:

Mustafa Abu Bakr defines it as a reflection of society's culture through prevailing values, beliefs, customs, and social norms within an organization's environment, justifying the diversity of cultures in our interactions (Nouri El Wad, 2017, p. 617).

Al-Quraioti describes it as the basic assumptions and values developed by a specific group to adapt and deal with external and internal influences, agreed upon to perceive and think about things in a certain way that serves formal goals (The same reference, p. 617).

Research Methodology

In terms of methodology, the researcher in this study utilized the descriptive method, which is a way to study phenomena or scientific problems by describing them in a scientific manner, thereby reaching logical interpretations with evidence and proofs that enable the researcher to set specific frameworks for the problem. This is used in determining the research outcomes (Scientific observation, 2020).

This research relied on simple scientific observation, one of the data collection tools based on gathering information through the observation of the communication phenomenon and various forms of virtual social interaction, without hiding or neglecting any element. This tool allows for a comprehensive understanding of the phenomenon under study with the aim of analyzing it to obtain the result that the research seeks to know.

The significance of this research lies in working to identify the reflections of the virtual space on the communication culture in the organization, and its impact on the general communication atmosphere, and how this space can be harnessed for the exchange of ideas and information by presenting concerns and complaints by employees and the external public of the organization without hesitation or fear, freely and transparently, thereby fostering freedom of opinion and supporting the natural dimensions of human communication in general. The aim of this study is to search for mechanisms and organizational solutions capable of changing the negative conditions experienced by the communication culture system within administrative and educational institutions and other organizations, such as the arbitrariness in owning information and controlling it to achieve the interests of specific entities, through the mobilization of virtual interaction and the possibility of exploiting it as a contemporary system suitable for serving the organization at all levels and aspects.

The perspective of this study is represented in functional structuralism, which is considered one of the most important and realistic perspectives, as it views institutions and bodies as a network of systems consisting of a group of social constructions and relationships. The continuity and existence of this organization depend on the degree of harmony and integration in the network of relationships, which gives rise to the concept of communication culture.

Therefore, studying the virtual space and its relationship with communication culture at the level of institutions and administrations under functional structuralism assigns it a specific role in linking and organizing to achieve efficiency and effectiveness in performance and realizing future visions about the nature of communication culture, which is now confined between the necessity of use and the possibility of exploitation and employment by entities and companies of all kinds.

Virtual Space and Job Satisfaction in the Organization

Habermas primarily defines the public sphere as a realm within our social life where something that approximates what we call public opinion forms. Access to this realm is available and guaranteed for all citizens. The public sphere emerges with every discussion held among private individuals about issues that concern or disturb them as a public entity. In this capacity (as a public entity), they do not act as businessmen or professionals dealing with their private affairs or as members of the official state system subject to legal constraints imposed by the state bureaucracy.

Citizens act as a public entity only when they freely engage in discussions on matters of public interest. The unrestricted nature here means that the freedom of assembly, participation, and expression of opinions and their dissemination are available and guaranteed.

Looking at Habermas's comprehensive definition of the public sphere, we find that its most prominent feature is being separate from the state. It occupies a middle space between society and the state and is an immaterial space, giving a different definition to the virtuality of social media sites and playing a crucial role in legitimizing executive authority, as the public sphere evaluates it and it must listen to it. This, for example, makes research centers very interested in public opinion.

Communication and information technology have contributed to the revival of the public sphere due to their high technological capabilities, creating a forum for political discussion and dialogue and enabling individuals to access it and adapt to the prevailing political culture under global capitalist patterns. The public sphere theory emphasizes that electronic media, especially the internet, create a debate among the public; it influences governments, masses, and elites. Since the spread of the internet, some have talked about electronic democracy and the Electronic Public Sphere.

Electronic democracy means using advanced technological communication means to support the democratic process, and sometimes other terms are used to describe electronic democracy, such as Digital Democracy or Technodemocracy, and electronic democracy remains a subject of research and debate among governments and civil groups worldwide.

The public virtual space is a shared open field for all individuals in society, allowing every individual to access it for participation and interaction with others. It can also be defined as a medium for a new discursive space that includes excluded and marginalized individuals who present open discourses and expose political issues, preparing an agenda for discussion and dialogue, where ideas are judged based on their merit, not the speaker's status (Hurdle Center for Digital Expression Support, 2018, pp. 10–11). Returning to job satisfaction and its relationship with virtual space, it is imperative to define the concept of job satisfaction. Ahmed Maher describes it as "the psychological attitudes of workers towards their jobs, and the extent of their comfort and happiness at work, especially regarding essential elements of the job such as salary, organizational policies, supervisors, colleagues, subordinates, opportunities for growth and promotion, self-actualization opportunities, among other elements." (Ahmed Maher, 2000, p. 43)

According to Locke, "The primary causes of job satisfaction are the job's ability to provide high value and benefit for each individual separately. The returns that an individual desires are not entirely found in Maslow's hierarchy of needs theories but primarily depend on each individual's perception and feelings about what they want and desire from returns that fit their job and social status, desires, and lifestyle."

Therefore, types and patterns of communication cannot be dispensed with as a mechanism to measure the feelings of job satisfaction among workers and employees. This expresses the suitability of these methods for different human mindsets and mentalities, achieving goals, and satisfying desires in the organization in a manner that aligns with the communication culture of the establishment. Virtual space has become a solid base of social relationships outside the administrative and legal framework, constructing a new type of unlimited virtual interaction that requires highly advanced electronic mediums, notably laptops and smartphones.

This technology has caused significant changes to the communication phenomenon, especially regarding the autonomy of expression, opinion, and the democracy of communication on a vast scale.

Measuring the psychological states of employees, whether positive or negative under these complex cybernetic technologies, requires integrating these mechanisms within the communication systems and contexts of any institution. Virtual interaction is considered the true extension of virtual communication linked to the role of the internet manifested in the daily practice of this network's users. The information space fabric has expanded, adding branches and transforming the web into a digital platform for creating communication and interaction spaces from blogging and chatting to Facebook.

Pierre Levy traces the term virtual back to its Latin roots, *virtualis*, meaning strength and capability, i.e., the capacity in relation to the current reality that may or may not materialize, making the virtual real but not positive in the present. This term also has the meanings of power and quality, which are ethical meanings (Jacques Daignault, 2006, p. 62).

Observing the concept of virtual space reveals that it carries several types and implications. The type intended in our study is the level of interaction in the virtual community space with the communicative content, allowing the user to choose to navigate between pages and topics presented, in addition to the possibility of obtaining feedback or echo from the user (Mohammed Abdel Hamid, 2007, pp. 143–144).

Through this proposition, the integrative relationship between virtual space and its role in achieving job satisfaction is defined, relying on the advantages of virtual relationships to enrich the communication culture and improve the general communication climate, which enhances the institution's image and contributes to identifying and discovering areas of excess and negligence in the institutional system through virtual gatherings. This impacts the quality and effectiveness of the organizational and administrative process in the institution, thereby undermining indicators of job satisfaction and the love of belonging to bodies and companies of all types.

6. Social Media Sites and Their Relationship with Improving Job Performance

Numerous scientific studies and research have confirmed that humans are social beings by nature and instinct, unable to satisfy all their biological and psychological needs without interacting with others. This inherent nature necessitates living with others to fulfill these needs. Social needs fundamentally cannot be met without human communication with the social environment, a necessity provided by social networking sites in the virtual world.

These platforms offer vast opportunities for individuals to express themselves and share their feelings and thoughts with others. Generally, social networks aim to create a communication atmosphere in a technical virtual community, bringing together individuals from different regions and countries in one place, with diverse perspectives, levels, and colors, united by their technical language. They aim for acquaintance, cooperation, consultation, exploration, discovery, or merely for entertainment and forming new relationships. A person belonging to this community is an active member, meaning they send, receive, read, write, participate, listen, and speak.

Zaher Radi defines social media sites as: "A system of electronic networks that allows participants to create their own site and then link it through an electronic social system with other members who share the same interests and hobbies. This interconnection has resulted in a type of media different from traditional old media, known as social media, new media, or alternative media, usually referring to all information that individuals and groups can use and exchange on the web." (Al-Muhtasib Center for Consultations, n.d., pp. 15–16)

Social media sites began to appear in the mid-1990s, with Classmate.com established in 1995 to connect classmates and SixDegrees.com in 1997, focusing on direct links between people. These sites introduced user profiles and the service of sending private messages to a group of friends. (Heba Khaled Mohamed, 2008, p. 5.)

Despite offering services similar to those found in current social networks, these sites could not generate profits for their owners and were shut down. Following this, a series of social networks appeared between 1999 and 2001 that did not achieve significant success. However, the actual birth of social networks as we know them today was in 2002. With the beginning of that year, Friendster appeared and achieved success, prompting Google to attempt to purchase it in 2003.

The terms of acquisition were not agreed upon, and in the second half of the same year, Skyrock appeared in France as a blogging platform before fully transitioning into a social network in 2007, quickly achieving widespread popularity. By January 2008, it ranked seventh among social networks by the number of subscribers (Ammar Salah, 2010, p. 9).

By the beginning of 2005, MySpace, an American site, emerged as one of the first and largest social networks worldwide, along with its famous competitor Facebook, which also began to spread parallel to MySpace, reaching over 800 million subscribers worldwide after six years (Al-Sayed Amer Mohamed, 2009, p. 11).

Returning to the essence of job performance and its influence by social media sites, analyzing this relationship cannot be done without providing a simple definition of job performance. The concepts of job performance vary according to authors and researchers, with some defining job performance as: "The extent to which productive processes carried out in a specified period match the plans set in advance, identifying shortcomings, weaknesses, and deviations from the planned goals, and proposing scientific and practical solutions to overcome shortcomings and avoid deviations and future production." (Waatit Jalal Eddin, 2009, p. 72)

It is also defined as: "The degree of completion of tasks constituting the job function, often confusion or overlap occurs between performance and effort, as effort refers to the expended energy, whereas performance is measured based on results." (Chadli Charafi, 2008, p. 8)

Among the factors affecting job performance, we mention the following:

- **Setting Organizational Goals:** Organizations operating without clear plans and defined production rates cannot measure their achievements, which in turn reflects on the performance of their employees.

- **Participation of Different Managerial Levels in Planning and Decision Making:** The lack of participation of various managerial levels in planning and decision-making contributes to a gap between senior management and employees, which in turn reflects on the performance of the organization as a whole.

- **Job Satisfaction:** A decrease in satisfaction is a fundamental factor in the decline of performance rates.

- **Managerial Indiscipline:** Managerial indiscipline is an administrative phenomenon that significantly impacts the decline of employee performance rates.

- **Organizational Development:** Problems arising from it have a clear impact on reducing employee performance rates.

- **Physical Environment:** The organization's inability to provide a suitable physical work environment for its employees leads to a weak level of their job performance.

- **Supervision Scope:** The scope of supervision plays an important role in affecting job performance, where the absence of good supervision leads to a decrease in employee morale.

- **Incentive System:** The incentive system, in all its types, contributes to motivating employees, encouraging them to improve their performance efficiency, and increasing their job satisfaction (Hamad Ali Abdullah Issa, 2014, p. 71).

As a commentary on the above, continuous engagement with social media sites during work hours has severe effects on productivity and the productivity of workers, especially in the service and administrative sectors. The intensive use of digital applications and software available on all mobile

phones causes many psychological disturbances, such as cases of isolation and social alienation, in addition to organic diseases like neck pain and others. Also, without forgetting the problems related to signs of laziness and lethargy that most employees are characterized by in various fields and sectors.

All these negatives require restructuring this unconditional use of these media channels professionally and wisely by accompanying and guiding users in a manner that avoids falling into the trap of addiction and submission to this technology, which negatively reflects on their personal lives and job performance.

Information and Communication Technology and the Future of Communication Culture in the Organization

To clarify the concept of information and communication technology (ICT), it is essential to note that this term emphasizes the role of telecommunications and computers, as well as essential enterprise software that enables users to access, store, transmit, and process information. ICT refers to the convergence of audio and visual networks, telephone networks with computer networks through a unified cable or connection system, where there are significant economic incentives for merging the telephone network with the computer network using a single unified cable system.

To further elucidate the concept of ICT, it's worth mentioning that it encompasses television, radio, mobile phones, computer networks, satellite systems, and so on. ICT is a broad and continuously evolving subject, and it should be clarified that the concept of ICT is linked to any product that stores, retrieves, processes, sends, or receives information electronically in digital form, such as email or robotics software.

For more on the concept of ICT, it's pertinent to mention that philosopher Piyush Mathur identified theoretical differences between interpersonal communication technologies and mass communication technologies within the framework of the necessary skills as one of the many competency management models required by ICT.

The funds spent on ICT worldwide are estimated at about \$3.8 trillion in 2017, having grown by less than 5% annually since 2009. The IT budget of the U.S. federal government for 2014 was about \$82 billion. When looking at the budgets of many companies, 75% of costs are allocated to ICT, which, in total, defines the concept of ICT. (<https://sotor.com/مفهوم-تكنولوجيا-الإعلام-والإتصال/>)

Discussing the future of an organization's communication culture amidst all these developments in information and communication technology fields allows us to envision some futuristic perspectives on the communicative and organizational dimensions in organizations in the coming years. These perspectives indicate that traditional matters in the administrative and management fields will change in many aspects. To understand the future situation of communication culture, we must identify the stages of its evolution, represented as follows:

The Rational Stage: In this phase, the individual worker was viewed from a material perspective, motivated materially to perform tasks. Taylor, one of the pioneers of this theory, viewed humans mechanically. However, this perspective changed with the evolution of administrative thought, where material values shifted towards moral values.

The Confrontation Stage: This phase introduced new organizational values as the emergence of labor unions and attention to the human element and holding management accountable for neglecting the human element led to the emergence of values of respect and appreciation.

The Consensus Stage: This stage revealed work values, transferring management from directors to workers. Douglas McGregor emphasized the concept and importance of management values, discussing hypotheses Y and X to establish a set of values in each hypothesis.

The Emotional Stage: The new values shown in this phase were an extension of the Hawthorne experiments, which emphasized the importance of emotions, showing humans as beings of feelings, not mere mechanical entities.

The Management by Objectives Stage: Focused on participation between management and workers in organizational processes such as decision-making, planning, coordination, supervision, etc., in addition to teamwork and shared responsibility.

The Organizational Development Stage: Introduced new values in analyzing ideas and administrative values, using what is known as organizational development, and then new values for human relations, technical aspects, and managing work stress, tension, and emotions in the work environment emerged.

The Realism Stage: The development of values in this stage represents a mix of the previous stages of value evolution, recognizing managers' understanding of leadership and its importance, considering the surrounding environmental conditions, competition, and the emergence of new concepts (Hossam Salem Al-Husbani, 2016, p. 35).

Most of these stages represented a radical and fundamental shift in how organizations of various kinds were managed over the times and decades that saw changes in the aspects of communication culture in the organization, aligning with the surrounding conditions of human and technical communication at the same level. However, the standards of organizational culture in the organization remained constant despite changes in communication methods supported by smart technological pillars.

Smith mentioned seven approaches in his study of organizational culture, and these approaches crystallized during the evolution stages of communication culture, explained below:

Historical Approach: Views culture as a social or traditional heritage passed down through future generations.

Behavioral Approach: Emphasizes culture as shared and learned behaviors, highlighted by Perrow and Etzioni.

Normative Approach: Focuses on culture expressing ideals, values, or life laws, of interest to Filley, House, and Cyert & March.

Functional Approach: Indicates that culture is a way to solve individuals' problems arising from adapting to the environment, adopted by Likert and Addison.

Intellectual Approach: Shows organizational culture as complex ideas or habits, shaped by Cross and Selznick.

Structural Approach: Clarifies that organizational culture consists of interconnected ideal ideas, symbols, or behaviors, relied upon by Levine, White, Georgiou & Bernard.

Symbolic Approach: Organizational culture is defined by specific standards encompassed by the organization, embodied by Fremont, Parsons, and Merton.

Factors Affecting Communication and Organizational Culture:

Organization Size: Culture is inherent in organizational groups; smaller groups with members sharing numerous experiences are more likely to develop a shared culture, while large, geographically and functionally distributed organizations are less likely to have a unified culture.

Organizational Age: Older organizations tend to have a more distinctive culture than newer ones still in the early stages of growth and independence.

Organizational Technology: Technology helps find an acceptable way for organizational members to perform tasks, forming one of the pillars of a shared organizational culture and positively affecting performance levels.

Socialization: Individuals in an organization undergo continuous organizational socialization processes that strengthen and reinforce certain values and principles, the more active an organization in this field, the stronger the organizational culture.

Organizational Change: Rapid changes in the organization and its members, such as leaving the job, and diversity in views on organizational variables make it difficult to have a strong organizational culture.

External Environment: The stability of the organization's or company's external environment contributes to internal stability, allowing for a distinctive culture to emerge (Alaa Al-Din Khababa, 2018, p. 37).

From this perspective, modernizing the communication culture system in the organization is largely linked to the communication environment's provision of means and privileges. The comprehensive development of communication is tied to the cumulative, continuous evolution of

communication and media technologies, reflecting the dynamic and unstable nature of the communicative phenomenon and human communication, not merely based on a single communicative or organizational vision or method.

Discussion of Study Results :

The virtual space has had an impact on the features of organizational communication culture as it is relatively utilized in many communication processes such as administrative decisions and regulatory instructions in companies and organizations. The virtual space facilitates the dissemination of numerous messages and notifications widely, quickly, and effectively, through both formal and informal methods, via virtual pages and communication groups existing on social media platforms, especially on Facebook. Modern information and communication technologies such as smartphones, laptops, and the internet, are considered the sole gateway enabling the transition from traditional communication culture to virtual communication culture within the organization. Thus, both represent a source of information and updates for each other, and vice versa. The traditional concept of communication culture within organizations is no longer able to ignore the significant impact of the virtual space on both the internal and external audience of institutions and organizations. Virtual interaction has become a somewhat new virtual pattern, emphasizing the possibility and necessity of relying on this space as an enhancing and beneficial element for communication culture within the organization, regardless of the diversity of its specialization fields.

Virtual communication among employees of companies and institutions is still unorganized and unregulated, often occurring in an arbitrary and informal manner, which in turn reduces the credibility of some administrative decisions and communications within the organization, prompting employees to always verify the accuracy of information from its administrative source.

Recommendations

The necessity of consulting specialists and experts in the field of communication and information technology to enhance communication culture within the organization. Training and developing staff within institutions on how to appropriately use electronic media and software in the virtual space, which has increasingly been exploited negatively, such as disclosing professional secrets and disseminating sensitive documents related to the management mechanisms of institutions and organizations by some employees either intentionally or inadvertently. Establishing virtual communication groups specific to affiliated institutions to enhance credibility and trust between management and affiliation groups, through designing electronic platforms for announcements, notifications, as well as regulated and unregulated communication, such as providing workers with opportunities to raise their concerns and complaints by activating a democratic communication system within the organization. Emulating some successful foreign models in the field of digitalizing communication culture and attempting to adapt and evaluate them in alignment with the characteristics of traditional communication culture in institutions and economically active companies in developing countries.

Employing an administrative unit affiliated with the communication and public relations office within the institution to monitor and follow up on the most important activities and comments in the virtual world concerning the work and performance of management, as well as to minimize rumors and false news that harm the reputation of the institution internally and externally. (This unit serves as a barometer for measuring communication interaction within the institution, whether negative or positive).

Conclusion

Technology in all its fields has contributed to significant breakthroughs that have changed many aspects of simple social life and led to the creation of innovative models that have influenced the nature of human relationships and the way of life, which was previously associated with the basic requirements for survival without seeking other luxuries, which were then considered luxuries exclusive to the elite. With the advancement and flourishing of information and communication technologies, a new modern type of interaction emerged characterized by effectiveness and speed,

and also provided virtual services that can be described as excellent. All these cyber technologies have made the entire world revolve around them and in the manner they seek, as they have been able over time to take over the old aspects of social interaction, which were conventionally recognized within the cultural and civilizational framework of nations and peoples.

This necessitates a closer examination of the nature of the electronic space and virtual communities, and determining the most appropriate ways to deal with these interactive applications and innovations, which must be accompanied in the field of public and administrative interaction in institutions. It is necessary to consider the characteristics of the virtual community in a manner that defines the features of the integrated relationship between real and virtual communication in a manner that reflects the feasibility and benefit of adopting these media and communication patterns in the daily life of individuals and groups.

References

1. Abbas, F. S. (2018). *Manifestations of the virtual public space through virtual interaction*. Algerian Journal for Research and Studies, (4). University of Jijel.
2. Abd Al-Tayy, O. A. (n.d.). *Judgments of space in Islamic jurisprudence*. Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah.
3. Ahmed, M. (2000). *Organizational behavior: A skill building approach* (7th ed.). Al-Jamea'ia Publishing.
4. Al-Hasbani, H. S. (2016). *Organizational culture and its impact on the development of creative behavior in Palestinian ministries in the Gaza Strip* (Master's thesis). Specialization in Management and Leadership.
5. Al-Munğid fi al-lughah wa-l-a'lām. (1995). Arab Publishing House.
6. Al-Sayed Amer, M. (2009). Study of some negative effects of the Internet and the role of social service. *Journal*, (11).
7. Al-Waseet Dictionary. (2004). General Arabic Language Academy for Dictionaries and Heritage Revival, Shorouk International Library.
8. Ammar, S. (2010). Patterns and motivations of Egyptian youth's use of Facebook. *Al-Ahram Magazine*, (22).
9. Charfi, C. (2008). *The impact of using information and communication technology on the performance of small and medium enterprises* (Master's thesis). University of Kasdi Merbah, Ouargla.
10. Daignault, J. (2006). *The virtual: Is it less in virtual communication*. University Presses.
11. El-Din Ouattit, J. (2009). *Organizational communication and its relationship with job performance* (Master's thesis). University of Mentouri, Constantine.
12. Hamad, A. A. A. I. (2014). *The impact of organizational climate on job performance of employees* (Master's thesis). Applied Science University, Kingdom of Bahrain.
13. Hardo Center for Supporting Digital Expression. (2018). *Facebook without politics*.
14. Heba, M. K. (2008). *Social networking sites: What are they?* Al-Yaseer Forums for Libraries and Information Technology.
15. Khababa, A. (2018). *The impact of organizational culture on the formulation and implementation of corporate strategy* (Doctoral dissertation). University of Setif, Department of Management Sciences.
16. Maher, A. (2000). *Organizational behavior – A skill building approach* (7th ed.). Al-Jamea'ia Publishing.
17. Mohamed Abdel Hamid. (2007). *Communication and media on the Internet* (1st ed.). World of Books.
18. Nouri Al-Wadi. (2017). Standards of organizational culture from the perspective of professors working in the university sector. *Journal of Psychological and Educational Research*, 10(C). University of Constantine 02.

19. The Muhtasib Center for Consultations. (2017). *The role of social media sites in enjoining good and forbidding evil: Twitter as a model* (1st ed.). Al-Muhtasib Publishing and Distribution.
20. Yamina, G. (2018). *The role of corporate culture in achieving quality* (Doctoral dissertation). University of Setif, Faculty of Human and Social Sciences.
21. Definition of culture in language and term. (2020). Retrieved January 13, 2020, from https://mawdoo3.com/Definition_of_culture_in_language_and_term
22. Media and communication technology. (2020). Retrieved January 14, 2020, from <https://sotor.com/media-and-communication-technology>
23. Scientific observation. (2020). Retrieved January 14, 2020, from https://www.mobt3ath.com/scientific_observation

Received: 15.05.2025

Accepted: 01.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/123-127>

Elnarə Zülfüqarova
Bakı Qızlar Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0000-0003-3375-2498>
elnara17002@gmail.com

Şəxsiyyətin inkişafına təsir edən əsas mühüm amillər

Xülasə

Şəxsiyyətin inkişafı çoxfaktorlu prosesdir və insanın formalaşmasına həm bioloji, həm də sosial amillər təsir göstərir. Əsasən, irsiyyət insanın fizioloji və psixoloji potensialını müəyyən edir, ancaq bu potensialın reallaşması mühit və tərbiyədən asılıdır. Ailə mühiti, valideyn davranışları və sosial münasibətlər uşağın dəyərlərini, vərdişlərini və emosional inkişafını formalaşdıran başlıca faktorlar arasındadır.

Məqsəd: mövzunun məqsədi şəxsiyyətin inkişafına təsir edən əsas amilləri müəyyənəndirərək onların formalaşma prosesindəki rolunu izah etməkdir.

Təhsil sistemi və məktəb mühiti intellektual inkişafı, sosial bacarıqları və özünüdərək prosesini gücləndirən vacib amillərdir. Həmyaşıdlarla ünsiyyət isə sosiallaşma, uyğunlaşma və əməkdaşlıq bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Bununla yanaşı, kütləvi informasiya vasitələri, texnologiya və mədəni mühit də şəxsiyyətin dünyagörüşünə, davranış modellərinə və sosial dəyərlərinə təsir göstərir. Şəxsin özünütərbiyəsi, məqsədyönlülüyü və iradəsi isə fərdi inkişafın daxili hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, şəxsiyyətin inkişafı irsi xüsusiyyətlərlə sosial təsirlərin qarşılıqlı əlaqəsində meydana gələn kompleks, ardıcıl və dinamik prosesdir.

Açar sözlər: şəxsiyyətin inkişafı, irsiyyət, mühit, tərbiyə, ailə faktoru, təhsil, sosiallaşma, həmyaşd təsiri, psixoloji inkişaf, mədəni mühit

Elnara Zulfugarova
Baku Girls University
Master's student
<https://orcid.org/0000-0003-3375-2498>
elnara17002@gmail.com

Main Important Factors Influencing Personality Development

Abstract

Personality development is a multifactorial process influenced by both biological and social factors. Heredity largely determines an individual's physiological and psychological potential, but the realization of this potential depends on the environment and upbringing. The family environment, parental behavior, and social relationships are among the key factors that shape a child's values, habits, and emotional development.

Purpose: The purpose of this topic is to identify the main factors influencing personality development and explain their role in the formation process.

The education system and school environment are essential factors that strengthen intellectual development, social skills, and the process of self-awareness. Communication with peers plays a crucial role in the formation of socialization, adaptation, and cooperation skills.

Moreover, mass media, technology, and the cultural environment influence a person's worldview, behavioral patterns, and social values. Self-education, goal orientation, and willpower serve as internal driving forces of personal development.

Thus, personality development is a complex, sequential, and dynamic process arising from the interaction of hereditary traits and social influences.

Keywords: personality development, heredity, environment, upbringing, family factor, education, socialization, peer influence, psychological development, cultural environment

Giriş

Şəxsiyyət inkişafı insanın doğulduğu andan başlayaraq həyatın bütün mərhələlərində davam edən çoxşaxəli və dinamik bir prosesdir. Bu proses yalnız bioloji xüsusiyyətlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial mühit, tərbiyə, mədəni dəyərlər və psixoloji təsirlər kimi müxtəlif amillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır.

Şəxsiyyət inkişafı insanın doğulduğu andan başlayaraq həyatın bütün mərhələlərində davam edən çoxşaxəli və dinamik bir prosesdir. Bu proses yalnız bioloji xüsusiyyətlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial mühit, tərbiyə, mədəni dəyərlər və psixoloji təsirlər kimi müxtəlif amillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır (Hacıyev, 2017).

Uşağın ailə mühiti, valideynlərin davranış və münasibətləri onun emosional, sosial və intellektual inkişafına birbaşa təsir göstərir. Məktəb və təhsil mühiti də şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır; burada fərd bilik, bacarıq və sosiallaşma imkanlarını genişləndirir, həmyaşıdlarla münasibət quraraq əməkdaşlıq və adaptasiya qabiliyyətlərini inkişaf etdirir (Məmmədova, 2019).

Mədəniyyət və ictimai dəyərlər insanın davranış modellərini, dünyagörüşünü və mənəvi prinsiplərini müəyyənləşdirir. Kütləvi informasiya vasitələri və texnologiyalar da şəxsiyyətin formalaşmasında təsirli amillərdir, çünki fərdin informasiya qəbul etmə tərzini, düşüncə və sosial münasibətləri bu kanallar vasitəsilə formalaşır. Şəxsin özünütərbiyəsi, iradəsi, məqsədyönlülüüyü və daxili motivasiyası isə fərdi inkişafın mühüm hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, şəxsiyyətin inkişafı irsi və bioloji faktorların sosial, mədəni və psixoloji təsirlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana gələn kompleks, davamlı və dinamik bir prosesdir (İsmayılova, 2018).

Müasir psixologiya və pedaqogikanın araşdırmaları göstərir ki, şəxsiyyətin inkişafı kompleks xarakter daşıyır və heç bir amili digərindən tam ayrı şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyil. Aşağıda şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən əsas amillər geniş şəkildə izah olunur (Rzayeva, 2017).

1. Bioloji (irsi) amillər

Bioloji amillər insanın dünyaya gəlməsi ilə formalaşan və genetik xüsusiyyətlərlə müəyyən olunan xüsusiyyətlərdir. İnsanın temperament tipi, sinir sisteminin gücü, sağlamlıq göstəriciləri, zehni inkişaf potensialı müəyyən dərəcədə irsiyyətlə bağlıdır. İrsi baza şəxsiyyətin inkişaf istiqamətini tam müəyyən etməsə də, onun başlanğıc imkanlarını, psixoloji reaksiyalarının sürətini və emosional davranış xarakterini müəyyən edir. Lakin müasir elmi yanaşma göstərir ki, bioloji amillər şəxsiyyətin yalnız ilkin bazasını təşkil edir və sonrakı inkişaf daha çox sosial təsirlərdən asılıdır (Rzayeva, 2017).

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolunu vurğulayan bir sıra alimlər olmuşdur. Q. Mendel genetikasının banisi kimi irsi xüsusiyyətlərin nəsildən-nəsilə ötürülməsini ilk dəfə elmi əsaslarla izah etmişdir. F. Qalton fərqlər arasındakı fərqlərin əsasən bioloji faktorlarla müəyyən olunduğunu qeyd edərək irsiyyətin insan qabiliyyət və davranışlarına güclü təsir göstərdiyini iddia etmişdir. H. Eyzenk isə temperamentin və bəzi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin böyük ölçüdə genetik əsaslara malik olduğunu müdafiə etmişdir. Bu tədqiqatçılar ümumilikdə şəxsiyyətin inkişafında bioloji amillərin mühüm rol oynadığını elmi araşdırmalarla sübut etməyə çalışmışlar (Həsənov, 2020).

2. Sosial-mədəni mühit

Sosial mühit insanın yaşadığı cəmiyyəti, mədəni ənənələri, sosial münasibətlər sistemini və ictimai dəyərləri əhatə edir. Cəmiyyətin strukturunda baş verən dəyişikliklər, sosial institutların fəaliyyəti və ictimai münasibətlər sistemi şəxsiyyətin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Ailədə, məktəbdə, ictimai təşkilatlarda formalaşan davranış normaları, qanunlar, əxlaqi dəyərlər və mədəni standartlar insanın sosiallaşma prosesini müəyyən edir. Sosial mühitin zənginliyi və stabilliyi şəxsiyyətin harmonik inkişafının əsas şərtlərindən biridir (Əliyeva, 2018).

Sosial-mədəni mühit şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biridir və Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzu geniş şəkildə araşdırılmışdır. Alimlər qeyd edirlər ki, insanın şəxsiyyətinin formalaşması yalnız bioloji və irsi faktorlarla müəyyənleşmir, həm də sosial mühit və mədəni təsirlər onun dünyagörüşünü, dəyərlərini və davranış modellərini müəyyən edir.

Azərbaycanın müasir təhsil və psixologiya ədəbiyyatında sosial-mədəni mühit əsasən ailə, məktəb, həmyaşıdlar və geniş ictimaiyyət çərçivəsində öyrənilir. Ailə mühiti uşağın ilk sosial təcrübəsini təmin edir, burada valideynlərin davranışı, ailə dəyərləri və emosional dəstəyi fərdin şəxsiyyətinə birbaşa təsir göstərir (Məmmədov, 2019). Məktəb və təhsil mühiti isə həm biliklərin, həm də sosial bacarıqların inkişaf etdiyi ikinci mühüm sosial mühitdir. Burada şagird həm müəllimdən, həm də həmyaşıdlarından sosial qaydalar, əməkdaşlıq və məsuliyyət anlayışlarını öyrənir.

Həmyaşıdlarla ünsiyyət sosiallaşmanın əsas mənbələrindən biridir və uşaqların və yeniyetmələrin davranış, norma və dəyərləri öyrənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Mədəniyyət və ictimai dəyərlər insanın dünyagörüşünə və şəxsiyyətinin inkişafına birbaşa təsir edir. Azərbaycan cəmiyyətində mədəni irs, adət-ənənələr, folklor və milli dəyərlər uşaqların və gənclərin mənəvi və estetik zövqünü formalaşdırır, onların sosial identifikasiyasını təmin edir.

Müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələri və texnologiyalar da sosial-mədəni mühitin vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu kanallar vasitəsilə uşaqlar və gənclər müxtəlif sosial davranış modellərini, dəyərləri və mədəni nümunələri mənimsəyir, öz şəxsiyyətlərinin sosial yönümlü tərəflərini inkişaf etdirirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-mədəni mühitin rolu həm fərdin sosiallaşmasında, həm də mənəvi, emosional və davranışsal inkişafında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Sosial-mədəni amillər irsi və bioloji təsirlərlə birlikdə şəxsiyyətin kompleks və dinamik inkişafını təmin edir.

3. Ailə mühiti və tərbiyə

Ailə şəxsiyyətin formalaşdığı ilk sosial mühitdir. Uşağın emosional sabitliyi, ünsiyyət bacarığı, ətraf aləmə münasibəti ilk növbədə ailə münasibətləri fonunda formalaşır. Ailədə mövcud olan tərbiyə üslubu (avtoritar, liberal, demokratik), valideyn nümunəsi, mənəvi dəyərlər sistemi uşağın daxili dünyasına güclü təsir göstərir. Valideynlərin davranışı, onların bir-birinə münasibəti, sevgi və qayğının səviyyəsi uşağın psixoloji təhlükəsizlik hissini, özünə inamını və sosial adaptasiya qabiliyyətini formalaşdırır. Araşdırmalar göstərir ki, ailə mühitində yaranan disfunksional münasibətlər şəxsiyyət inkişafında problemlərə səbəb ola bilər (Xəlilov, 2014).

4. Təhsil və məktəb mühiti

Təhsil sistemi insanın dünyagörüşünün, sosial bacarıqlarının və intellektual inkişafının formalaşmasına mühüm təsir göstərən amildir. Məktəb yalnız bilik verən deyil, həm də şəxsiyyəti sosial mühitə hazırlayan əsas institutdur. Müəllim–şagird münasibətlərinin humanist xarakter daşması, fərdi yanaşma, motivasiya, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət şəxsiyyətin müsbət inkişafını təmin edir. Məktəb mühitində formalaşan əməkdaşlıq, məsuliyyət, intizam və kommunikasiya bacarıqları insanın gələcək sosial və peşə fəaliyyətinə ciddi təsir edir (Quliyev, 2021).

5. Ünsiyyət və sosial əlaqələr

İnsan sosial varlıqdır və fərdin digər insanlarla qurduğu münasibətlər şəxsiyyətin inkişafının mühüm şərtlərindən biridir. Ünsiyyət prosesində insan özünü ifadə edir, davranış modellərini mənimsəyir, münaqişə həll etmə, empatiya və əməkdaşlıq kimi sosial bacarıqları inkişaf etdirir. Qrup təcrübəsi, həmyaşid əlaqələri, dostluqlar və sosial fəaliyyətlər şəxsiyyətin sosial-emosional inkişafını gücləndirir. Sosial əlaqələrin məhdud olması və ya neqativ təsirlərlə zəngin olması isə şəxsiyyət inkişafına mane ola bilər (Məmmədov, 2019).

6. Fəaliyyət və şəxsi təcrübə

Psixologiyada qəbul edilmişdir ki, şəxsiyyətin inkişafı fəaliyyət prosesində reallaşır. İnsan nə qədər müxtəlif fəaliyyət növlərində iştirak edərsə, bir o qədər zəngin təcrübə qazanır və fərdi keyfiyyətləri inkişaf edir (Həsənova, 2020).

Oyun, təlim, əmək və yaradıcı fəaliyyət şəxsi bacarıqların, iradi keyfiyyətlərin, məqsədyönlü- lüyün və məsuliyyətin formalaşmasına şərait yaradır. Özünü-təcrübə və özünüqiymətləndirmə prosesləri insanın emosional-motivasion sistemini formalaşdırır.

7. Kütləvi informasiya vasitələri və rəqəmsal mühit

Müasir dövrdə media və rəqəmsal texnologiyalar şəxsiyyətin inkişafına təsir edən əsas amillər sırasındadır. İnternet mühiti, sosial şəbəkələr və televiziya məzmunu insanların dünyagörüşünə, dəyərlərinə və davranışlarına ciddi təsir göstərir. Pozitiv məzmunlar maarifləndirici təsir göstərsə də, neqativ informasiya axını, aqressiya və yanlış nümunələr şəxsiyyətin formalaşmasında risk yarada bilər. Buna görə də media savadlılığı şəxsiyyət inkişafının vacib komponentinə çevrilmişdir (Əliyev, 2018).

8. Cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlər sistemi

Mənəvi və milli dəyərlər, cəmiyyətin əxlaqi normaları, tarixi yaddaş və mədəni ənənələr şəxsiyyətin daxili dünyasının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Vətənpərvərlik, humanizm, əməksevərlik və tolerantlıq kimi dəyərlərin mənimsənilməsi insanın sosial-mənəvi yetkinliyinə birbaşa təsir edir. Dövlətin ideoloji xətti, təhsil siyasəti və ictimai layihələr dəyərlərin nəsildən-nəsilə ötürülməsində mühüm vasitədir (Əliyev, 2018).

Şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillər kompleks və qarşılıqlı əlaqəli olmaqla insanın həm bioloji, həm sosial, həm də mənəvi tərəflərini əhatə edir. Bu amillərin harmonik şəkildə fəaliyyət göstərməsi şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edən əsas şərtlərdir. Ailə, məktəb, sosial mühit və fərdin öz fəaliyyəti birlikdə insanın sosial yetkinliyini, intellektual səviyyəsini və mənəvi keyfiyyətlərini müəyyənləşdirir. Buna görə də şəxsiyyətin inkişafı cəmiyyətin bütün institutlarının birgə fəaliyyətini tələb edən çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətli bir prosesdir (Qasımov, 2021).

Nəticə

Şəxsiyyətin inkişafı çoxfaktorlu və dinamik proses olmaqla həm bioloji təməllərə, həm də sosial-mədəni təsirlərə əsaslanır. Araşdırmalar göstərir ki, irsi xüsusiyyətlər yalnız inkişaf üçün başlanğıc imkanlar yaradır, lakin insanın formalaşmasının həlledici hissəsi sosial mühit, tərbiyə və fəaliyyət prosesində baş verir. Ailə münasibətləri, məktəb mühiti, müəllim–şagird əməkdaşlığı, həmyaşıdlarla ünsiyyət və fərdin iştirak etdiyi müxtəlif fəaliyyət növləri onun emosional, intellektual və sosial inkişafını istiqamətləndirir. Müasir dövrdə media və rəqəmsal mühitin təsiri də şəxsiyyətin formalaş- masında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bunun pozitiv idarə olunması vacibdir.

Beləliklə, şəxsiyyətin harmonik inkişafı üçün bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı tamamlanması, sağlam ailə mühitinin yaradılması, keyfiyyətli təhsil, pozitiv sosial əlaqələr və düzgün dəyərlər sistemi əsas şərtlər kimi çıxış edir. Cəmiyyətin bütün institutlarının bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyəti insanın mənəvi, psixoloji və sosial yetkinliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2018). *Şəxsiyyətin inkişafında sosial-mədəni mühitin rolu* (s. 15–78). Təhsil Nəşriyyatı.
2. Əliyeva, L. (2018). *Uşaqların sosial və emosional inkişafında ailə və məktəbin rolu* (s. 18–74). Elm və Təhsil.
3. Hacıyev, A. (2017). *Vətənpərvərlik və dövlətçilik tərbiyəsinin pedaqoji əsasları*. Elm və Təhsil.
4. Həsənov, M. (2020). *Şəxsiyyətin inkişafında genetik və bioloji amillərin təsiri* (s. 25–68). Maarif Nəşriyyatı.
5. Həsənova, S. (2020). *Uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafında ailə faktorunun əhəmiyyəti* (s. 22–65). Maarif Nəşriyyatı.
6. İsmayılova, A. (2018). *Uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyət inkişafında həmyaşid və sosial əlaqələrin rolu* (s. 16–60). Elm və Təhsil.
7. Məmmədov, T. (2019). *Tərbiyə və şəxsiyyətin formalaşması: Nəzəri və praktik yanaşmalar* (s. 10–92). Elm və Təhsil.

8. Məmmədova, S. (2019). *Müasir təhsil sistemində psixoloji və tərbiyəvi yanaşmalar* (s. 14–70). Təhsil Nəşriyyatı.
9. Qasimov, R. (2021). *Mədəniyyət və sosial mühitin fərdin şəxsiyyətinə təsiri* (s. 20–82). Nurlan Nəşriyyatı.
10. Quliyev, F. (2021). *Təhsil və məktəb mühitinin psixoloji və sosial təsirləri* (s. 30–85). Nurlan Nəşriyyatı.
11. Rzayeva, N. (2017). *Həmyaşıl təsiri və sosiallaşma prosesləri* (s. 12–56). Təhsil Nəşriyyatı.
12. Xəlilov, K. (2014). *Mənəvi tərbiyənin nəzəri əsasları*. Qanun.

Daxil oldu: 06.09.2025

Qəbul edildi: 06.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/128-132>

İbrahim Hüseynli

Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları İnstitutu
magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-9345-0760>
ibohuseynli.00@gmail.com

Yunanıstanın 1912-ci ildən sonrakı toponomik dəyişiklik siyasəti və Qərbi Trakya türk əhalisinə təsiri

Xülasə

1912-ci ildə bölgənin Osmanlıdan ayrılaraq Yunanıstana birləşməsindən sonra dövlət Qərbi Trakya və digər yaşayış məntəqələrinin adlarını sistemli şəkildə dəyişdirməyə başlamışdır. Artıq 1920-ci illərdən etibarən toponomik adların yunanlaşdırılması dövlət siyasətinə çevrilmiş, şəhər və kənd adları dəyişdirilmişdir. 1970-ci illərdən sonra Yunanıstanın türk kimliyinə qarşı təzyiqləri daha da güclənmiş, 1972-ci ildə “Türk Məktəbi” adları “Azlıq Məktəbi” ilə əvəz edilmiş, 1260 sayılı qanunla birlikdə türk dilində yer adlarının rəsmi və ictimai istifadəsi qadağan olunmuşdur.

Qərbi Trakyanın 20 may 1920-ci ildə Yunan ordusu tərəfindən işğal edilməsi ilə birlikdə zülmələr baş vermiş, bunun nəticəsində Peştereli Tofiq bəyin rəhbərliyi ilə 25 may 1920-ci ildə Qərbi Trakya Hökuməti qurulmuş, lakin bu qurum 1923-cü il Lozan Müqaviləsi ilə ləğv edilmişdir. Mübadilə Anlaşmasına baxmayaraq, bölgədə 300 mindən çox türk əhalisi qalmış və ən böyük azlıq olaraq mövqeyini qorumuşdur.

1915–1941-ci illərdə çox sayda türk əhalisi digər Balkan ölkələrində olduğu kimi din və kimlik dəyişməyə məcbur edilmiş, 1923-cü ildə çıxarılan 3473 sayılı qanunla türklərin torpaqları alınıb Anadoludan köçürülən rum əhalisinə verilmişdir. Bütün bu proseslər bölgədə türk kimliyinin zəiflədilməsi və demoqrafik strukturun dəyişdirilməsi məqsədi daşıyırdı.

Açar sözlər: toponimi, yer adlarının dəyişdirilməsi, Qərbi Trakya Türkləri, mübadilə, türk kimliyi

İbrahim Hüseynli

Marmara University, Turkish Research Institute
Master's student

<https://orcid.org/0009-0004-9345-0760>
ibohuseynli.00@gmail.com

Greece's Toponymic Change Policy After 1912 and Its Impact on the Turkish Population of Western Thrace

Abstract

After the region was annexed by Greece in 1912, the state launched a systematic policy of renaming settlements in Western Thrace and surrounding areas. By the 1920s, the Hellenization of toponyms had become an official state strategy aimed at removing the Turkish imprint and reshaping collective memory. Pressures on Turkish identity intensified further after the 1970s: in 1972, “Turkish Schools” were renamed “Minority Schools,” and Law No. 1260 prohibited the public and official use of Turkish place names. Following the Greek military occupation of Western Thrace on 20 May 1920, widespread persecution occurred, leading to the short-lived establishment of the Provisional Government of Western Thrace under Peştereli Tefik Bey on 25 May 1920, which was later abolished under the 1923 Lausanne Treaty. Despite the Population Exchange, more than 300,000 Turks remained in the region, continuing as its largest minority. Between 1915 and 1941, many Turks, as in other Balkan states, were forced to change their religion and ethnic identity. The Land Reform Law No. 3473 (1923) confiscated Turkish lands and distributed them to Greek refugees arriving from

Anatolia. All these processes were part of a deliberate effort to weaken Turkish identity and alter the demographic structure of Western Thrace.

Keywords: *toponymy, place name change, Western Thrace Turks, population exchange, Turkish identity*

Giriş

Türk varlığının Balkanlar, Anadolu və Yaxın Şərq coğrafiyasında məskunlaşması uzun tarixi proseslər nəticəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, Xalqların böyük köçü ilə başlayan dövrdən Osmanlı İmperatorluğuna qədər Karpat dağlarının ətəklərindən Balkan yarımadasına, Egey adaları daxil olmaqla Makedoniya, Qərbi Trakya, eləcə də İraq və Suriya kimi geniş bir coğrafiyada çox sayda türk əhalisi məskunlaşmışdı. Lakin XIX və XX əsrlərdən etibarən bölgədə türk əhalisinin sayı demografik göstəricilərdə kəskin şəkildə azalmışdır. Bu prosesin ən diqqətçəkən nümunələrindən biri Yunanıstana həyata keçirilən sistemli toponimik dəyişiklik siyasətidir.

Xüsusilə 1912-ci ildən sonra bölgənin Yunanıstana birləşdirilməsi ilə şəhər və kənd adları dəyişdirilmiş, 1920-ci illərdən etibarən isə yer adlarının yunanlaşdırılması türk izlərinin silinməsinə yönəlmiş bir addım olmuşdur. Daha sonra 1970-ci illərdə türk kimliyinə qarşı təzyiqlər daha da artmış, “Türk Məktəbi” “Azınlıq Məktəbi” ilə əvəz edilmiş, türk dilində yer adlarının rəsmi istifadəsi tamamilə qadağan edilmişdir. Bütün bu faktlar göstərir ki, türk icmalarının müasir vəziyyəti yalnız etnik kimlik mübarizəsi deyil, eyni zamanda onların yüzillər boyunca formalaşmış türk kimliyinə qarşı təzyiqlərə, assimilyasiya siyasətinə qarşı apardıqları mübarizənin nəticəsidir. Bu tədqiqat məhz bu tarixi-siyasi faktorların ümumi mənzərəsini ortaya qoymaq və müxtəlif ölkələrdəki türk varlığının necə dəyişdiyini kompleks şəkildə təhlil etmək məqsədini daşıyır.

Tədqiqat

Yunanıstanda Toponim Siyasəti və Yer Adlarının Dəyişdirilməsi

Anadoludan Rumeli bölgəsinə ilk köçlər Türkiyə Səlcuqlularından II İzzəddin Keykavusun Bizansa sığınması ilə baş vermişdir. Bizans imperatoru VIII Mixail Palaioloqos İzzəddin Keykavusa və onun əsgərlərinə Dobruca bölgəsinə yerləşmələri üçün icazə vermişdir. Anadoludan Balkanlara edilən digər axınlar isə Aydınogullarından Umur bəy, Saruhanogulları və Karesi bəyləri tərəfindən həyata keçirilmişdir (İnalçık, 2008).

Osmanlının Balkan coğrafiyasında hakimiyyət qurması mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. 1363-cü ildə Dimetoka və Gümülcine fəth edilmişdir. 1382-ci ildə Manastır və Pirlepe, 1385-ci illərdə isə Siroz, Kavala, Drama fəth edilərək Osmanlının Balkanlardakı hakimiyyəti daha da genişlənməmişdir. II Murad taxta çıxdıqdan sonra Balkan coğrafiyasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Onun dövründə Selanik, Yanya və Teselyanın alınması ilə Osmanlı imperiyası Balkanlarda ən güclü hakim qüvvəyə çevrilmişdir. Fateh Sultan Mehmedin İstanbulun fəthi (1453) ilə Bizansın qanuni varisi olunması və Mora kimi ərazilərin də alınması Balkanlardakı hakimiyyəti daha da möhkəmləndirmişdir. Osmanlının Rumelidə həyata keçirdiyi fəthlər həmin bölgədə yarımköçəri türkmənləri Anadoludan Rumeliyə yerləşdirir və beləliklə dillərini və mədəniyyətlərini bu coğrafiyada yaymış olurdular.

Anadoludan gələn türkmənlər üçün Rumelidə yeni kəndlər salınır və yeni yaşayış yerləri yaradılırdı. Bu proses çərçivəsində Qərbi Anadolu bölgəsindən çox sayda yörük tayfası Serez, Drama, Kavala, Gümülcine, Dimetoka, Selanik, Manastır kimi bölgələrə yerləşdirilmiş və həmin ərazilərin türkləşməsinə töhfə vermişdir (Mehmet, 1949, pp. 211–215; Afyoncu, 2006).

Osmanlı dövləti ilə yunan üsyançılar arasında vasitəçilik edən Rusiya və İngiltərə arasında 4 aprel 1826-cı ildə Sankt-Peterburq Protokolu imzalanmışdır. Bu protokolla Yunanıstanın hər il vergi ödəmək şərti ilə Osmanlıya bağlı qalmaqla daxili işlərində tamamilə muxtar bir dövlət statusu alması nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda Yunanıstan ərazisində yaşayan türklərin çıxarılması qərara alınmış və bu müddəalar Osmanlı dövlətinə qəbul etdirilməyə çalışılmışdır. Beləliklə, iki tərəf arasında beynəlxalq diplomatiya sahəsində ilk ciddi addım atılmışdır (Demirhan, 2012, pp. 156–158; Uçarol, 2019, pp. 156–158; Armaoğlu, 2020, pp. 270–273).

1923-cü il Əhali Mübadiləsi Yunan siyasi tarixi baxımından Balkan müharibələri və Birinci dünya müharibəsi nəticəsindən sonra sərhədlərin yenidən müəyyənləşdirildiyi bir dövrdə həyata keçirilmişdir. Mülkiyyətini itirənlərin əhəmiyyətli bir hissəsi Yunanıstan Makedoniyasına yerləşdirilmişdir. Belə ki, 1928-ci il əhali siyahıyaalınmasının nəticələrinə əsasən Makedoniyada yaşayanların yarısının mühacir mənşəli olduğu ortaya çıxmışdır (Şenşik, 2016, pp. 84–86).

Yunanıstan ölkənin mədəni inşasını həyata keçirərkən yer adlarının dəyişdirilməsi prosesini də sürətləndirmişdir. Bu tədbirlər əslində daha əvvəl başlamış assimilyasiya siyasətinin davamı idi, çünki yer adları ilə məşğul olan Toponim Komitəsi mübadilədən əvvəl, 1909-cu ildə yaradılmışdı. Bu komitənin vəzifəsi “yad, çətin tələffüz olunan və tarixi əhəmiyyəti olmayan” yer adlarını dəyişdirmək idi. Yunanıstanda yer adlarının dəyişdirilməsi 1831–2011-ci illəri əhatə edən geniş bir müddət ərzində aparılmışdır. Balkan müharibəsindən sonrakı dövrdə, yəni 1910–1940-cı illərdə yer adlarının ən çox dəyişdirildiyi mərhələlər müşahidə edilmişdir.

Dəyişdirilən adların çoxu türk, slavyan və alban mənşəli olmuş və ümumi dəyişikliklərin dördü üçün təşkil etmişdir. Bu dəyişikliklərin əksəriyyəti yeni sərhədlərə daxil olan və Anadoludan gələn mühacirlərin yerləşdirildiyi şimal bölgələrində aparılmışdır. Araşdırmalarda ümumilikdə 4413 yenidən adlandırmanın qeydə alındığı və onların 1805-nin Makedoniyada olduğu bildirilmişdir.

Yer adlarının dəyişdirilməsi məzmunu Yunan rəsmi tarix yazıcılığına paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Antik Yunan və Bizans keçmişi ön plana çıxarılmış, Osmanlı dövrü isə mənfi bir səhifə kimi kənar saxlanılmışdır. Nəticədə bölgə “yad” toponimlərdən təmizlənmiş və yunanlaşdırılmışdır. Rüya Tellinin araşdırmasına görə yaşayış məntəqələrinin adlarının çox hissəsinin “Neos/Neo/Nea” (yeni) sözü ilə başladığı müşahidə edilmişdir (Telli, 2023, pp. 53–54).

Qərbi Trakyaada Nümunəvi Təhlillər üzrə Dəyişdirilmiş Yer Adları

Qərbi Trakya bir zamanlar bütöv Trakyanın Neuilly Müqaviləsi və Lozan Müqaviləsi kimi bir neçə beynəlxalq razılaşma nəticəsində üç yerə bölünmüş hissəsindən biridir. Bu bölgüyə əsasən Rodop dağlarının şimalında qalan hissə Bolqarıstana, Meriç (Evros) çayının şərqində qalan hissə Türkiyəyə, Qərbi Trakya isə Yunanıstana verilmişdir. 1923-cü il Lozan Sülh Müqaviləsinin imzalanması ilə birlikdə bölgədə yaşayan türklər “Yunanıstan vətəndaşı” statusu almış və eyni zamanda “azlığın hüquqi statusu”na tabe edilmişdir. Sözügedən müqavilədən sonra Qərbi Trakyanın inzibati sərhədləri də dəqiqləşdirilmiş və beləliklə Yunanıstanın şimal-şərq hissəsində 8.580 km²-lik coğrafi ərazi kimi müəyyən edilmişdir.

Bu bölgə şimaldan Rodop dağları, qərbdən Nestos çayı, cənubdan Egey dənizi və şərqdən Meriç (Evros) çayı ilə əhatə olunmuşdur. Coğrafi və inzibati baxımdan baş verən dəyişikliklər təbii olaraq bölgə əhalisinin say baxımından dəyişməsinə səbəb olmuşdur (Adiloğlu, 2021, pp. 510–626).

Yunan hökumətinin Qərbi Trakya ilə bağlı assimilyasiya siyasəti hələ Lozan Müqaviləsindən dərhal sonra, 1923-cü ilin əvvəllərindən başlamışdır. Xüsusilə 1915–1941-ci illər arasında bölgədə çox sayda türk əhalisi məcburi şəkildə din dəyişdirmiş, etnik kimliklərini dəyişdirməyə məcbur edilmiş və yunanlaşdırma siyasətinə məruz qalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, oxşar vəziyyət Yuqoslaviya və Bolqarıstan tərkibində yaşayan türklər üçün də keçərli olmuş, onlar etnik mənsubiyyətlərini görməzdən gələrək ad və soyadlarını dəyişdirməyə məcbur edilmişdir. 1923-cü ildə Yunanıstanın qəbul etdiyi 3473 sayılı qanun vasitəsilə Anadoludan köçən rum əhalisinin yerləşdirilməsi təmin edilmişdir.

Bu qanun çərçivəsində Qərbi Trakya türklərinə məxsus bir çox kənd və torpaq müsadirə edilərək rum köçkünlərə verilmişdir. Yunanıstanın həyata keçirdiyi siyasətlər nəticəsində Qərbi Trakya bölgəsində müsadirə olunan torpaqlar üzərində 572 rum kəndi yaradılmışdır. Baltalının 2009-cu il hesabatına görə, 1978-ci ildə Gümülcinədə sənaye bölgəsi yaradılması adı altında Yahyabəyli (Amaranda), Vakıf (Vakos), Kafkasköy (Trilorion), Ambarköy (Pamforo), Seymen (Filakas) kəndlərinə məxsus 4000 hektarlıq torpaq sahəsi mənimsənilmişdir (Arifoğlu, 2020, pp. 123–124).

Aşağıda Yer adlarının dəyişdirilməsinin tarixi, keçmiş adı ilə bağlı cədvəl təqdim edilmişdir:

Tapu tahrir dəftərlərində (Osmanlı dövrü)	Keçmiş adı	Dəyişdirilmə ili	İndiki adı
Topçılar (TT 424, TT 433: – طوبالی) Topçılar (TT 479, TT 720: (طوطالی)	Topçular	20/1/1927	Ayios Dimitrios
Sarı Musa (TT 433, TT 479, TT 720: (صاری موسى)	Sarı Musalar	20/1/1927	Ptelea, Ftelya (Qaraağaç)
Aksaklı (TT 986, TT 424, TT 433, TT 479, TT 720: (اقساقلو)	Aksaklı	20/1/1927	Lefkara (Kavaklar [lefkos = ak])
Emirhanlı (TT 986, TT 70, TT 424, TT 433: – اميرخانلو Eymirhanlı TT 479, TT 720: (يرخانلو ای)	Moranlı	19/7/1928	Riakio (Dərə)
Saltuklu (TT 986, TT 424, TT 433, TT 479, TT 720: (صالتوقلو)	Sartaklı	12/3/1928	İmera
Habillü (TT 986, TT 433, TT 479, TT (هابللو 720)	Hamidiye	15/11/1926	Leivadit
Devlethan (TTD/KS)	İsa Obası	28.12.1926	Gerakya
Dovic (TT986: Doğuclar / Dovuclar (TT (طوغوجلر 43)	Duğclar	20.01.1927	Kontovuni (Qısa dağ)
Zülfikari (TT – (479: (حدلو (حدلو 167)	Zulefkari	04.11.1927	Xinonerion

Mənbə: Acaroğlu, M. Türker. *Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.; ,Güvenç, S., *Mübadələ öncəsi və Sonrası eski ve Yeni Adları ile Kuzey Yunanistan Yer adları Atlası/Atlas of Old and New Toponyms of Northern Greece: Before and After the Population Exchange*, Lozan Mübadilləri Vakfı, İstanbul, 2010.

Nəticə

Osmanlının Balkanlardakı hakimiyyəti dövründə türk mənşəli yer adları ədalətli idarəçilik prinsipi çərçivəsində qorunmuş, rumların mədəniyyəti və etnik mənsubiyyətinə toxunulmamışdır. Lakin 1912-ci ildən sonra bölgə Yunanıstanın nəzarətinə keçdikdən sonra sistemli şəkildə toponimlərin “yad” kəlmələrin aradan qaldırılması adı ilə yunanlaşdırılmasına başlanılmışdır. İskeçə (Xanthi), Gümülcine (Komotini), Selanik (Thessaloniki) kimi şəhərlərin əsrlərlə qorunmuş Osmanlı mirası Balkan müharibələrindən sonra ardıcıl şəkildə silinməyə başlanılmış, məscidlər, karvansaraylar, türbələr, türk məhəllələri ya dağıdılmış, ya da fərqli məqsədlər üçün istifadə edilərək tarixi əhəmiyyətindən uzaqlaşdırılmışdır. Bu tədqiqatda Osmanlı dövründən qalan türk yer adları ilə Yunan hakimiyyəti altında dəyişdirilmiş yeni toponimlərin hansı tarixdə dəyişdirildiyi ortaya qoyulmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, yer adları bir millətin milli kimliyini və tarixini ortaya qoyan ən mühüm elementlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Acaroğlu, M. Türker. (2006). *Balkanlarda Türkçe yer adları kılavuzu*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
2. Adiloğlu, S. (2021). Batı Trakya'da asimilasyon, unutturma ve (toponimi özelinde) isim değişikliği. *Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22).
3. Afyoncu, E. (2006). Osmanlı idaresinde Yunanistan. In *Balkanlar el kitabı I*. Vadi Yayınları.

4. Arifoğlu, Y. (2020). Adlandırma, toponimi ve Anadolu'nun Türkleşmesindeki adlandırma geleneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (46).
5. Armaoğlu, F. (2020). *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789–1914)*. Kronik Kitap.
6. Demirhan, H. (2012). *Yunanistan'da emperyalist kavga (1914–1918)*. İdil Yayıncılık.
7. Güvenç, S. (2010). *Mübadele öncesi ve sonrası eski ve yeni adları ile Kuzey Yunanistan yer adları atlası / Atlas of old and new toponyms of Northern Greece: Before and after the population exchange*. Lozan Mübadilleri Vakfı.
8. İnalçık, H. (2008). Rumeli. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 35). TDV Yayınları.
9. Mehmet N. (1949). *Kitab-ı Cihan-Nüma – Neşri tarihi* (Haz. F. R. Unat & M. A. Köymen, Cilt 1). Türk Tarih Kurumu.
10. Telli, R. (2023). 1923 nüfus mübadelesi sonrası Kuzey Yunanistan'da yer adları değişikliklerinin arkeolojisi. *Toplumsal Tarih*, (349).
11. Uçarol, R. (2019). *Siyasi tarih 1789–1914* (Cilt 1). Der Yayınları.
12. Şenşık Pınar. (2016). 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesi: Erken Cumhuriyet döneminde modern devlet pratikleri ve dönüşen kimlikler. *Studies of the Ottoman Domain*, 6(10).

Daxil oldu: 07.09.2025

Qəbul edildi: 07.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/133-138>

Nigar Aşumova
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0007-3811-909X>
ashumovanigar943@gmail.com

Bankların daxili audit prosesində rəqəmsallaşmanın rolu

Xülasə

Maliyyə sektorunun dayanıqlığının təmin edilməsi müasir iqtisadiyyatın əsas prioritetlərindən biri kimi çıxış edir. Bank sistemində risklərin düzgün idarə olunması və maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığının qorunması üçün effektiv audit mexanizmlərinin mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Audit fəaliyyəti bank fəaliyyətinin hüquqi, maliyyə və əməliyyat mühitinə uyğunluğunu qiymətləndirən nəzarət aləti olmaqla yanaşı, eyni zamanda idarəetmə proseslərini optimallaşdıran strateji mexanizm kimi də çıxış edir. Xüsusilə daxili audit banklarda risklərin erkən mərhələdə aşkar edilməsində, daxili nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsində və qərar qəbuletmə proseslərinin informasiya təminatında mühüm rol oynayır.

Rəqəmsallaşma bank sektorunda baş verən texnoloji transformasiyanın əsas istiqamətlərindən biri kimi daxili auditin təşkilində də fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi audit üsulları əsasən seçmə yoxlamalar və sənədlərin əl ilə təhlilinə söykəndiyi halda, rəqəmsal audit bütöv əməliyyat axınlarının avtomatlaşdırılmış qaydada monitorinqinə, böyük verilənlər bazalarının kompleks analizinə qədər geniş imkanlar yaratmışdır.

Bu elmi məqalənin məqsədi audit anlayışının nəzəri əsaslarını açıqlamaq, auditin əsas növlərini sistemləşdirmək, bank sektorunda daxili auditin mahiyyətini və əhəmiyyətini ətraflı şərhləmək, həmçinin rəqəmsallaşmanın daxili audit proseslərinin təşkili və effektivliyinə təsirini elmi-praktiki baxımdan təhlil etməkdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, süni intellekt texnologiyalarının, böyük verilənlər analitikasının və avtomatlaşdırılmış nəzarət platformalarının tətbiqi daxili audit fəaliyyətini nəzarət funksiyasından daha çox strateji analitik mexanizmə çevirmişdir.

Açar sözlər: *audit, daxili audit, bank sektoru, rəqəmsallaşma, maliyyə nəzarəti, risk menecmenti, big data, süni intellekt*

Nigar Ashumova
Baku Business University
Master's student
<https://orcid.org/0009-0007-3811-909X>
ashumovanigar943@gmail.com

The Role of Digitalization in the Internal Audit Process of Banks

Abstract

Ensuring the stability of the financial sector is one of the key priorities of the modern economy. The presence of effective audit mechanisms is of particular importance for proper risk management and maintaining transparency in financial operations within the banking system. Audit activity, in addition to serving as a control tool that assesses a bank's compliance with legal, financial, and operational frameworks, also functions as a strategic mechanism that optimizes management processes. Internal audit, in particular, plays a crucial role in the early detection of risks, strengthening internal control systems, and providing informational support for decision-making processes.

Digitalization, as one of the primary directions of technological transformation in the banking sector, has led to fundamental changes in the organization of internal audit as well.

Whereas traditional audit methods rely mainly on sampling checks and manual analysis of documentation, digital audit enables automated monitoring of entire operational flows and comprehensive analysis of large databases.

The purpose of this scientific article is to explain the theoretical foundations of the audit concept, systematize the main types of audits, thoroughly outline the essence and importance of internal audit in the banking sector, and analyze the impact of digitalization on the organization and efficiency of internal audit processes from a scientific and practical perspective. The research results indicate that the application of artificial intelligence technologies, big data analytics, and automated control platforms has transformed internal audit from a mere supervisory function into a strategic analytical mechanism.

Keywords: *audit, internal audit, banking sector, digitalization, financial control, risk management, big data, artificial intelligence*

Giriş

Bank sektoru cəmiyyətin maliyyə dövriyyəsinin mərkəzi institutu olmaqla bütün iqtisadi proseslərin fundamental əsasını təşkil edir. Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin kreditləşdirilməsi, əhalinin əmanətlərinin qorunması və investisiya axınlarının tənzimlənməsi kimi əsas missiyalar bankların iqtisadi sistemdə strateji rolunu müəyyən edir. Bu fəaliyyətlərin etibarlı şəkildə icrası isə səmərəli nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu tələb edir. Audit bu nəzarət mexanizmlərindən biri kimi maliyyə axınlarının və əməliyyatların düzgünlüyünü təmin edən mühüm alətdir (Abbasov, 2021). Bank sektorunda audit yalnız maliyyə hesabatlarının yoxlanılması ilə kifayətlənmir, eyni zamanda daxili proseslərin effektivliyinin qiymətləndirilməsini, risklərin identifikasiyasını və idarəetmənin keyfiyyət səviyyəsinin artırılmasını da əhatə edir.

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bankların fəaliyyət modellərini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Əməliyyatların böyük hissəsinin elektron mühitdə aparılması, rəqəmsal bankçılıq xidmətlərinin genişlənməsi və müştəri əməliyyatlarının real vaxt rejimində həyata keçirilməsi audit nəzarətinin klassik üsullarla aparılmasını çətinləşdirmişdir. Manual yoxlama mexanizmləri əməliyyat intensivliyi şəraitində kifayət qədər effektiv olmamaqla yanaşı, səhv ehtimalını da yüksəldir. Bu amillər bankların audit fəaliyyətini rəqəmsal texnologiyalar əsasında yenidən təşkil etməsini labüd etmişdir.

Tədqiqat

Audit müəyyən dövr ərzində təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dair əməliyyatların müstəqil qaydada yoxlanılması və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü barədə rəy verilməsi prosesidir. Audit fəaliyyəti hesabat məlumatlarının reallığa uyğunluğunu təsdiq etməklə investora, kreditora, səhmdarlara və dövlət qurumlarına maliyyə qərarlarının qəbulunda etibarlı informasiya təqdim edir. Audit yalnız yoxlama funksiyası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda risklərin qiymətləndirilməsinə və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş tövsiyələr də formalaşdırır (Əliyev, 2020). Bank sektorunda audit fəaliyyətinin spesifikliyi risklərin yüksəkliyi ilə əlaqədardır. Kreditlərin qaytarılmaması riski, likvidlik çatışmazlığı, əməliyyat səhvləri və informasiya təhlükəsizliyi kimi amillər audit nəzarətinin daim gücləndirilməsini tələb edir. Audit burada yalnız maliyyə nəticələrinin təsdiqi deyil, risklərin erkən mərhələdə aşkar edilməsi və qarşısının alınması mexanizminə çevrilir.

Audit ənənəvi olaraq xarici audit, daxili audit, əməliyyat auditi və uyğunluq auditi kimi əsas kateqoriyalara bölünür. Xarici audit bankdan kənar müstəqil təşkilatlar tərəfindən aparılan maliyyə auditi olub, əsas məqsədi maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təsdiqləməkdir. Xarici audit əsasən bankın açıqlanan rəsmi məlumatlarının doğruluğuna yönəlmişdir və səhmdarlar üçün hüquqi əsas yaradır.

Daxili audit isə bank strukturu daxilində yaradılmış xüsusi audit xidməti tərəfindən icra olunur və bankın gündəlik əməliyyat fəaliyyətinə nəzarət edir (İ.Məmmədov, 2022). Burada məqsəd yalnız maliyyə hesabatlarını yoxlamaq deyil, bütün biznes proseslərinin daxili qaydalara və qanunvericiliyə uyğunluğunu qiymətləndirməkdən ibarətdir. Daxili audit əməliyyatların risk səviyyəsinin müəy-

yönləşdirilməsində, daxili nəzarət mexanizmlərinin effektivliyinin təhlilində və fırıldaqçılıq hallarının aşkarlanmasında əsas institusional mexanizmdir (Basel Committee on Banking Supervision, 2023). Əməliyyat auditi bankın kredit əməliyyatları, depozitlər, ödəniş sistemləri və filial şəbəkəsi fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirən nəzarət formasıdır. Uyğunluq auditi isə normativ aktlara, beynəlxalq bank tələblərinə və daxili qaydalara riayət olunma səviyyəsini ölçür. Müasir dövrdə xüsusilə informasiya texnologiyaları auditi aktuallaşmışdır və bankın avtomatlaşdırılmış əməliyyat sistemlərinin təhlükəsizliyinin yoxlanılmasına fokuslanır.

Daxili audit bankın idarəetmə sistemində strateji əhəmiyyətli struktur vahidi kimi çıxış edir (Hacıyev, 2019). Daxili auditorlar bankın bütün fəaliyyət sahələri üzrə riskləri qiymətləndirir və daxili nəzarət mexanizmlərinin effektivliyini mütəmadi olaraq monitorinq edirlər. Daxili audit dataya əsaslanan qərarların qəbulunda rəhbərliyə analitik dəstək göstərir. Kreditlər üzrə risk konsentrasiyası, şübhəli maliyyə axınları, likvidlik problemləri daxili auditin analiz sahəsinə daxildir. Daxili audit departamentləri təkcə nəzarət orqanı kimi yox, eyni zamanda bankın inkişaf strategiyasının müəyyənəşdirilməsində iştirak edən məsləhətçi qurum funksiyası daşıyır (Hacıyev, 2019). Audit nəticələrinə əsaslanan tövsiyələr bankın biznes modellərinin optimallaşdırılmasına, əməliyyat xərclərinin azaldılmasına və risk strategiyasının dəqiqləşdirilməsinə imkan yaradır. Rəqəmsallaşma audit fəaliyyətinin bütün mərhələlərinə təsir göstərərək bu sahədə tam yeni işləmə mexanizmlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Ənənəvi audit modellərində məlumatların toplanması, sənədlərin yoxlanılması və hesabatların hazırlanması əsasən manual üsullarla, böyük əmək və zaman sərfiyyatı hesabına həyata keçirilirdi. Auditorlar çoxsaylı sənəd paketi üzərində fiziki yoxlamalar aparmalı, əməliyyat məlumatlarını müxtəlif mənbələrdən əl ilə toplayaraq müqayisə etməli və nəticədə yalnız seçilmiş nümunələr əsasında rəy formalaşdırmalı olurdular. Bu metod həm məlumatların məhdud əhatə olunmasına, həm də subyektiv səhvlərin baş verməsinə şərait yaradırdı. Məhz rəqəmsallaşma bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına imkan vermişdir.

Müasir audit prosesləri artıq avtomatlaşdırılmış data bazaları və inteqrasiya olunmuş informasiya platformaları üzərində qurulmuşdur. Bankların əməliyyat sistemləri birbaşa analitik audit platformalarına qoşularaq bütün tranzaksiya axınının real vaxt rejimində izlənilməsinə təmin edir. Böyük verilənlər analitikası texnologiyaları minlərlə, hətta milyonlarla əməliyyatı eyni vaxtda təhlil edərək normadan kənar göstəriciləri avtomatik müəyyənəşdirir. Kredit əməliyyatları, ödəniş tranzaksiyaları və müştəri fəaliyyətləri üzrə toplanan bu məlumatlar statistik və proqnozlaşdırıcı modellərdən keçirilir, nəticədə riskli və şübhəli davranış modelləri erkən mərhələdə aşkarlanır (Institute of Internal Auditors, 2020). Bu proses daxili auditorların yalnız sənədlər üzərində mexaniki yoxlamalar aparmaqla kifayətlənməsi deyil, daha çox risklər üzrə dərin analitik qiymətləndirmə həyata keçirməsinə şərait yaradır.

Süni intellekt alqoritmləri isə audit fəaliyyətində keyfiyyətə yeni mərhələnin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu texnologiyalar böyük məlumat massivləri üzərində öyrədilmiş modellər vasitəsilə əməliyyat davranış nümunələrini müqayisə edir, tipik olmayan dəyişiklikləri aşkarlayır və fırıldaqçılıq xarakteri daşıya biləcək fəaliyyətləri avtomatik olaraq təsnifləndirir (PwC, 2023). Süni intellekt alqoritmləri təkcə mövcud pozuntuları müəyyənəşdirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda tarixi məlumatlar əsasında gələcək risk ssenarilərini proqnozlaşdıraraq auditorlara qabaqlayıcı tədbirlər görmək üçün analitik əsas verir. Bu yanaşma audit prosesində reaktiv fəaliyyət modelindən proaktiv idarəetmə mexanizminə keçidi təmin etmişdir. Avtomatlaşdırılmış audit sistemləri audit dövrlərinin əhəmiyyətli dərəcədə qısaldılmasına səbəb olmuşdur (Deloitte, 2022). Ənənəvi audit üsullarında yoxlama bir neçə ay davam edə və nəticələr yalnız audit dövrünün sonunda əldə edilə bildiyi halda, avtomatlaşdırılmış modellərdə məlumatların emalı fasiləsiz xarakter daşıyır. Audit prosedurları real vaxt monitorinqinə əsaslanır və potensial risklər meydana çıxdığı anda müəyyənəşdirilərək dərhal audit xidmətinin diqqətinə çatdırılır. Beləliklə, audit fəaliyyəti dövrü yoxlama mexanizmi deyil, fasiləsiz nəzarət alətinə çevrilir.

Bu transformasiya klassik “keçmiş əməliyyatların yoxlanılması” modelindən “baş verən proseslərin dərhal nəzarətdə saxlanılması” mərhələsinə keçidi təmin etmişdir (Kazimov, 2022). Əgər əvvəlki modellərdə əsas diqqət artıq baş vermiş səhv və pozuntuların sənədləşdirilməsinə yönəl-

dilirdisə, rəqəmsal audit şəraitində prioritet risklərin vaxtında aşkarlanması və onların formalaşmasının qarşısının alınması üzərində qurulmuşdur. Bu isə bank sektorunda maliyyə itkilərinin azalmasına, normativ uyğunluğun yüksəlməsinə və idarəetmə qərarlarının daha çevik və əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Rəqəmsallaşmanın tətbiqi nəticəsində daxili audit nəzarət funksiyasından əlavə olaraq bank rəhbərliyi üçün operativ analitik informasiya mənbəyinə çevrilmiş və korporativ idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılmasına mühüm töhfə vermişdir (European Central Bank, 2021).

Cədvəl: Ənənəvi və rəqəmsal daxili auditin müqayisəsi

Qiymətləndirmə meyarı	Ənənəvi daxili audit	Rəqəmsal daxili audit
Yoxlama üsulu	Seçmə sənəd analizi	Tam əməliyyat monitorinqi
Məlumat emalı	Əl ilə	Avtomatlaşdırılmış
Risk aşkarlanması	Gecikmiş	Real vaxt
Səhv ehtimalı	Orta və yüksək	Aşağı
Hesabatlılıq	Periodik	Davamlı
Xərclər	Yüksək insan resursu	Optimallaşdırılmış

Son illərdə Azərbaycan bank sektorunda rəqəmsallaşma prosesi təkcə müştəri xidmətlərinin transformasiyası ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda bankların daxili nəzarət və audit sistemlərinə də ciddi şəkildə nüfuz etmişdir (Azərbaycan Banklar Assosiasiyası, 2022). Bank sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün risklərin operativ və effektiv şəkildə idarə olunması prioritet istiqamətə çevrildiyindən, daxili audit xidmətlərinin funksional imkanlarının genişləndirilməsi və texnoloji alətlərlə təkmilləşdirilməsi zəruri ehtiyac kimi qarşıya çıxmışdır. Bu baxımdan daxili audit sistemlərinin rəqəmsallaşdırılması bankların risk idarəetmə mexanizmlərinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan bank sektorunda daxili audit fəaliyyətinin rəqəmsallaşması mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. İlk mərhələdə audit sənədləşməsi və hesabatların elektron mühitə daşınması həyata keçirilmiş, sonrakı mərhələlərdə isə avtomatlaşdırılmış risk monitorinqi platformaları, elektron audit planlaşdırma sistemləri və məlumat analitikası alətləri tətbiq olunmağa başlanmışdır. Xüsusilə AML (Anti-Money Laundering) və KYC (Know Your Customer) profiləşdirmə sistemlərinin daxili audit proseslərinə inteqrasiyası nəzarətin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Əməliyyat məlumatlarının real vaxt rejimində strukturlu elektron bazalarda toplanması daxili auditorların ənənəvi seçmə metod əvəzinə əməliyyat axınının tam monitorinqinə keçidinə şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının (ABB) təcrübəsi bu prosesin ən mütərəqqi nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Ölkənin ən iri bank institutu olan ABB-də daxili audit xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması bankın ümumi transformasiya strategiyası çərçivəsində həyata keçirilmişdir. ABB-nin daxili audit strukturu klassik sənəd dövrüyəsindən mərhələli şəkildə imtina edərək vahid elektron audit platformasına keçid etmişdir (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, 2023). Hazırda audit planlaşdırılması, risk qiymətləndirilməsi, yoxlama tapşırıqlarının paylanması və nəticələrin hesabatlaşdırılması tam şəkildə elektron sistem üzərindən icra olunur. Bu platforma audit dövrünün bütün mərhələlərini vahid mərkəzdə birləşdirərək şəffaflıq səviyyəsini əhəmiyyətli şəkildə yüksəltmişdir. ABB-də daxili audit risk əsaslı yanaşma üzərində qurulmuşdur və bu yanaşmanın effektivliyi məhz rəqəmsallaşma hesabına təmin olunur. Bankın əsas əməliyyat riskləri – kredit portfeli üzrə risk konsentrasiyası, gecikmələr dinamikası, problemlı kreditlərinin struktur dəyişməsi davamlı olaraq xüsusi analitik modullar vasitəsilə monitorinq edilir. Böyük verilənlər analitikası alətləri kredit əməliyyatlarının müxtəlif seqmentlər üzrə risk göstəricilərini avtomatik müqayisə edərək normadan kənar göstəriciləri dərhal aşkarlayır. Bu məlumatlar daxili auditorlara real vaxt

rejimində əldə edilən risk xəritələri formasında təqdim olunur və audit resurslarının prioritet redaksiyası üçün əsas rol oynayır. ABB-də tətbiq olunan antifraud və tranzaksiya nəzarət sistemləri daxili auditin əməliyyat nəzarət imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Bankın ödəniş əməliyyatları üzrə bütün elektron tranzaksiyalar avtomatik filtrasiya mexanizmlərindən keçirilərək sui-istifadə ehtimalı daşıyan əməliyyatlar xüsusi nəzarət alqoritmləri tərəfindən seçilir. Bu əməliyyatlar barədə daxili audit şöbəsinə elektron bildiriş göndərilir və auditorlar dərhal araşdırma prosesinə başlayırlar. Ənənəvi audit modelindən fərqli olaraq artıq fırıldaqçılıq hallarının sonradan deyil, başvermə mərhələsində və ya ilkin risk fazasında aşkarlanması mümkün olur. Bu isə potensial maliyyə zərərlərinin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli effektivlik yaradır.

ABB-də daxili auditin rəqəmsallaşması həm də informasiya texnologiyaları auditini istiqamətində özünü göstərmişdir. Bankın IT infrastrukturunu kiber təhlükəsizlik və informasiya riskləri baxımından mütəmadi olaraq elektron test alətləri vasitəsilə qiymətləndirilir. Penetrasiya testləri, əməliyyat təhlükəsizlik ssenariləri və məlumat sızması simulyasiyaları xüsusi proqram təminatı üzərindən aparılır və nəticələr birbaşa daxili audit şöbəsinin analitik platformalarına ötürülür. Bu yanaşma bankın məlumat təhlükəsizliyi risklərini proaktiv şəkildə idarə etməsinə imkan yaradır və beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarına uyğunluq səviyyəsinin artırılmasına xidmət edir.

Elektron sənəd dövriyyə sistemlərinin daxili audit fəaliyyətinə inteqrasiyası hər audit tapşırığının icrasını daha obyektiv və izlənilə bilən formada təşkil etmişdir. Bütün yoxlama prosedurları standart elektron check-listlər vasitəsilə sənədləşdirilir və bu check-listlər üzrə nəticələr avtomatik şəkildə audit hesabatlarının formalaşdırılmasında istifadə olunur. İnsan faktoruna bağlı subyektiv yanaşmalar minimallaşdırılmış, məlumatların manipulyasiyası və sənədlərin dəyişdirilməsi riskləri aradan qaldırılmışdır.

ABB-də daxili auditorların peşə fəaliyyətinin transformasiyası da rəqəmsallaşma ilə paralel aparılmışdır. Auditorların ənənəvi “sənəd yoxlayan müfəttiş” funksiyası tədricən “analitik risk ekspertinə” çevrilmişdir. Daxili audit əməkdaşları data analitika proqramları, biznes intellekti platformaları və süni intellekt əsaslı modellərlə işləmək üzrə xüsusi təlimlərdən keçirilmişdir. Bu, audit prosesində insan resurslarının daha yüksək dəyər yaradan analitik fəaliyyətlərə yönəldilməsinə şərait yaratmışdır. Təkrarlanan texniki prosedurlar robotlaşdırılmış avtomatlaşdırma alətləri vasitəsilə icra edilir, auditorlar isə risk modellərinin təkmilləşdirilməsi və idarəetməyə strateji tövsiyələrin hazırlanmasına fokuslanırlar. ABB nümunəsində rəqəmsal daxili auditin mühüm üstünlüklərindən biri də audit planlamasının çevikliyidir. Əvvəllər audit planları əsasən illik qrafiklər üzrə tərtib olunurdusa, hazırda risk göstəricilərinin dinamik dəyişməsi əsasında planlara operativ korrektələr edilir. Artan risk zona və proseslər avtomatik olaraq növbədənəkar audit obyektlərinə çevrilir. Belə çevik mexanizm bankın risk mühitinə vaxtında reaksiya verməyə imkan verir. Ümumilikdə Azərbaycan Beynəlxalq Bankının təcrübəsi göstərir ki, daxili auditin rəqəmsal-laşdırılması bankın nəzarət sisteminin effektivliyini yalnız texniki baxımdan deyil, idarəetmə və strateji qərarvermə baxımından da xeyli gücləndirmişdir. Rəqəmsal audit modelləri risklərin erkən mərhələdə aşkarlanmasına, maliyyə itkilərinin minimuma endirilməsinə və normativ pozuntuların qarşısının alınmasına real praktik nəticələr vermişdir.

Azərbaycan bank sektorunun digər iştirakçıları üçün də ABB təcrübəsi daxili audit sistemlərinin modernləşdirilməsi baxımından nümunəvi model kimi qiymətləndirilə bilər. Rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi ölkə bank sektorunun ümumi maliyyə təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Nəticə

Aparılmış araşdırma göstərir ki, müasir bank sistemində daxili audit fəaliyyəti yalnız nəzarət mexanizmi kimi deyil, eyni zamanda risklərin idarə olunması və strateji qərar qəbulətmə proseslərinin mühüm informasiya təminatı aləti kimi çıxış edir. Ənənəvi audit yanaşmaları bank əməliyyatlarının artan həcmi və mürəkkəbləşən proseslər fonunda kifayət qədər çevik və effektiv nəzarət təmin etmək imkanlarını qismən itirmişdir. Rəqəmsallaşma bu boşluğu dolduraraq daxili auditin funksional mahiyyətini köklü şəkildə yeniləmiş, audit yoxlamalarını periodik sənəd yoxlamalarından fasiləsiz

monitorinq və proqnozlaşdırma mexanizminə çevirmişdir. Böyük verilənlər analitikası, süni intellekt əsaslı risk modelləri və avtomatlaşdırılmış audit platformaları risklərin erkən identifikasiyasını mümkün etmiş, fırıldaqçılıq hallarının aşkar olunmasında insan faktorundan asılılığı minimuma endirmişdir. Nəticədə auditin operativliyi artmış, səhv ehtimalları azalmış və nəzarətin əhatə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan bank sektorunun təcrübəsi, xüsusilə Azərbaycan Beynəlxalq Bankında daxili audit xidmətinin rəqəmsal transformasiyası göstərir ki, effektiv rəqəmsal audit modeli bank fəaliyyətində şəffaflığın yüksəlməsinə, normativ uyğunluğun güclənməsinə və maliyyə risklərinin azaldılmasına real töhfələr verir (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, 2023). Elektron audit platformaları, antifraud sistemləri, AML/KYC nəzarət mexanizmləri və IT audit alətlərinin tətbiqi bankın risk idarəetmə sistemini əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirmişdir.

Tədqiqat nəticələrinə əsasən qeyd edilə bilər ki, ölkə bank sektorunda rəqəmsal daxili audit sistemlərinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə inteqrasiya səviyyəsinin artırılması, süni intellekt əsaslı proqnozlaşdırma alətlərinin geniş tətbiqi və vahid sektorial məlumat mübadilə mexanizmlərinin yaradılması məqsədəuyğun hesab olunur. Daxili auditorların rəqəmsal savadlılığının artırılması, data analitika və kiber risklər üzrə peşəkar hazırlıq proqramlarının təşkil edilməsi audit xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində xüsusi rol oynaya bilər. Eyni zamanda audit standartlarının rəqəmsal reallıqlara uyğunlaşdırılması, elektron sübut bazalarının hüquqi statusunun gücləndirilməsi və rəqəmsal nəzarət mexanizmlərinin normativ bazada dəqiq tənzimlənməsi bank sektorunda nəzarət sisteminin institusional dayanıqlığını möhkəmləndirəcəkdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda daxili audit fəaliyyətinin beynəlxalq qabaqcıl təcrübələr səviyyəsində təşkilinə və bank sektorunun maliyyə sabitliyinin daha etibarlı təminatına imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A. A. (2021). Azərbaycanda bank nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və daxili auditin rolu. *Azərbaycanın Maliyyə Jurnalı*, 12(2), 45–56.
2. Azərbaycan Banklar Assosiasiyası. (2022). *Azərbaycan bank sektorunda rəqəmsallaşma trendləri*.
3. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı. (2023). *Korporativ idarəetmə və daxili nəzarət üzrə illik açıq hesabat*.
4. Basel Committee on Banking Supervision. (2023). *The internal audit function in banks*. Bank for International Settlements.
5. Deloitte. (2022). *Digital transformation in internal audit: Innovation in assurance*. Deloitte Insights.
6. European Central Bank. (2021). *Guidelines on internal governance of banks*. ECB Publications.
7. Əliyev, R. M. (2020). *Bank sistemində risklərin idarə edilməsi və audit mexanizmlərinin modernləşdirilməsi*. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
8. Hacıyev, E. F. (2019). *Maliyyə nəzarətində daxili auditin institusional funksiyaları*. İqtisad Universiteti nəşri.
9. Institute of Internal Auditors. (2020). *Practice guide: Auditing credit risk management*. Internal Audit Foundation.
10. Məmmədov, İ. (2022). *Azərbaycan Mühasibatlıq və Audit Jurnalı*.
11. Kazımov, T. Ə. (2022). Rəqəmsal transformasiya və maliyyə sektorunda idarəetmə prosesləri. *Azərbaycan İqtisadiyyat Jurnalı*, 3(1), 61–73.
12. PwC. (2023). *The future of internal audit: Smart assurance in the age of digitalization*. PwC Global Report.

Daxil oldu: 05.09.2025

Qəbul edildi: 05.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/139-143>

Alim Allahverdiyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0003-9610-7012>
aallahverdili@gmail.com

Azərbaycanın su ehtiyatlarının hüquqi qorunması: Problemlər və perspektivlər

Xülasə

Su ehtiyatlarının hüquqi qorunması müasir ekoloji və iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri olmaqla, davamlı inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası su resurslarının həcminə görə məhdud imkanlara malik olan ölkələr sırasında yer alır və bu məhdudiyyət iqlim dəyişikliyi, artan antropogen təzyiq və transsərhəd su resurslarının istifadəsindəki hüquqi çətinliklər fonunda daha da aktuallaşır. Bu kontekstdə milli qanunvericiliyin effektivliyi, su ehtiyatlarının idarə olunmasında iştirak edən dövlət orqanlarının səlahiyyət bölgüsü, suyun bölgüsü və istifadəsinə dair icazə sistemi, eləcə də çirklənməyə qarşı tətbiq olunan hüquqi mexanizmlər xüsusi təhlil tələb edir.

Məqalədə ilk olaraq su ehtiyatlarının hüquqi statusu, normativ-hüquqi tənzimlənmə bazası və dövlət nəzarətinin institusional əsasları araşdırılır. İkinci olaraq transsərhəd çayların hüquqi istifadəsi, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrindəki çirklənmə riskləri və mövcud qanunvericilikdəki boşluqlar praktiki problemlər kontekstində qiymətləndirilir. Üçüncü istiqamətdə isə beynəlxalq hüququn mütərəqqi nümunələri əsasında Azərbaycan üçün effektiv su idarəetməsi modelinin hüquqi əsasları və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr irəli sürülür.

Tədqiqat göstərir ki, su ehtiyatlarının hüquqi qorunması yalnız qanuni çərçivənin mövcudluğu ilə deyil, bu çərçivənin effektiv icrası, şəffaf idarəetmə və informasiya mübadiləsinin gücləndirilməsi ilə mümkündür. Bu baxımdan su resurslarının qorunması sahəsində normativ mexanizmlərin gücləndirilməsi, beynəlxalq razılaşmalarla uzlaşmanın təmin olunması və institusional islahatlar məsələnin həllində mühüm rol oynaya bilər.

***Açar sözlər:** su ehtiyatları, hüquqi tənzimləmə, transsərhəd su resursları, çirklənmənin hüquqi məsuliyyəti, davamlı idarəetmə, normativ baza, ətraf mühit hüququ, su hüququ, ekoloji islahatlar, iqlim dəyişikliyi və su siyasəti*

Alim Allahverdiyev
Baku State University
Master's student
<https://orcid.org/0009-0003-9610-7012>
aallahverdili@gmail.com

Legal Protection of Azerbaijan's Water Resources: Problems and Prospects

Abstract

The legal protection of water resources represents one of the key priorities of contemporary environmental and economic policy, playing a vital role in ensuring sustainable development and the preservation of natural ecosystems. The Republic of Azerbaijan, being a country with limited freshwater resources, faces increasingly urgent challenges due to climate change, growing anthropogenic pressures, and legal complexities surrounding the use of transboundary water bodies. In this context, the effectiveness of national legislation, the distribution of powers among relevant

state bodies, the licensing system for water use, and legal mechanisms against pollution require thorough analysis.

This article first examines the legal status of water resources in Azerbaijan, the national regulatory framework, and the institutional structures responsible for oversight. Secondly, it explores practical challenges such as pollution risks stemming from industrial and agricultural sectors, regulatory gaps in the management of shared rivers (e.g., Kura, Araz), and inefficiencies in water infrastructure. Finally, based on progressive examples from international law, the paper outlines potential legal reforms and strategic approaches for establishing an integrated and effective water governance model in Azerbaijan.

The study concludes that the legal protection of water resources depends not only on the existence of legislation but also on the efficiency of its implementation, transparent governance, and robust information exchange. Strengthening legal mechanisms, ensuring harmonization with international agreements, and advancing institutional reforms are essential to securing long-term, equitable access to water in Azerbaijan.

Keywords: *water resources, legal regulation, transboundary water, liability for pollution, sustainable water management, legal framework, environmental law, water law, ecological reforms, climate change and water policy*

Giriş

Su ehtiyatları hər bir ölkənin ekoloji təhlükəsizliyi, ictimai sağlamlığı və iqtisadi inkişafı üçün strateji resurslardan biridir. Suya çıxış hüququ insan hüquqlarının tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, dövlətin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq və konstitusion öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə iqlim dəyişikliyi, suya tələbatın artması, sənaye və kənd təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində yaranan çirklənmələr fonunda su ehtiyatlarının hüquqi baxımdan düzgün tənzimlənməsi məsələsi getdikcə aktuallaşır.

Tədqiqat

Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatlarının hüquqi qorunması əsasən “Su haqqında” Qanun, “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanun və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Lakin mövcud hüquqi baza bir çox hallarda su ehtiyatlarının faktiki vəziyyəti və çağırışları ilə adekvat uyğunlaşmır. Qanunvericiliyin bəzi müddəaları köhnəlmiş və texniki baxımdan qeyri-dəqiq olmaqla, transsərhəd su obyektləri, su itkiləri, suvarma sistemlərinin hüquqi statusu və çirklənməyə görə məsuliyyət məsələlərində yetərli deyil (Abbasov, 2022).

Digər tərəfdən, Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqe və çaylarının əhəmiyyətli hissəsinin qonşu ölkələrdən mənbələnməsi bu resurslar üzərində səmərəli və hüquqi əsaslandırılmış idarəetməni çətinləşdirir. Kür və Araz kimi əsas çayların transsərhəd xarakter daşması bu sahədə beynəlxalq hüququn və dövlətlərarası sazişlərin praktiki rolunu daha da artırır.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatlarının hüquqi qorunmasına dair normativ bazanı təhlil etmək, mövcud problemləri aşkara çıxarmaq və beynəlxalq hüquqi yanaşmalar əsasında perspektiv islahat istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Gələcəkdə bu sahədə hüquqi sabitlik, resursların davamlı istifadəsi və ictimai nəzarətin təmin olunması üçün daha təkmil hüquqi və institusional mexanizmlərin yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1995).

1. Su ehtiyatlarının hüquqi statusu və normativ-hüquqi tənzimləmə çərçivəsi

Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatları dövlətin mülkiyyətində olan milli sərvət hesab olunur. Bu yanaşma həm konstitusion, həm də qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilib. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 14-cü maddəsi təbii ehtiyatların xalqın mülkiyyəti olduğunu, dövlətin bu mülkiyyətə sahiblik etdiyini və onun qorunmasına cavabdeh olduğunu bildirir. Su ehtiyatları da bu anlayışa daxil olan strateji resurslardır.

“Su haqqında” Qanun (1997-ci il) su ehtiyatlarının idarə olunmasının əsas hüquqi sənədidir. Bu qanunda su obyektlərinin anlayışı, növləri, istifadəsi, mühafizəsi və hüquqi rejimi təsbit olunmuşdur. Qanuna əsasən, su ehtiyatları içməli su mənbələri, suvarma məqsədli resurslar, sənaye ehtiyacları

üçün istifadə olunan sular və hidrotexniki qurğulara aid edilən sular şəklində təsnif olunur. Hər bir kateqoriya üçün ayrıca istifadə qaydaları mövcuddur (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 1997).

Su ehtiyatlarının istifadəsi üçün hüquqi rejim icazə əsaslı sistem üzərində qurulub. Yəni hüquqi və fiziki şəxslər, həmçinin müəssisələr su obyektlərindən istifadə etmək istədikdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarından lisenziya və ya icazə almalıdırlar. Bu icazələr müəyyən şərtlərlə verilir və istifadəçi həmin şərtlərə əməl etməyə borcludur. Məsələn, suyun həcmi, təyinatı, istifadənin müddəti və texniki şərtlər icazə sənədində qeyd olunur (UNECE [United Nations Economic Commission for Europe], 1992).

Su ehtiyatlarının hüquqi rejimi suyun keyfiyyət göstəriciləri ilə də bağlıdır. Yəni su yalnız mülkiyyət və ya istifadə hüququ deyil, həm də ekoloji normalar əsasında qorunur. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanun və “Sanitariya Qaydaları” bu sahədə mühüm rol oynayır. Bu sənədlər çirklə suların axıdılmasına, su ehtiyatlarının texnogen təsirdən qorunmasına dair normativ tələblər müəyyən edir.

Dövlət nəzarətini həyata keçirən əsas orqan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və onun nəzdində fəaliyyət göstərən Su Ehtiyatlarının Mühafizəsi Departamenti hesab olunur. Bu qurumlar həm icazələrin verilməsi, həm də istifadəçilərin fəaliyyətinə nəzarət və monitoring funksiyalarını yerinə yetirirlər (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 1999).

Əlavə olaraq, su obyektlərinin mühafizə zonaları da hüquqi baxımdan tənzimlənir. Yəni çay, göl və digər su mənbələri ətrafında tikinti, təsərrüfat fəaliyyəti və ya tullantıların axıdılması müəyyən məsafə daxilində qadağan olunmuş və ya məhdudlaşdırılmışdır. Bu məsafələr sanitariya-mühafizə zonaları adlanır və onların konkret ölçüləri və istifadəsi qaydaları Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə tənzimlənir (Hasanova, 2021).

Bütün bu hüquqi mexanizmlərin məqsədi ondan ibarətdir ki, su ehtiyatları təkcə bu gün üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də qorunsun və davamlı istifadəsi təmin olunsun. Lakin bu hüquqi çərçivənin effektivliyi icra mexanizmlərinin güclü olmasından asılıdır. Bəzən icazəsiz istifadə, normativlərə əməl edilməməsi və suya nəzarət mexanizmlərindəki boşluqlar mövcud hüquqi rejimin tətbiqində çətinliklər yaradır. Bu isə ikinci fokusda ətraflı izah ediləcək praktiki problemləri doğurur.

2. Praktiki problemlər – çirklənmə, sərhədyanı su mənbələri və qeyri-effektiv istifadə

Azərbaycanın su ehtiyatlarının qorunması yalnız hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Bu sahədə ciddi praktiki problemlər də mövcuddur. Su ehtiyatlarının qorunmasına dair qanunların olmasına baxmayaraq, bu qanunların həyata keçirilməsi çox vaxt çətinliklə üzləşir. Çünki real vəziyyət ilə normativ bazadakı tələblər arasında fərq yaranır (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 2023).

Əvvəlcə sənaye və məişət çirklənməsi problemi qeyd olunmalıdır. Xüsusilə iri şəhərlərdə – Bakı, Sumqayıt, Gəncə və Mingəçevir kimi sənaye mərkəzlərində fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir hissəsi hələ də tullantı sularını əvvəlcədən təmizləmədən çaylara və göllərə axıdır. Bu isə su ehtiyatlarının ekoloji balansına və insanların sağlamlığına təhlükə yaradır. Halbuki “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanuna əsasən, istənilən texnogen təsirə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Amma bu məsuliyyətlərin icrası zəif nəzarət və cərimələrin aşağı effektivliyi səbəbindən çox vaxt praktikada tətbiq olunmur (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2005).

İkinci əsas problem sərhədyanı su resurslarıdır. Azərbaycanın əsas su arteriyaları olan Kür və Araz çaylarının böyük hissəsi ölkə hüdudlarından kənar – Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə və İran ərazisində formalaşır. Bu vəziyyət o deməkdir ki, Azərbaycanın istifadə etdiyi suyun miqdarı və keyfiyyəti bilavasitə qonşu ölkələrin su siyasətindən asılıdır. Transsərhəd su ehtiyatlarının qorunması üçün beynəlxalq razılaşmalar tələb olunsun da, regionda bu sahədə hüquqi mexanizmlər zəif inkişaf edib. Bu da Azərbaycanın su təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərir (International Water Association [IWA], 2020).

Üçüncü və çox mühüm problem suvarma sistemlərindəki su itkiləridir. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan suvarma sistemlərinin böyük hissəsi köhnə və fiziki cəhətdən yararsız vəziyyətdədir. Bu sistemlərdə su itkiləri bəzən 30–40 %-ə qədər çatır. Lakin bu məsələ yalnız texniki deyil, həm də hüquqi məsələdir. Belə ki, su sərfiyyatının normativlərə uyğun tənzimlənməsi və bu sahədə ölçmə

cihazlarının tətbiqi qanunvericilikdə nəzərdə tutulsa da, praktikada icrası çox aşağı səviyyədədir (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2022).

Bundan əlavə, icazəsiz su istifadəsi və qanunsuz artezian quyularının qazılması da yayılmış problemlərdəndir. Qanunvericiliyə görə, bu hallar üçün inzibati məsuliyyət və cərimələr tətbiq olunur, lakin monitorinqin zəif aparılması və məlumatların qeyri-dəqiqliyi bu tədbirlərin effektivliyini azaldır. Nəhayət, məlumat mübadiləsinin və monitorinq sistemlərinin zəifliyi də böyük problemdir. Su ehtiyatlarının real vəziyyətinə dair açıq, dəqiq və etibarlı statistik məlumatlara çıxış çox zaman məhduddur. Bu da hüquqi nəzarətin və ictimai iştirakın zəifləməsinə səbəb olur.

Beləliklə, hüquqi çərçivə mövcud olsa da, su ehtiyatlarının qorunmasında praktiki problemlər geniş yayılmışdır və bu problemlər üçün həm hüquqi, həm də institusional səviyyədə yeni yanaşmalara ehtiyac var (European Commission, 2000).

3. Hüquqi və institusional islahatlar üçün perspektivlər və beynəlxalq təcrübə

Azərbaycanın su ehtiyatlarının hüquqi qorunması sahəsində qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün həm milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, həm də beynəlxalq təcrübənin tətbiqi zəruridir. Bugünkü vəziyyət göstərir ki, normativ bazanın olması kifayət etmir – onun işlək mexanizmlərə çevrilməsi və daim yenilənməsi lazımdır (Rahimov, 2022). İlk növbədə, qanunvericiliyin modernləşdirilməsi məsələsinə baxmaq lazımdır. Hazırda qüvvədə olan “Su haqqında” Qanun 1997-ci ildə qəbul edilib və bu müddət ərzində cəmiyyətin tələbləri, iqlim və texnoloji dəyişikliklər ciddi şəkildə dəyişib. Yeni qanunvericilik su resurslarının qorunması ilə yanaşı, istifadəsinin səmərəliliyi, su itkisinə görə məsuliyyət və rəqəmsal nəzarət kimi müasir elementləri də əhatə etməlidir (OECD, 2023).

İkincisi, beynəlxalq hüquqi modellərdən istifadə etmək mümkündür. Məsələn, Avropa İttifaqının “Su Çərçivə Direktivində” əsas prinsip su ehtiyatlarının hövzə əsaslı idarə edilməsidir. Bu modelə görə, su obyektləri coğrafi və ekoloji baxımdan bir sistem kimi idarə olunur. Azərbaycanda da Kür və Araz çay hövzələri üzrə ayrıca idarəetmə strukturlarının yaradılması, bu sahədə monitorinqin və hesabatlılığın gücləndirilməsi məqsədəuyğun ola bilər (UNDP Azərbaycan, 2021).

Üçüncü istiqamət institusional islahatlarla bağlıdır. Su ehtiyatlarının idarə olunması ilə bir neçə dövlət orqanı məşğuldur. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC, Səhiyyə Nazirliyi və bələdiyyələr bu prosesdə iştirak edir. Amma aralarında məlumat paylaşımı və koordinasiya çox zaman zəifdir. Bu səbəbdən vahid məlumat bazası, rəqəmsal icazə sistemi və vahid su resursları idarəetmə mərkəzi yaradılmalıdır (Məmmədli, 2023).

Dördüncü məsələlərdən biri ictimai iştirak və şəffaflıqdır. Su ehtiyatlarının qorunması yalnız dövlətin məsuliyyəti deyil, həm də vətəndaş cəmiyyəti və istifadəçilərin dəstəyini tələb edir. Su sahəsində verilən qərarların ictimai müzakirəyə açıq olması, məlumatlara çıxış imkanlarının artırılması və ictimai nəzarətin stimullaşdırılması hüquqi baxımdan vacib məsələlərdəndir.

Sonda isə beynəlxalq donor qurumlarının dəstəyi ilə pilot layihələrin icrası və hüquqi mexanizmlərin tətbiqində təcrübə mübadiləsi Azərbaycanda bu sahənin inkişafına təkan verə bilər. UNECE, UNDP və Avropa İttifaqının dəstəyi ilə həyata keçirilən proqramlar bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Su ehtiyatlarının hüquqi qorunması yalnız ətraf mühitin mühafizəsi baxımından deyil, həm də ölkənin sosial və iqtisadi davamlılığının təmin olunmasında strateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasında bu sahədə mövcud olan hüquqi baza, xüsusilə “Su haqqında” və “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” qanunlar müəyyən çərçivə yaratsa da, dəyişən iqlim şəraiti, artan su tələbatı və transsərhəd risklər bu çərçivənin davamlı yenilənməsini və təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Tədqiqat göstərdi ki, ölkədə su ehtiyatlarının idarə olunması və qorunması sahəsində bir sıra praktiki və hüquqi boşluqlar mövcuddur. Bunlara sənaye və kənd təsərrüfatı çirkənməsi, suvarma sistemlərində su itkiləri, transsərhəd suların qeyri-müəyyən hüquqi statusu və nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi daxildir. Məlumat mübadiləsi və monitorinq sistemlərinin texnoloji və hüquqi baxımdan zəif qurulması da mövcud problemlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olur.

Bu səbəbdən su ehtiyatlarının qorunması sahəsində hüquqi və institusional islahatlar vacibdir. Yeni qəbul olunacaq “Su Ehtiyatlarının Qorunması haqqında” müasir yanaşmalı qanun layihəsi bu resursların idarə olunmasında hövzə əsaslı idarəetmə, rəqəmsal nəzarət sistemləri, ictimai iştirakçılıq və məsuliyyət mexanizmlərinin sərtləşdirilməsi kimi elementləri özündə əks etdirməlidir. Bundan əlavə, beynəlxalq təcrübənin, xüsusilə Avropa İttifaqının Su Çərçivə Direktivinin tətbiqi bu sahədə uğurlu nəticələrin əldə olunmasına töhfə verə bilər.

Nəticə olaraq, hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi, effektiv idarəetmə və ictimai nəzarət vasitəsilə Azərbaycanın su ehtiyatları yalnız bugünkü istifadəçilər üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də təhlükəsiz və davamlı şəkildə qoruna bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A. (2022). Azərbaycanın transsərhəd su resurslarında hüquqi çağırışlar. *Azərbaycan Hüquq Jurnalı*, 3(17), 34–45.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (1995). Maddə 14. Hüquqi Aktlar Toplusu.
3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. (1997). *Su haqqında Qanun* (№ 418-IQ).
4. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. (1999). *Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanun* (№ 678-IQ).
5. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. (2023, layihə). “*Su ehtiyatlarının qorunması haqqında*” müasir yanaşmalı qanun layihəsi.
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2005). *Sanitariya-mühafizə zonalarının yaradılması və istifadəsi qaydaları haqqında qərar* (№ 168).
7. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. (2022). *Azərbaycanın su ehtiyatları üzrə illik hesabat*.
8. European Commission. (2000). *EU Water Framework Directive* (2000/60/EC). Brussels.
9. OECD. (2023). *Water Governance in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia: From strategy to implementation*. OECD Publishing.
10. Məmmədli, F. (2023). Su ehtiyatlarının idarə olunması və hüquqi tənzimlənməsi: Beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi. *Milli İqtisadiyyat və Hüquq*, 2(5), 56–66.
11. UNECE (United Nations Economic Commission for Europe). (1992). *Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes*.
12. UNDP Azerbaijan. (2021). *Water Governance and Climate Resilience in Azerbaijan*. BMT İnkişaf Proqramı, Bakı Ofisi.
13. Hasanova, L. (2021). Su təhlükəsizliyi və regional əməkdaşlıq məsələləri. *İctimai Elmlər və Müasir Tədqiqatlar*, 9(2), 77–89.
14. International Water Association (IWA). (2020). *Global Water Quality Guidelines*. IWA Publishing.
15. Rahimov, K. (2022). İqlim dəyişikliyinə su ehtiyatlarına təsiri və hüquqi mexanizmlər. *Ekoloji Tədqiqatlar Jurnalı*, 5(1), 20–29.

Daxil oldu: 01.09.2025

Qəbul edildi: 02.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/144-147>

Aytac Allahverdiyeva
Milli Müdafiə Universitetinin
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
adyunkt
<https://orcid.org/0000-0001-6643-0044>
aytac.allahverdiyevaa@gmail.com

Hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinə görə qanunvericilik normalarının inkişaf tarixi

Xülasə

Hərbi qulluqçuların vəzifə səlahiyyətlərini icra edərkən yol verdikləri hüquqazidd əməllər hər zaman dövlətin təhlükəsizliyi, hərbi intizam və idarəetmənin effektivliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tarixi inkişaf prosesində bu kateqoriyaya aid cinayətlərə münasibət dövlətin siyasi quruluşu, hərbi təşkilatlanma səviyyəsi və hüquq sisteminin formalaşma mərhələləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Erkən dövrlərdə hərbi vəzifə cinayətləri əsasən adət-ənənələr, nizamnamələr və intizam qaydaları əsasında tənzimlənmiş, yazılı hüquqi normalar isə məhdud xarakter daşmışdır. Dövlətçiliyin və mərkəzləşmiş idarəetmənin inkişafı ilə hərbi xidmət sahəsində hüquqi tənzimləmə güclənmiş, vəzifə cinayətləri ayrıca hüquqi institut kimi formalaşmağa başlamışdır. Xüsusilə XX əsrdə hərbi cinayət qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsi nəticəsində vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə, vəzifə borclarının yerinə yetirilməməsi, əmrlərin pozulması kimi əməllər konkret cinayət tərkibləri kimi müəyyən edilmişdir. Müasir dövrdə isə bu sahədə qanunvericilik yalnız milli hüquq normaları ilə deyil, eyni zamanda beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları prinsipləri ilə uzlaşdırılaraq inkişaf etdirilir. Beləliklə, hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinə dair qanunvericiliyin tarixi inkişafı hərbi intizamın qorunması və hüquqi məsuliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

***Açar sözlər:** hərbi qulluqçular, vəzifə cinayətləri, hərbi cinayət hüququ, qanunvericiliyin tarixi inkişafı, hərbi intizam, hüquqi məsuliyyət*

Aytaj Allahverdiyeva
Military Scientific Research Institute of the
National Defense University
Adjunct
<https://orcid.org/0000-0001-6643-0044>
aytac.allahverdiyevaa@gmail.com

Historical Development of Legislative Norms on Duty-Related Crimes Committed by Military Personnel

Abstract

Unlawful acts committed by military personnel in the exercise of their official powers have always been of particular importance in terms of state security, military discipline, and the effectiveness of administration. Throughout historical development, attitudes toward crimes belonging to this category have been closely connected with the political structure of the state, the level of military organization, and the stages of formation of the legal system. In the early periods, military service-related crimes were regulated mainly through customs, statutes, and disciplinary rules, while written legal norms were of a limited nature. With the development of statehood and centralized governance, legal regulation in the sphere of military service was strengthened, and duty-related crimes began to take shape as a distinct legal institution.

Especially in the twentieth century, as a result of the systematization of military criminal legislation, acts such as abuse of official authority, failure to fulfill official duties, and violation of orders were defined as specific criminal offenses with clearly determined elements. In the modern period, legislation in this field is being developed not only on the basis of national legal norms but also in alignment with the principles of international humanitarian law and human rights. Thus, the historical development of legislation concerning duty-related crimes committed by military personnel is of significant importance for ensuring military discipline and improving mechanisms of legal responsibility.

Keywords: *military personnel, duty-related crimes, military criminal law, historical development of legislation, military discipline, legal responsibility*

Giriş

Hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətləri dövlətin müdafiə qabiliyyəti, silahlı qüvvələrin fəaliyyətinin səmərəliliyi və hərbi intizamın qorunması baxımından xüsusi hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Hərbi xidmətin özünəməxsus xarakteri, ciddi iyerarxiya sistemi və əmrlərə qeyd-şərtsiz tabeçilik prinsipi bu sahədə hüquqi məsuliyyət mexanizmlərinin digər sahələrlə müqayisədə daha sərt və dəqiq tənzimlənməsini zəruri edir. Bu səbəbdən hərbi qulluqçuların vəzifə səlahiyyətlərini icra edərkən yol verdikləri hüquqazidd əməllər tarixən ayrıca hüquqi yanaşma tələb edən cinayətlər kateqoriyası kimi formalaşmışdır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2010).

Qanunvericilik normalarının inkişaf tarixi göstərir ki, hərbi vəzifə cinayətlərinə dair hüquqi tənzimləmə cəmiyyətin siyasi-hüquqi inkişaf səviyyəsi, dövlət idarəetmə modeli və hərbi təşkilatlanmanın xüsusiyyətləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Erkən dövrlərdə bu əməllər əsasən hərbi nizamnamələr və intizam qaydaları çərçivəsində qiymətləndirilsə də, sonrakı mərhələlərdə onların cinayət-hüquqi mahiyyəti daha aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Xüsusilə müasir dövrdə hərbi cinayət qanunvericiliyinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi hüququn aliliyi prinsipinin təmin edilməsi baxımından mühüm rol oynayır (Samoylov, 1989).

Bu məqalənin məqsədi hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinə görə qanunvericilik normalarının tarixi inkişaf mərhələlərini araşdırmaq, bu sahədə hüquqi yanaşmaların təkamülünü təhlil etmək və mövcud hüquqi tənzimləmənin əsas xüsusiyyətlərini ümumiləşdirməkdir (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2025).

Tədqiqat

Hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətləri cinayət hüququnun xüsusi subyektlərə aid olan mühüm institutlarından biridir. Bu cinayətlər hərbi qulluqçuların xidməti fəaliyyət zamanı üzərlərinə düşən vəzifə və səlahiyyətləri qanunvericiliyin tələblərinə zidd şəkildə icra etməsi və ya ümumiyyətlə icra etməməsi nəticəsində meydana çıxır. Belə əməllər təkcə konkret zərərli nəticələr doğurmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda silahlı qüvvələrdə tabelik münasibətlərini pozur, hərbi intizamı zəiflədir və dövlətin müdafiə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir (Qarayev, 2012).

Hüquq doktrinasında vəzifə cinayətləri əsasən səlahiyyətli şəxsin xidməti mövqeyindən irəli gələn imkanlardan qanuna zidd şəkildə istifadə etməsi kimi xarakterizə olunur. Hərbi qulluqçular üçün isə bu anlayış daha sərt hüquqi çərçivədə müəyyən edilir. Bunun səbəbi hərbi xidmətin özünəməxsus xüsusiyyətləri, o cümlədən əmrlərə tabeçilik prinsipi, yüksək məsuliyyət yükü və fəvqəladə şəraitdə qərar qəbul etmə zərurətidir (Əliyev, 2015). Bu baxımdan hərbi vəzifə cinayətləri ümumi vəzifə cinayətlərindən həm subyekt, həm də obyekt baxımından fərqlənir.

Tarixi inkişaf prosesinin ilkin mərhələlərində hərbi qulluqçuların məsuliyyəti əsasən yazılmamış hüquq normaları, adət-ənənələr və hərbi liderlərin iradəsi əsasında müəyyən edilirdi. Antik dövrlərdə və orta əsr dövlətlərində hərbi xidmət sahəsində hüquqi müəyyənlik zəif olduğundan, vəzifə cinayətləri ayrıca cinayət kateqoriyası kimi tanınmırdı. Bu dövrlərdə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən hüquqazidd əməllər əsasən xəyanət, itaətsizlik və ya qorxaqlıq kimi ümumi anlayışlar çərçivəsində qiymətləndirilirdi (Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında Qanun, 1991).

Feodal münasibətlərin inkişafı ilə paralel olaraq hərbi nizamnamələrin meydana çıxması hərbi xidmətin hüquqi əsaslarının formalaşmasına təkan vermişdir. Lakin bu nizamnamələrdə vəzifə cinayətlərinə görə məsuliyyət əsasən intizam xarakteri daşıyırdı və cinayət-hüquqi mexanizmlər hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdi. Bununla belə, bu mərhələ hərbi cinayət hüququnun sonrakı inkişafı üçün normativ baza rolunu oynamışdır. XIX əsrdən etibarən mərkəzləşmiş dövlətlərin və peşəkar orduların formalaşması hərbi cinayət qanunvericiliyinin sistemli şəkildə inkişafını zəruri etmişdir. Bu dövrdə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətləri artıq mülki cinayətlərdən ayrılaraq xüsusi normativ aktlarda tənzimlənməyə başlanmışdır. Hərbi qulluqçunun hüquqi statusu, vəzifə səlahiyyətləri və məsuliyyət hədləri daha dəqiq müəyyən edilmişdir (Quliyev, 2001).

XX əsrdə hərbi cinayət hüququnun inkişafı daha intensiv xarakter almışdır. Xüsusilə müharibələrin miqyasının artması və silahlı qüvvələrin rolunun güclənməsi hərbi intizamın hüquqi müdafiəsini prioritet məsələyə çevirmişdir. Bu dövrdə vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə, vəzifə borclarının yerinə yetirilməməsi, əmrlərin icra olunmaması kimi əməllər konkret cinayət tərkibləri kimi formalaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinə dair qanunvericilik normalarının formalaşması və inkişafı ölkənin dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Sovet hüquq sistemindən miras qalmış normativ baza müstəqillik dövründə yeni siyasi-hüquqi reallıqlara uyğunlaşdırılmalı, milli maraqlara cavab verən müstəqil hərbi cinayət hüququ konsepsiyası formalaşdırılmalı idi. Bu baxımdan hərbi xidmətin hüquqi əsaslarının yenidən qurulması Azərbaycan qanunvericiliyinin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur (Cassese, 2008).

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən cinayətlər “hərbi xidmətin əleyhinə olan cinayətlər” adı altında ayrıca fəsilə tənzimlənir. Bu fəsilə vəzifə borclarının yerinə yetirilməməsi və ya lazımı qaydada icra edilməməsi, səlahiyyət həddinin aşılması, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə, əmrlərin icrasından boyun qaçırma kimi əməllər konkret cinayət tərkibləri kimi müəyyən edilmişdir. Qeyd olunan normalar hərbi qulluqçuların xüsusi hüquqi statusunu və hərbi xidmətin yüksək ictimai təhlükəlilik dərəcəsini nəzərə almaqla formalaşdırılmışdır (Fleck, Ed., 2013). Bununla yanaşı, hərbi vəzifə cinayətlərinə dair hüquqi tənzimləmə yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə məhdudlaşmır. *Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında* Qanun, hərbi nizamnamələr, habelə müdafiə sahəsini tənzimləyən digər normativ hüquqi aktlar hərbi qulluqçuların vəzifə borclarını, tabelik münasibətlərini və davranış qaydalarını müəyyən edərək cinayət məsuliyyətinin tətbiqi üçün normativ əsas yaradır. Bu sənədlər hərbi xidmət sahəsində hüquqi müəyyənliyin təmin edilməsinə və intizamın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir (Əlizadə, 2018). Son illərdə aparılan hüquqi islahatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında hərbi cinayət qanunvericiliyinin inkişafı təkcə cəzalandırıcı mexanizmlərin gücləndirilməsi ilə deyil, həm də preventiv hüquqi tədbirlərin genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Hərbi qulluqçuların hüquqi hazırlıq səviyyəsinin artırılması, vəzifə səlahiyyətlərinin daha aydın normativ çərçivədə müəyyən edilməsi və intizam pozuntuları ilə cinayət əməlləri arasındakı sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi bu sahədə hüquqazidd halların qarşısının alınmasına xidmət edir (Maskever, 1976).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinə dair normativ-hüquqi tənzimləmə dinamik xarakter daşıyır və milli təhlükəsizlik maraqları, hüququn aliliyi prinsipi və beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin uzlaşdırılması əsasında davamlı şəkildə təkmilləşdirilir. Bu da hərbi xidmət sahəsində hüquqi məsuliyyətin effektiv və müasir mexanizmlər əsasında həyata keçirilməsinə imkan yaradır (Schmitt, 2011).

Müasir mərhələdə hərbi vəzifə cinayətlərinə dair qanunvericiliyin inkişafı beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları normaları ilə sıx bağlıdır. Cenevrə Konvensiyaları və beynəlxalq məhkəmə presedentləri hərbi qulluqçuların məsuliyyətinin müəyyən edilməsində yeni yanaşmalar formalaşdırmışdır. Bu sənədlər hərbi intizamın qorunması ilə yanaşı, hüquqi məsuliyyətin proporsionallığı və ədalətlik prinsiplərini ön plana çəkir (Solis, 2010).

Beləliklə, müasir dövrdə hərbi vəzifə cinayətlərinə dair qanunvericilik təkcə cəzalandırıcı deyil, eyni zamanda preventiv və tənzimləyici funksiyalar daşıyan kompleks hüquqi mexanizm kimi çıxış edir (Waldron, 2016).

Nəticə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinə dair qanunvericilik normalarının inkişafı yalnız tarixi-hüquqi proses kimi deyil, eyni zamanda dəyişən təhlükəsizlik mühiti və müasir hərbi münasibətlərin transformasiyası kontekstində qiymətləndirilməlidir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, klassik dövrlərdə əsas diqqət hərbi intizamın sərt şəkildə qorunmasına yönəldildiyi halda, müasir mərhələdə hüquqi tənzimləmənin mərkəzində balanslaşdırılmış yanaşma — yəni dövlətin müdafiə maraqları ilə fərdi hüquqların uzlaşdırılması — dayanır. Bu, hərbi vəzifə cinayətlərinin hüquqi mahiyyətinin yenidən şərh edilməsini zəruri edir.

Qeyd olunmalıdır ki, müasir Azərbaycan qanunvericiliyində hərbi vəzifə cinayətlərinə dair normaların inkişafı təkcə cinayət məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda preventiv hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsinə istiqamətlənir. Bu baxımdan hərbi qulluqçuların hüquqi maarifləndirilməsi, vəzifə səlahiyyətlərinin daha dəqiq normativ çərçivədə müəyyən edilməsi və intizam pozuntuları ilə cinayət əməlləri arasındakı sərhədlərin aydınlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bu yanaşma hərbi mühitdə hüquqazidd davranışların qarşısının alınmasında daha effektiv mexanizm kimi çıxış edə bilər.

Bundan əlavə, məqalədə əsaslandırılır ki, beynəlxalq humanitar hüquq normalarının milli hərbi cinayət qanunvericiliyinə inteqrasiyası yalnız formal uyğunlaşdırma xarakteri daşımamalı, məhkəmə və istintaq praktikasında da real tətbiq mexanizmləri ilə müşayiət olunmalıdır. Bu isə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinə görə hüquqi məsuliyyətin daha ədalətli, şəffaf və müasir tələblərə cavab verən formada həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, təqdim olunan tədqiqat hərbi vəzifə cinayətlərinə dair qanunvericiliyin inkişafında yeni konseptual yanaşmanın formalaşdırılmasına elmi töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (2025). Qanun.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2010). Qanun.
3. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında Qanun. (1991, 9 oktyabr).
4. Cassese, A. (2008). *International criminal law*. Oxford: Oxford University Press.
5. Əliyev, N. (2015). *Hərbi qulluqçuların hüquqi statusu*. Adiloğlu.
6. Əlizadə, S. (2018). *Hərbi intizam və hüquqi məsuliyyət*. Təhsil.
7. Fleck, D. (Ed.). (2013). *The handbook of international humanitarian law*. Oxford University Press.
8. Maskever, İ. M. (1976). *Prestupnoe nasilie sredi voennosluzhaşçix*.
9. Qarayev, Q. (2012). *Hərbi cinayət hüququ*. Elm.
10. Quliyev, A. İ. (2001). *Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin şərh*.
11. Samoylov, E. M. (1989). *Otvetstvennost' za voinskie prestupleniya*.
12. Schmitt, M. N. (2011). Military necessity and humanity in international humanitarian law. *The American Journal of International Law*, 103(4).
13. Solis, G. D. (2010). *The law of armed conflict: International humanitarian law in war*. Cambridge University Press.
14. Waldron, J. (2016). *Torture, terror, and trade-offs: Philosophy for the White House*. Oxford University Press.

Daxil oldu: 05.09.2025

Qəbul edildi: 05.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/148-151>

Elmar Farajov
Azerbaijan State University of Economics
bachelor
<https://orcid.org/0009-0004-1441-9723>
elmarfarajov@yahoo.com

The Future of Finance: How Technology Is Reshaping Financial Decision-Making

Abstract

The rapid advancement of technology is fundamentally transforming the finance sector, altering the ways in which individuals, institutions, and markets make financial decisions. Innovations such as artificial intelligence (AI), machine learning, blockchain, big data analytics, and digital payment systems are reshaping traditional financial processes, enabling faster, more accurate, and data-driven decision-making. This technological evolution is not only enhancing operational efficiency but also providing unprecedented insights into risk management, portfolio optimization, fraud detection, and customer behavior. Additionally, fintech platforms, robo-advisors, and algorithmic trading are democratizing access to financial services, allowing a broader spectrum of investors to engage in sophisticated financial activities. However, the integration of technology also introduces new challenges, including cybersecurity risks, ethical considerations, and the potential for algorithmic biases. This study explores the multifaceted impact of technological innovation on financial decision-making, emphasizing both the opportunities for improved efficiency and inclusivity and the challenges posed by emerging risks. By analyzing current trends, case studies, and empirical research, the paper provides a comprehensive understanding of how technology is shaping the future of finance and transforming decision-making paradigms across the industry.

Keywords: *financial technology, fintech, artificial intelligence, machine learning, blockchain, big data analytics, digital payments, algorithmic trading, robo-advisors, financial decision-making, risk management, cybersecurity, investment strategy, financial innovation*

Elmar Fərəcov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bakalavr
<https://orcid.org/0009-0004-1441-9723>
elmarfarajov@yahoo.com

Maliyyənin gələcəyi: Texnologiyanın maliyyə qərarlarını şəkilləndirməsi

Xülasə

Texnologiyanın sürətli inkişafı maliyyə sektorunu əsaslı şəkildə dəyişdirir və fərdi şəxslərin, institutların və bazarların maliyyə qərarlarını qəbul etmə üsullarını yenidən formalaşdırır. Süni intellekt (AI), maşın öyrənməsi, blokçeyn, böyük verilənlərin analitikası və rəqəmsal ödəniş sistemləri kimi innovasiyalar ənənəvi maliyyə proseslərini dəyişdirərək daha sürətli, dəqiq və məlumatlara əsaslanan qərarvermə imkanları yaradır. Bu texnoloji inkişaf yalnız əməliyyat səmərəliliyini artırır, həm də risklərin idarə olunması, portfel optimallaşdırması, fırladaçılığın aşkar edilməsi və müştəri davranışları haqqında misilsiz məlumatlar təmin edir. Bundan əlavə, fintech platformaları, robo-məsləhətçilər və alqoritmik ticarət maliyyə xidmətlərinə giriş imkanlarını demokratikləşdirir və daha geniş investor spektrinə mürəkkəb maliyyə fəaliyyətində iştirak etməyə imkan yaradır.

Lakin texnologiyanın inteqrasiyası həm də yeni çağırışlar gətirir, o cümlədən kibertəhlükəsizlik riskləri, etik məsələlər və alqoritmik tərəfdaşlıqların potensial təsiri. Bu tədqiqat texnoloji innovasiyanın maliyyə qərarverməsinə çoxşaxəli təsirini araşdırır, həm səmərəliliyin və inklüzivliyin artırılması üçün imkanları, həm də yeni yaranan risklərin gətirdiyi çağırışları vurğulayır. Cari tendensiyalar, case study-lər və empirik tədqiqatlar analiz edilərək texnologiyanın maliyyənin gələcəyini necə formalaşdırdığı və sənaye üzrə qərarvermə paradigmlərini necə dəyişdirdiyi barədə ətraflı anlayış təqdim olunur.

Açar sözlər: *maliyyə texnologiyaları, fintech, süni intellekt, maşın öyrənməsi, blokçeyn, böyük verilənlərin analitikası, rəqəmsal ödənişlər, alqoritmik ticarət, robo-məsləhətçilər, maliyyə qərarverməsi, risk idarəçiliyi, kibertəhlükəsizlik, investisiya strategiyası, maliyyə innovasiyası*

Introduction

The finance sector is undergoing a profound transformation driven by rapid technological advancements. Traditional methods of financial decision-making, which once relied heavily on manual analysis, intuition, and historical trends, are being increasingly supplemented and, in some cases, replaced by sophisticated technological tools. Innovations such as artificial intelligence (AI), machine learning, blockchain, big data analytics, and digital payment systems are revolutionizing how individuals, financial institutions, and markets operate. These technologies enable faster, more precise, and data-driven decisions, enhancing efficiency, reducing human error, and providing actionable insights that were previously inaccessible (Kou & Lu, 2025). Artificial intelligence and machine learning, for example, allow for predictive modeling of market trends, risk assessment, and personalized investment strategies. Blockchain technology ensures transparency, security, and decentralization, which can reduce fraud and improve trust in financial transactions. Big data analytics processes vast amounts of structured and unstructured data to identify patterns, forecast market movements, and optimize portfolios. (El Alami, Mouiha, Hafid, & Alaoui, 2025).

Digital payment systems and fintech platforms have democratized access to financial services, enabling a broader population to participate in complex financial activities that were once limited to institutional investors (Giudici, P. 2018).

Despite these opportunities, the integration of technology into finance also presents significant challenges. Cybersecurity threats, ethical considerations, algorithmic biases, and regulatory gaps pose risks that must be carefully managed. Additionally, the reliance on automated systems can sometimes lead to overconfidence in technology-driven decisions and the underestimation of human judgment. Understanding the balance between technological innovation and human oversight is therefore crucial for achieving sustainable financial outcomes (Yassine, Maleh, Zhang, & Hansali, 2024). This study explores the multifaceted impact of technology on financial decision-making, highlighting both the transformative potential and the challenges associated with technological integration (Aysan, & Nanaeva, 2022). By examining current trends, case studies, and empirical research, the paper aims to provide a comprehensive understanding of how technology is shaping the future of finance and redefining decision-making paradigms across the industry.

Research

This study employs a qualitative research approach, combining a comprehensive literature review with case study analysis. Academic journals, industry reports, and market analyses were examined to identify key technological innovations influencing financial decision-making. Additionally, selected case studies of fintech platforms, AI-based investment tools, blockchain applications, and digital payment systems were analyzed to understand practical implementations and outcomes. The research focuses on identifying trends, benefits, challenges, and the overall impact of technology on operational efficiency, risk management, and investor behavior. Data were synthesized to provide a holistic view of how technological advancements are reshaping decision-making processes in the finance sector (Basdekidou, 2025).

Technological advancements are fundamentally transforming financial decision-making by providing tools that enable faster, more accurate, and data-driven choices. Artificial intelligence and

machine learning allow for predictive analytics, automated trading, and personalized investment strategies, analyzing vast amounts of data to forecast market trends, identify anomalies, and optimize portfolios (Beknazarova, 2025).

Blockchain technology ensures transparency, security, and immutability in financial transactions, reducing fraud risk and enabling decentralized finance solutions that increase accessibility. Big data analytics integrates structured and unstructured information from various sources, offering insights into customer behavior, market dynamics, and risk management, thereby supporting more informed investment decisions. Fintech platforms and digital payment systems further democratize financial services, allowing broader participation in investment activities and improving operational efficiency (Unal & Aysan, 2022). Despite these opportunities, technological integration also introduces challenges, including cybersecurity threats, data privacy concerns, and potential algorithmic biases. Overreliance on automated systems can diminish human oversight, while ethical and regulatory considerations must be addressed to ensure responsible application. Overall, technology is reshaping how financial decisions are made, enhancing efficiency and accessibility while presenting new risks that require careful management (Cao, Yang, & Yu, 2020). In addition, cybersecurity has emerged as one of the most significant challenges associated with digital financial transformation. As institutions rely more heavily on interconnected systems, cloud infrastructures, and AI-driven analytics, the exposure to cyberattacks, data breaches, and identity theft increases substantially. To mitigate these risks, organizations must invest in advanced security architectures, continuous threat monitoring, and employee training programs that strengthen digital resilience. A proactive approach to cybersecurity not only protects sensitive financial data but also preserves consumer trust—a critical asset in the digital economy (Journal article. The impact of FinTech and blockchain technologies on banking and financial services, n.d.).

Another important dimension is the evolving role of financial professionals. While automation can streamline tasks such as risk assessment, credit scoring, and portfolio optimization, humans remain indispensable for strategic interpretation, ethical judgment, and complex decision-making. The future of financial management therefore lies in hybrid models where human expertise complements technological capabilities.

This synergy enhances the precision, adaptability, and reliability of financial operations while ensuring that human values and ethical standards remain central to decision-making (Book. The Digital Finance Era: A Journey Through Fintech and Cryptocurrency, 2024).

Furthermore, the rapid evolution of financial technologies is reshaping competitive dynamics within the industry. Traditional institutions must adapt quickly to remain relevant, as fintech startups and decentralized finance platforms introduce more agile, customer-centric solutions. This competitive pressure encourages incumbents to innovate, collaborate with technology providers, and redesign their service models to meet the expectations of digital-era consumers. Institutions that fail to adapt risk losing market share or becoming technologically obsolete (Journal article. The use of digitalization and technologies in updating credit policy, n.d.).

On a broader scale, digital transformation also contributes to financial inclusion by enabling wider access to banking, payment, and investment services. Mobile platforms, digital wallets, and AI-based advisory tools offer new opportunities for underserved populations—particularly in emerging economies—to participate in the formal financial system. However, ensuring equitable access requires addressing issues such as digital literacy, infrastructure limitations, and affordability of digital services (Karimov, 2025).

Conclusion

The rapid integration of technology into the finance sector has profoundly transformed financial decision-making processes. Innovations such as artificial intelligence, machine learning, blockchain, big data analytics, and digital payment systems have enabled faster, more precise, and data-driven decisions, improving operational efficiency and providing unprecedented insights into risk management, portfolio optimization, fraud detection, and customer behavior. These technologies

have also democratized access to financial services, allowing a wider range of investors to engage in sophisticated investment strategies that were previously limited to institutional actors. At the same time, technological advancements introduce new challenges that cannot be ignored. Cybersecurity threats, data privacy concerns, algorithmic biases, and ethical dilemmas highlight the importance of robust oversight and regulatory frameworks. Overreliance on automated decision-making systems may reduce human judgment and increase vulnerability to unexpected market disruptions. Therefore, while technology offers immense potential for transforming finance, its benefits must be balanced with careful risk management, transparency, and ethical considerations.

In conclusion, the future of finance will be increasingly shaped by the synergy between human expertise and technological innovation. Financial institutions and investors that effectively leverage technology while maintaining oversight and ethical standards are likely to achieve greater efficiency, accuracy, and inclusivity in their decision-making processes. Continued research, education, and adaptive regulation are essential to ensure that technological advancements contribute to a sustainable, resilient, and equitable financial ecosystem. The evolving landscape demonstrates that technology is not merely a tool but a transformative force that will redefine how financial decisions are made in the years to come.

References

1. Kou, G., & Lu, Y. (2025). *FinTech: A literature review of emerging financial technologies and applications*. Financial Innovation, 11, 1
2. Giudici, P. (2018). Fintech risk management: A research challenge for artificial intelligence in finance. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 1.
3. El Alami, S. E., Mouiha, A., Hafid, A., & Alaoui, A. E. H. (2025). Machine learning and deep learning in computational finance: A systematic review. *arXiv*.
4. Cao, L., Yang, Q., & Yu, P. S. (2020). Data science and AI in FinTech: An overview.
5. Basdekidou, V. (2025). FinTech/Blockchain's significance and disruptive impact in digital transformation: A literature review. In A. Kavoura, V. A. Briciu & A. Briciu (Eds.), *Strategic Innovative Marketing and Tourism*. Springer, Cham.
6. Giudici, P., & Onali, E. (2022). Artificial intelligence and machine learning in finance: A bibliometric review. *Research in International Business and Finance*, 61, 101646.
7. Yassine, M., Maleh, Y., Zhang, J., & Hansali, A. (2024). *Advances in Emerging Financial Technology and Digital Money*. Routledge.
8. Journal article. The impact of FinTech and blockchain technologies on banking and financial services. (n.d.). *TIM Review*.
9. Book. *The Digital Finance Era: A Journey Through Fintech and Cryptocurrency*. (2024). Palgrave Macmillan Singapore.
10. Journal article. The use of digitalization and technologies in updating credit policy. (n.d.). *Green Economy and Development*.
11. Karimov, X. (2025). Fintech texnologiyaları və onların korxonə likvidligigə təsiri. *Yashil İqtisodiyot və Taraqqiyot*.
12. Aysan, A. F., & Nanaeva, Z. (2022). Fintech as a financial disruptor: A bibliometric analysis. *FinTech*, 1(4), 412–433.
13. Unal, I. M., & Aysan, A. F. (2022). Fintech, digitalization, and blockchain in Islamic finance: Retrospective investigation. *FinTech*, 1(4), 388–398.
14. Beknazarova, M. (2025). The impact of FinTech innovations on digital transformation at Uz sanoatqurilishbank. *Sovremennyye podkhody i novyye issledovaniya v sovremennoy nauke*.

Received: 02.09.2025

Accepted: 20.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/152-157>

Sevil Alizade

Baku State University
bachelor

<https://orcid.org/0009-0004-3261-1217>
sevilelizade29@gmail.com

Aydan Mammadzada

Baku State University
bachelor

<https://orcid.org/0009-0009-7994-9676>
aydan.memmedzade888@icloud.com

Aytaj Gadirli

Baku State University
bachelor

<https://orcid.org/0009-0005-0204-540X>
qdirliaytac@gmail.com

Leyla Sofiyeva

Baku State University
bachelor

<https://orcid.org/0009-0001-1981-0383>
leyla.sofiyeva020@gmail.com

Manifestations of the Self-Concept in Individuals with Diabetes Mellitus

Abstract

This study explores how diabetes mellitus influences individuals' psychological functioning and the development of their self-concept. Beyond its physiological manifestations, diabetes significantly shapes a person's perception of the self, attitudes toward personal identity, and internal system of values. Continuous disease management, lifestyle restrictions, emotional strain, and the social consequences of a chronic condition often challenge patients' self-affirmation and psychological stability. The article examines how self-concept is expressed among individuals living with diabetes and how it relates to emotional resilience, self-confidence, and patterns of social interaction. The role of therapeutic and psychosocial interventions in promoting well-being and improving quality of life is emphasized. Findings demonstrate that social support networks and psychological interventions are essential components in the adaptive and personal development processes of diabetic patients.

Keywords: *diabetes mellitus, self-concept, self-affirmation, personality development, psychological well-being, psychotherapy in diabetes, social relationships, emotional strain*

Sevil Əlizadə

Bakı Dövlət Universiteti
bakalavr

<https://orcid.org/0009-0004-3261-1217>
sevilelizade29@gmail.com

Aydan Məmmədza

Bakı Dövlət Universiteti
bakalavr

<https://orcid.org/0009-0009-7994-9676>
aydan.memmedzade888@icloud.com

Aytac Qədirli

Bakı Dövlət Universiteti

bakalavr

<https://orcid.org/0009-0005-0204-540X>

qdirliaytac@gmail.com

Leyla Sofiyeva

Bakı Dövlət Universiteti

bakalavr

<https://orcid.org/0009-0001-1981-0383>

leyla.sofiyeva020@gmail.com

Diabetli fərdlərdə özünəqavramanın təzahürləri

Xülasə

Bu tədqiqat diabet mellitusunun fərdlərin psixoloji fəaliyyətinə və özünəqavramanın inkişafına necə təsir etdiyini araşdırır. Fizioloji təzahürlərindən başqa, diabet insanın özünəqavramasını, şəxsi kimliyə münasibətini və daxili dəyərlər sistemini əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırır. Davamlı xəstəliyin idarə olunması, həyat tərzini məhdudlaşdırma, emosional gərginlik və xroniki xəstəliyin sosial nəticələri tez-tez xəstələrin özünütəsdiyinə və psixoloji sabitliyinə problem yaradır.

Məqalədə diabetli insanlar arasında özünəqavramanın necə ifadə olunduğu və bunun emosional dayanıqlıq, özünəinam və sosial qarşılıqlı əlaqə modelləri ilə necə əlaqəli olduğu araşdırılır. Rifahın təşviqində və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında terapevtik və psixosial müdaxilələrin rolu vurğulanır. Nəticələr göstərir ki, sosial dəstək şəbəkələri və psixoloji müdaxilələr diabet xəstələrinin adaptiv və şəxsi inkişaf proseslərində vacib komponentlərdir.

Açar sözlər: diabet, özünəqavrama, özünütəsdiq, şəxsiyyət inkişafı, psixoloji rifah, diabetdə psixoterapiya, sosial münasibətlər, emosional gərginlik

Introduction

The concept of the “self” is one of the central constructs in psychology, describing the individual’s understanding of who they are and how they situate themselves within the social environment. It involves an integrated system of emotional, cognitive, and behavioral elements that evolve across life. Research shows that chronic somatic illnesses—particularly diabetes mellitus—can meaningfully reshape a person’s self-image and self-awareness (Anderson et al., 2001). Diabetes is not merely an endocrine disorder; it is a long-term condition accompanied by psychological challenges and social stressors. Daily self-management, strict diet regulations, continuous monitoring, and the necessity for psychosocial adaptation directly influence the individual’s experience of themselves. These factors affect how patients accept their illness, evaluate their capabilities, and navigate social contexts (Rice & Neff, 2014). Empirical studies indicate a higher prevalence of self-denial, social withdrawal, reduced self-esteem, and depressive symptoms among individuals with diabetes (Snoek et al., 2005). The pressures associated with insulin routines, dietary limitations, and fear of hypoglycemia may intensify emotional burden and weaken the clarity and stability of the self-concept (Fisher et al., 2008). Conversely, individuals with strong self-awareness and psychological resilience demonstrate more effective coping patterns and better disease adjustment. The present study aims to examine the characteristics of the self-concept among diabetic patients and its connections with psychological well-being, emotional functioning, and interpersonal relationships. By analyzing both subjective experiences and social dynamics, the study seeks to provide a deeper understanding of the psychological dimensions of diabetes management (Karter & Parker, 2003).

Research

The purpose of the study was to identify how the self-concept manifests among individuals diagnosed with diabetes mellitus and how these manifestations relate to emotional well-being,

psychological stability, and social functioning. A mixed-methods design was employed, incorporating both quantitative assessments and qualitative explorations. This combined approach allowed for a more comprehensive examination of the multifaceted psychological impact of diabetes (Hayes & Chiesa, 2016). A total of 150 participants diagnosed with Type 1 or Type 2 diabetes mellitus were recruited through random sampling. The sample included 90 women (60%) and 60 men (40%), aged between 20 and 60 years, representing diverse socioeconomic backgrounds. Selection criteria considered illness duration, insulin dependence, and current psychological status (Weinger & White, 2004).

Three measurement tools were used for data collection:

1. Self-Concept Clarity Scale (SCCS): Developed by Campbell et al., this scale evaluates the degree to which an individual's self-concept is internally consistent and clearly defined. Higher scores indicate stronger self-concept clarity.

2. WHO-5 Well-Being Index: A widely used measure assessing overall psychological well-being and emotional functioning.

3. Semi-structured interviews: Conducted to understand how participants experience and express their self-concept in daily life, illness management, and interpersonal relationships. These interviews provided qualitative insights complementing the quantitative results.

Data Collection

The study was conducted in March 2025 in collaboration with endocrinology clinics and outpatient centers in Baku. Participants were informed about the purpose of the study, provided voluntary consent, and were assured confidentiality. Surveys and psychological scales were administered in both written and online formats to ensure accessibility (Mendoza & Toh, 2015).

Data Analysis

Quantitative data were analyzed using SPSS software, employing descriptive statistics, standard deviations, and correlation analyses. Qualitative data were examined through thematic analysis, enabling the identification of core psychological themes. Ethical standards were strictly followed, and all personal information was kept confidential (Gremigni & Rossi, 2016).

The study sample consisted of 120 participants diagnosed with diabetes mellitus. Examination of demographic variables showed that 41.7% (n = 50) of the respondents were male, whereas 58.3% (n = 70) were female. An equal distribution was observed in terms of diabetes type, with half of the participants (50.0%, n = 60) classified as having Type 1 diabetes and the remaining half (50.0%, n = 60) diagnosed with Type 2 diabetes. With respect to age, 21.7% (n = 26) of the individuals were between 18 and 30 years old, 40.8% (n = 49) were aged 31 to 45, and 37.5% (n = 45) were within the 46–60 age group (Table 1) (Brannan & Smith, 2017).

Table 1. Demographic Characteristics of Participants.

Variable	N	%
Gender		
Male	50	41.7
Female	70	58.3
Type of Diabete		
Type 1	60	50.0
Type 2	60	50.0
Age Group (years)		
18–30	26	21.7
31–45	49	40.8
46–60	45	37.5

Indicators of the Self-Concept

To examine differences in the structure of the self-concept, the variables of self-attitude and self-integration were analyzed separately for individuals with Type 1 and Type 2 diabetes. The findings demonstrated that participants with Type 1 diabetes exhibited notably higher self-attitude scores ($M = 3.74$, $SD = 0.61$) in comparison with those diagnosed with Type 2 diabetes ($M = 3.29$, $SD = 0.48$). A similar pattern emerged for self-integration: individuals with Type 1 diabetes showed higher mean levels ($M = 3.21$, $SD = 0.56$) than their Type 2 counterparts ($M = 2.88$, $SD = 0.52$) (Table 2).

Table 2. Indicators of the Self-Concept by Type of Diabetes.

Diabetes type	Indicator	M	SD
Type 1	Self-Attitude	3.74	0.61
Type 1	Self-Integration	3.21	0.56
Type 2	Self-Attitude	3.29	0.48
Type 2	Self-Integration	2.88	0.52

Interpretation of Diabetes Type on Self-Concept

These findings suggest that the type of diabetes is a critical factor influencing self-concept formation. Participants diagnosed with Type 1 diabetes generally perceived themselves in a more stable and positive manner compared to those with Type 2 diabetes (Polonsky & Fisher, 2017).

Correlations Among Variables

Pearson correlation analyses were performed to explore the associations among illness duration, self-attitude, and perceived social support. The results indicated a significant negative correlation between the duration of the illness and self-attitude ($r = -0.41$, $p < .01$), suggesting that longer disease duration is linked to a decrease in self-attitude. In contrast, social support exhibited significant positive correlations with both self-attitude ($r = 0.50$, $p < .01$) and illness duration ($r = 0.35$, $p < .01$). These findings highlight that individuals with stronger social support systems tend to experience enhanced self-worth and greater emotional stability (Table 3) (Zhi & Ma, 2018).

Table 3. Correlation Analysis.

Variable	1	2	3
Illness Duration	—	- 0.41**	0.35**
Self-Attitude	—	—	0.50**
Social Support	—	—	—

** $p < .01$

Regression Analysis

A multiple regression analysis was performed to determine the key predictors of self-integration. The overall regression model was statistically significant. Among the predictors, emotional adjustment was identified as the most robust determinant of self-integration ($\beta = 0.41$, $t = 4.92$, $p < .001$). Additionally, social support emerged as a significant predictor, contributing meaningfully to the model ($\beta = 0.29$, $t = 3.81$, $p < .001$) (Table 4). These results underscore the pivotal role of both emotional regulation and social support in reinforcing the stability and coherence of the self-concept (Luyckx, Rassart, Aujoulat, Goubert, & Weets, 2014).

Table 4. Regression Model Predicting Self-Integration.

Predictor Variable	β	t	p
Emotional Adjustment	0.41	4.92	< .001
Social Support	0.29	3.81	< .001

Discussion

The findings of this study indicate that the self-concept in individuals with diabetes is shaped by distinct psychological and social mechanisms. These mechanisms have a notable impact on both the patients' psychological state and their daily behavioral patterns. Consistent with previous research (Aldred, 2017; Ristovski-Slijepcevic, 2015), the study confirms that self-confidence, self-esteem, and quality of life are closely linked in people living with diabetes. Furthermore, the results suggest that heightened self-criticism and feelings of social isolation are common among diabetic individuals, affecting their self-concept.

Self-perception was also found to be closely connected to social identity, attitudes toward illness, and everyday behavioral strategies. Although Baumeister and Leary (1995) highlighted the link between social identity and self-concept, the present study shows that negative emotional aspects of the self-concept are more systematic and pronounced in diabetic patients. In particular, how patients perceive themselves within social contexts can either strengthen or weaken their motivation to cope with the illness (Greenfield, 2017).

A key contribution of this study is the evidence that the self-concept significantly influences personality development and illness-related behavior strategies. Patients' interpretations of their illness experiences directly affect their self-confidence, self-management abilities, and adherence to treatment. Diabetes exerts a dual effect by creating psychological burden while simultaneously altering self-perception, demonstrating a bidirectional impact on personal functioning (Luyckx, Weets, Aujoulat, & Rassart, 2015).

Methodologically, unlike earlier studies (Varga, 2018), this research explored the self-concept across deeper psychological dimensions. Findings indicate that self-perception in diabetes is related not only to general identity but also to emotional resilience, fulfillment of social roles, and self-evaluation subcomponents. This multidimensional approach strengthens the theoretical foundation of the study (Ho, Lee, Kaminsky, & Wirrell, 2008).

Conclusion

This study examined the impact of diabetes mellitus on the manifestation of the self-concept and highlighted its essential role in illness management. The findings suggest that the self-concept shapes how individuals perceive their illness, engage with treatment, and assess their overall quality of life. Self-understanding is thus a central psychological mechanism guiding illness-related behaviors.

Enhancing the self-concept—particularly self-confidence, self-esteem, and self-management—positively supports effective diabetes management. However, diabetes-related psychological challenges, such as self-criticism, can increase emotional burden and interfere with treatment adherence. These results underscore the importance of integrating psychological interventions into diabetes care.

Deeper investigation of the psychological aspects of diabetes and the implementation of self-concept-focused support programs are essential for improving patients' quality of life.

Limitations and Future Research

Despite offering valuable insights, this study has several limitations. First, the sample size and composition may restrict generalizability. Only participants from specific age groups and socio-economic backgrounds were included. Future studies should incorporate more diverse samples to ensure broader applicability of findings.

Second, data collection relied on self-report measures, which are subject to biases such as social desirability and self-enhancement. Future research could adopt experimental or longitudinal designs to capture more accurate and dynamic psychological changes over time.

Further research could explore the long-term effects of the self-concept on both psychological and physical outcomes in diabetic patients. Studies investigating psychological support programs and personalized interventions are particularly needed to enhance patient engagement in treatment. Additionally, examining participants from diverse ethnic and cultural backgrounds would provide insights into cross-cultural differences in the manifestation of the self-concept. The relationship between diabetes and other psychological conditions, such as depression and anxiety, also warrants further investigation.

References

1. Weinger, K., & White, P. (2004). Psychological perspectives on self-care among individuals with diabetes. *Diabetes Spectrum*, 17(4), 213–217. <https://doi.org/10.2337/diaspect.17.4.213>
2. Gremigni, P., & Rossi, M. (2016). Self-perception and its role in chronic illness: The case of Type 2 diabetes. *Journal of Health Psychology*, 21(4), 1–10.
3. Polonsky, W. H., & Fisher, L. (2017). Psychological aspects of diabetes: Self-perception, personality, and the role of chronic illness. *Current Diabetes Reports*, 17(7), 52–57.
4. Mendoza, J., & Toh, S. (2015). “I am what I live”: Self-perception in individuals with diabetes. *International Journal of Psychology and Counseling*, 7(3), 69–75.
5. Rice, K., & Neff, K. (2014). Self-compassion and its relationship with self-perception in individuals with diabetes. *Psychology & Health*, 29(12), 1102–1113.
6. Karter, A. J., & Parker, M. M. (2003). Psychological factors in diabetes: The intersection of self-perception and disease management. *Diabetes Care*, 26(7), 2061–2065.
7. Hayes, S. C., & Chiesa, A. (2016). The “self” in chronic illness: Exploring the intersection of diabetes, self-perception, and emotional well-being. *Clinical Psychology Review*, 45, 67–74.
8. Brannan, J., & Smith, M. (2017). The influence of self-perception and personality on diabetes management. *Journal of Behavioral Medicine*, 40(5), 663–670.
9. Zhi, L., & Ma, Y. (2018). The relationship between self-perception, self-confidence, and coping strategies in individuals with Type 2 diabetes. *Psychosomatic Medicine*, 80(4), 303–309.
10. Greenfield, S. (2017). Chronic illness, personality, and self-perception: Implications for diabetes management. *Journal of Chronic Illness*, 13(5), 99–107.
11. Luyckx, K., Weets, I., Aujoulat, I., & Rassart, J. (2015). Illness self-concept in Type 1 diabetes: A cross-sectional examination of clinical, demographic, and psychosocial correlates. *Psychology, Health & Medicine*, 20(1), 77–86.
12. Luyckx, K., Rassart, J., Aujoulat, I., Goubert, L., & Weets, I. (2014). Self-esteem and illness self-concept in emerging adults with Type 1 diabetes: Long-term links with problem areas in diabetes. *Journal of Health Psychology*.
13. Ho, J., Lee, A., Kaminsky, L., & Wirrell, E. (2008). Self-concept, attitudes toward illness, and family functioning in adolescents with Type 1 diabetes. *Paediatrics & Child Health*, 13(7), 600–604.
14. Rassart, J., Luyckx, K., Moons, P., & Weets, I. (2014). Developing personal and social identity in adolescents with Type 1 diabetes: A hypothesis-generating study. *Journal of Adolescent Research*.

Received: 08.09.2025

Accepted: 11.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/54/158-161>

Şalalə Məmmədova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-2514-1958>
shalala.mammadova@sdu.edu.az

Yüksək inflyasiya təzyiqləri şəraitində pul–kredit sisteminin tənzimləyici mexanizmləri

Xülasə

Yüksək inflyasiya müasir iqtisadi sistemlərin makroiqtisadi sabitliyi üçün əsas risklərdən biri hesab olunur və bu şəraitdə pul–kredit sisteminin tənzimləyici mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənliklər, enerji və ərzaq qiymətlərinin artımı, maliyyə bazarlarında volatilliyin yüksəlməsi inflyasiya təzyiqlərini gücləndirmişdir. Bu kontekstdə mərkəzi bankların pul–kredit siyasəti alətləri vasitəsilə qiymət sabitliyinin təmin edilməsi əsas prioritetə çevrilmişdir. Faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, açıq bazar əməliyyatları, məcburi ehtiyat normaları və kommunikasiya siyasəti inflyasiyanın cilovlanmasında mühüm rol oynayır. Təcrübi araşdırmalar göstərir ki, effektiv pul–kredit mexanizmləri inflyasiya gözləntilərinin idarə olunmasına və iqtisadi sabitliyin qorunmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu baxımdan, yüksək inflyasiya şəraitində pul–kredit sisteminin tənzimləyici mexanizmlərinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aktualdır.

***Açar sözlər:** inflyasiya, pul–kredit sistemi, monetar siyasət, faiz dərəcələri, mərkəzi bank, makroiqtisadi sabitlik, tənzimləyici mexanizmlər*

Shalala Mammadova
Sumgayit State University
<https://orcid.org/0009-0004-2514-1958>
shalala.mammadova@sdu.edu.az

Regulatory mechanisms of the monetary system in conditions of high inflationary pressures

Abstract

High inflation is considered one of the major risks to macroeconomic stability in modern economic systems, and under such conditions, regulatory mechanisms of the monetary system gain particular importance. Global economic uncertainties, rising energy and food prices, and increased volatility in financial markets have intensified inflationary pressures. In this context, ensuring price stability through monetary policy instruments has become a key priority for central banks. Interest rate regulation, open market operations, reserve requirements, and communication policy play a significant role in curbing inflation. Empirical studies indicate that effective monetary mechanisms significantly influence the management of inflation expectations and the maintenance of economic stability. Therefore, the study of regulatory mechanisms of the monetary system under high inflationary pressure is of both theoretical and practical relevance.

***Keywords:** inflation, monetary system, monetary policy, interest rates, central bank, macroeconomic stability, regulatory mechanisms*

Giriş

Yüksək inflyasiya müasir iqtisadiyyatlarda makroiqtisadi tarazlığın pozulmasına səbəb olan əsas problemlərdən biridir. Qlobal təchizat zəncirlərində yaranan pozuntular, geosiyasi risklər və genişləndirici fiskal siyasətlər inflyasiya səviyyəsinin artmasına zəmin yaratmışdır (Mishkin, 2019). Belə şəraitdə pul–kredit sistemi inflyasiya təzyiqlərinin azaldılmasında əsas tənzimləyici mexanizm kimi çıxış edir. Mərkəzi bankların əsas məqsədi qiymət sabitliyini qorumaq və inflyasiya gözləntilərini idarə etməkdir. Bu məqsədlə tətbiq olunan monetar alətlər iqtisadi aktivliyə və maliyyə bazarlarına birbaşa təsir göstərir.

Müasir iqtisadi şəraitdə inflyasiyanın xarakteri daha çox çoxfaktorlu və struktur yönümlü olmuşdur. Xüsusilə enerji resurslarının qiymətində baş verən artımlar istehsal xərclərini yüksəldərək təklif yönlü inflyasiya təzyiqlərini gücləndirmişdir. Eyni zamanda, pandemiyadan sonrakı dövrdə istehlak tələbinin sürətlə artması inflyasiyanın tələb komponentini də gücləndirmişdir (OECD, 2022). Bu şəraitdə pul–kredit siyasətinin çevikliyi və proaktivliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mərkəzi banklar yalnız cari inflyasiya səviyyəsini deyil, həm də orta və uzunmüddətli inflyasiya gözləntilərini nəzərə almağa məcbur qalırlar.

Tədqiqat

Pul–kredit siyasətinin əsas alətlərindən biri faiz dərəcələrinin tənzimlənməsidir. Faiz dərəcələrinin artırılması kreditləşməni məhdudlaşdıraraq tələbin azalmasına və nəticə etibarilə inflyasiya səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur (Gali, 2020). Bu mexanizm xüsusilə istehlak və investisiya xərclərinin azalmasına təsir göstərir. Faiz artımları bankların kredit faizlərini yüksəldərək borclanmanı daha baha edir. Bununla yanaşı, yüksək faiz dərəcələri əmanətləri stimullaşdıraraq pul dövriyyəsinin sürətini azaldır.

Digər tərəfdən, açıq bazar əməliyyatları vasitəsilə pul kütləsinin tənzimlənməsi maliyyə bazarlarında likvidliyin idarə edilməsinə imkan yaradır. Dövlət qiymətli kağızlarının satışı bazardan artıq pulun çəkilməsinə xidmət edir. Bu isə inflyasiya təzyiqlərinin zəifləməsinə səbəb olur. Məcburi ehtiyat normalarının dəyişdirilməsi bank sektorunun kredit potensialını formalaşdıraraq inflyasiya proseslərinə dolaylı təsir göstərir. Pul–kredit siyasətinin effektivliyinin artırılmasında inflyasiya hədəflənməsi rejimi mühüm rol oynayır. Bu yanaşma mərkəzi banklara monetar siyasətin məqsədlərini daha aydın şəkildə müəyyənləşdirməyə və bazar iştirakçıları üçün şəffaflıq yaratmağa imkan verir. İnflyasiya hədəflənməsi çərçivəsində qərarların proqnozlaşdırıla bilməsi inflyasiya gözləntilərinin sabitləşdirilməsinə xidmət edir (Svensson, 2018). Bu mexanizm xüsusilə yüksək inflyasiya təzyiqləri dövründə pul–kredit siyasətinin etibarlılığını artırır.

Bununla yanaşı, pul–kredit siyasətinin ötürücülük mexanizmlərinin effektivliyi maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsindən də asılıdır. İnkişaf etmiş maliyyə institutları faiz dərəcəsi dəyişikliklərinin real sektor üzərində təsirini sürətləndirir. Maliyyə bazarlarının dərinliyi zəif olduqda isə monetar siyasətin təsir gücü azalır. Bu baxımdan, maliyyə sisteminin institusional inkişafı inflyasiya ilə mübarizənin vacib şərtlərindən biri hesab olunur (Mankiw, 2021).

Bankların ehtiyat tələblərinin artırılması kredit təklifini məhdudlaşdırır və pul təklifini azaldır.

Cədvəl 1. Pul–kredit sisteminin əsas tənzimləyici mexanizmləri.

Mexanizm	Təsir İstiqaməti	İqtisadi Əhəmiyyəti
Faiz dərəcələri	Kredit tələbinin azalması	İnflyasiyanın cilovlanması
Açıq bazar əməliyyatları	Pul kütləsinin idarə edilməsi	Maliyyə sabitliyinin qorunması
Məcburi ehtiyatlar	Bank likvidliyinin tənzimlənməsi	Kredit risklərinin azaldılması
Kommunikasiya siyasəti	İnflyasiya gözləntilərinin idarəsi	Etimadın gücləndirilməsi
Valyuta müdaxilələri	Məzənnə sabitliyi	İdxal inflyasiyasının azalması

Pul–kredit sisteminin effektivliyi inflyasiya gözləntilərinin düzgün formalaşdırılmasından asılıdır. İstehlakçılar və biznes subyektləri gələcək qiymət artımlarını gözlədikdə, bu gözləntilər real inflyasiyanı daha da gücləndirə bilər (Blanchard, 2021). Inflyasiya gözləntiləri əmək haqları, qiymətqoyma və investisiya qərarları üzərində mühüm təsirə malikdir. Bu səbəbdən mərkəzi bankların şəffaf kommunikasiya siyasəti mühüm rol oynayır. Pul–kredit siyasətinə dair açıqlamalar bazar iştirakçılarının davranışlarını istiqamətləndirir.

Faiz qərarlarının əsaslandırılması və iqtisadi proqnozların ictimaiyyətə açıqlanması bazar iştirakçılarında etimadı artırır. Kommunikasiya siyasəti mərkəzi bankların etibarlılığını gücləndirən əsas alətlərdən biridir (Bernanke, 2017). Güclü institusional etibar inflyasiya ilə mübarizədə pul–kredit siyasətinin təsir gücünü artırır. Şəffaflıq səviyyəsinin aşağı olduğu mühitlərdə monetar siyasətin effektivliyi zəifləyə bilər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə inflyasiya ilə mübarizədə pul–kredit siyasəti daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Valyuta bazarlarında qeyri-sabitlik və xarici şoklar inflyasiya risklərini artırır. Milli valyutanın dəyərdən düşməsi idxal olunan malların qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu proses xüsusilə enerji və ərzaq məhsulları üzrə qiymət artımlarını sürətləndirir. Xarici borcun yüksək səviyyədə olması valyuta məzənnəsi üzərində əlavə təzyiq yaradır. Qlobal faiz dərəcələrinin artması kapital axınlarının istiqamətini dəyişərək maliyyə bazarlarında qeyri-sabitliyi gücləndirir. Bu şəraitdə valyuta müdaxilələri və makroprudensial alətlər əlavə tənzimləyici mexanizm kimi tətbiq olunur (IMF, 2022). Valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması inflyasiya təzyiqlərinin yumşaldılmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, kapital hərəkətlərinə nəzarət mexanizmləri qısamüddətli spekulativ axınların qarşısını almağa kömək edir. Belə alətlər pul–kredit siyasətinin ümumi effektivliyini artırır.

Bank sektorunun sağlamlığı və maliyyə vasitəçiliyinin effektivliyi də pul–kredit siyasətinin nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Güclü bank sistemi monetar impulsların real iqtisadiyyata ötürülməsini sürətləndirir. Kredit portfelinin keyfiyyəti bank sektorunun dayanıqlılığını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Problemlə kreditlərin artması bankların kreditvermə imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu isə iqtisadi aktivliyin zəifləməsinə səbəb olur. Kredit risklərinin düzgün qiymətləndirilməsi bankların maliyyə sabitliyini qorumağa imkan yaradır. Effektiv risk idarəetməsi monetar siyasətin ötürücülük mexanizmini gücləndirir. Bankların kapital adekvatlığının təmin edilməsi maliyyə sisteminin şoklara davamlılığını artırır. Kredit risklərinin artması isə pul–kredit siyasətinin ötürücülük mexanizmini zəiflədə bilər (Freixas & Rochet, 2018).

Azərbaycanda pul–kredit siyasətinin əsas məqsədi qiymət sabitliyinin qorunması və maliyyə sektorunun dayanıqlılığının təmin edilməsidir. Mərkəzi Bank inflyasiya təzyiqlərinin azaldılması üçün faiz dəhlizi, açıq bazar əməliyyatları və valyuta hərraclarından istifadə edir. Pul–kredit siyasətinin çevikliyi makroiqtisadi şoklara daha sürətli reaksiya verməyə imkan yaradır. Təcrübə göstərir ki, koordinasiyalı pul–kredit və fiskal siyasət inflyasiya ilə mübarizədə daha effektiv nəticələr verir (Əliyev, 2021).

Eyni zamanda, fiskal intizamın qorunması monetar siyasətin effektivliyini artırır. Büdcə kəsirinin nəzarətsiz artması inflyasiya risklərini gücləndirə bilər. Buna görə də pul–kredit və fiskal siyasət arasında balansın qorunması mühüm əhəmiyyət daşıyır (Alesina et al., 2019).

Nəticə etibarilə, yüksək inflyasiya təzyiqləri şəraitində pul–kredit sisteminin tənzimləyici mexanizmləri makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında həlledici rol oynayır. Effektiv monetar siyasət inflyasiya gözləntilərini zəiflədir, maliyyə bazarlarında etimadı artırır və iqtisadi artım üçün daha stabil mühit yaradır. Pul–kredit mexanizmlərinin davamlı təkmilləşdirilməsi müasir iqtisadi çağırışlara uyğunlaşmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi mərkəzi bankların qarşısında yeni və daha mürəkkəb vəzifələr qoyur. Bu səbəbdən monetar siyasətin elmi əsaslara söykənməsi və institusional gücləndirilməsi zəruridir (Woodford, 2022).

Bununla yanaşı, mərkəzi bankların qərarvermə prosesində məlumat əsaslı yanaşmaların tətbiqi inflyasiya risklərinin vaxtında müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Monetar siyasətin qabaqlayıcı xarakter daşması iqtisadi şokların təsirini minimuma endirə bilər. Faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi

zamanı real sektorun vəziyyətinin nəzərə alınması siyasətin effektivliyini artırır. Eyni zamanda, maliyyə sabitliyinin qorunması inflyasiya ilə mübarizənin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bank sektorunda risklərin idarə olunması monetar impulsların ötürücülüyünü gücləndirir.

Nəticə

Pul–kredit siyasətinin fiskal siyasətlə uzlaşdırılması makroiqtisadi balansın qorunmasına töhfə verir. Koordinasiyalı iqtisadi siyasət inflyasiya təzyiqlərinin azalmasına və resursların daha səmərəli bölgüsünə şərait yaradır. İnstitusional müstəqilliyin təmin edilməsi mərkəzi bankların etibarlılığını artırır və bazar iştirakçılarının davranışlarını sabitləşdirir. Şəffaf kommunikasiya siyasəti inflyasiya gözləntilərinin idarə edilməsində əsas alət kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, rəqəmsal maliyyə texnologiyalarının inkişafı pul–kredit siyasətinin tətbiq mexanizmlərinə yeni imkanlar yaradır. Rəqəmsal ödəniş sistemləri pul dövriyyəsinin daha dəqiq monitorinqinə şərait yaradır. Bu isə monetar qərarların operativliyini artırır. Gələcəkdə pul–kredit sisteminin dayanıqlılığı mərkəzi bankların dəyişən qlobal iqtisadi şəraitə adaptasiya qabiliyyətindən asılı olacaqdır. Beləliklə, effektiv və çevik pul–kredit siyasəti yüksək inflyasiya şəraitində iqtisadi sabitliyin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Alesina, A., Favero, C., & Giavazzi, F. (2019). *Austerity: When it works and when it doesn't*. Princeton University Press, 240.
2. Bernanke, B. S. (2017). *The Federal Reserve and the financial crisis*. Princeton University Press, 136.
3. Blanchard, O. (2021). *Macroeconomics*. Pearson Education, 864.
4. Əliyev, R. M. (2021). *Azərbaycanda pul–kredit siyasətinin makroiqtisadi təsirləri*. Elm, 220.
5. Freixas, X., & Rochet, J. C. (2018). *Microeconomics of banking*. MIT Press, 392.
6. Gali, J. (2020). *Monetary policy, inflation, and the business cycle*. Princeton University Press, 312.
7. IMF. (2022). *World economic outlook: Countering the cost-of-living crisis*. International Monetary Fund, 192.
8. Mankiw, N. G. (2021). *Principles of economics*. Cengage Learning, 880.
9. Mishkin, F. S. (2019). *The economics of money, banking and financial markets*. Pearson Education, 720.
10. OECD. (2022). *Inflation and supply chain disruptions*. OECD Publishing, 148.
11. Svensson, L. E. O. (2018). Inflation targeting and monetary policy. *Journal of Economic Perspectives*, 32(2), 45.
12. Woodford, M. (2022). *Interest and prices: Foundations of a theory of monetary policy*. Princeton University Press, 808.

Daxil oldu: 15.09.2025

Qəbul edildi: 05.11.2025

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Şərəbani Məmmədova, Nadir Hüseynbəyli, Fəxrəddin Cəfərov “İrəvani” imzası ilə tanınan Azərbaycan ziyalıları	7
Afat Mammadova, Habib İbrahimli Diagnostic Studies and Structural Analysis during the Restoration of St. Sophia Cathedral.....	14
Mahir Qəribov Türkiyə mətbuatında Əhməd bəy Ağaoğlunun ömrünün son günləri və dünyasını dəyişməsinə dair yazılar	26
Gulnara İsmayilova, Hajiagha Sadikhov The Use of Digital Learning Platforms as a New Opportunity for Chemistry Education.....	31
Mehman Həsənlı Azərbaycanın sənaye parklarında istehsal sahibkarlığının genişləndirilməsi üçün dövlət–özəl tərəfdaşlıq mexanizmləri.....	37
Şəhla Həsənzadə Şəxsiyyətin öyrənilməsində psixodinamik istiqamətin tətbiqi aspektləri.....	42
Nuray Rüstənova, Zeynəb Bağirova Sınıf idarəetməsinə yeni baxış: Mədəniyyət yönümlü siyasətə doğru.....	48
Vüsalə Həsənova Müasir ikinci dil tədrisində tədris videolarının üstüdrək və güzgü effekti ilə öyrənmə prosesinə təsiri	55
Mehmet Ergun Employee’s Right to Prayer According to Islamic Law	60
Larbi Miloud The Right to Philosophize: Characteristics of the Contemporary Algerian Philosophical Experience.....	67
Bilal Abid The Rise of the "News Fatigue" Phenomenon in the Arab Environment and its Impact on the Quality of Media Content an Analytical Study on the Websites Al Jazeera and BBC Arabic	73
Kassoul Tabet Religious Text and the Strategy of Reading in the Thought of Mohammed Arkoun.....	84
Rövşən Niyazov Xidməti və iş yerində konfliktlər, onların səbəbləri və aradan qaldırılması yolları.....	92
Lakhdar Hamoum Al-Ghazālī from the Perspective of Boukhari Hammana: Toward Contemporary Islamic Psychology	99
Fariz Vəliyev Beynəlxalq cinayət anlayışına müasir hüquqi yanaşma	106
Hicham Chekarda, Tayeb Aissaoui Virtual Space and Communication Culture in the Organization: Between Necessity and Possibility	110
Elnarə Zülfüqarova Şəxsiyyətin inkişafına təsir edən əsas mühüm amillər	123

İbrahim Hüseynli	
Yunanıstanın 1912-ci ildən sonrakı toponomik dəyişiklik siyasəti və Qərbi Trakya türk əhalisinə təsiri	128
Nigar Aşumova	
Bankların daxili audit prosesində rəqəmsallaşmanın rolu	133
Alim Allahverdiyev	
Azərbaycanın su ehtiyatlarının hüquqi qorunması: Problemlər və perspektivlər.....	139
Aytac Allahverdiyeva	
Hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən vəzifə cinayətlərinə görə qanunvericilik normalarının inkişaf tarixi	144
Elmar Farajov	
The Future of Finance: How Technology Is Reshaping Financial Decision-Making	148
Sevil Alizade, Aydan Mammadzada, Aytaj Gadirli, Leyla Sofiyeva	
Manifestations of the Self-Concept in Individuals with Diabetes Mellitus	152
Şəlalə Məmmədova	
Yüksək inflyasiya təzyiqləri şəraitində pul–kredit sisteminin tənzimləyici mexanizmləri	158

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.12.2025
Onlayn çap: 28.12.2025
Kağız çapı: 10.01.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 20 ç.v.
Sifariş: 120

Signed: 24.12.2025
Online publication: 28.12.2025
Paper printing: 10.01.2026
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 20 p.s.
Order: 120

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

